T. C.
ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANABİLİM DALI

ERZURUM ARKEOLOJİ MÜZESİ'NDE BULUNAN URARTU DÖNEMİ'NE AİT MADENİ BİLEZİKLER VE PAZIBENTLER

Osman Emre KÖSE

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ADANA/2008

T. C.
ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANABİLİM DALI

ERZURUM ARKEOLOJİ MÜZESİ'NDE BULUNAN URARTU DÖNEMİ'NE AİT MADENİ BİLEZİKLER VE PAZIBENTLER

Osman Emre KÖSE

DANIŞMAN: Yrd. Doç. Dr. K. Serdar GİRGİNER

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ADANA/2008

Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne,

Bu çalışma, jürimiz tarafından Arkeoloji Anabilim Dalı'nda YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başkan: Yrd. Doç Dr. K. S. GİRGİNER
(Danışman)

Üye: Yrd. Doç Dr. Haluk SAĞLAMTEMiR

Üye: Yrd. Doç Dr. Necdet SAKARYA

ONAY
Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim elemanlarına ait olduklarını onaylarım.
28/04/2008

Prf. Dr. Nihat KÜÇÜKSAVAŞ
Enstitü Müdürü

Not: Bu tezde kullanılan özgün ve başka kaynaktan yapılan bildirişlerin, çizelge, şekil ve fotoğrafların kaynak gösterilmeden kullanımı, 5846 Sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu'ndaki hükümlere tabidir.

ÖZET

ERZURUM ARKEOLOJİ MÜZESİ'NDE BULUNAN URARTU DÖNEMİ'NE AİT MADENİ BİLEZİKLER VE PAZIBENTLER

Osman Emre KÖSE

Yüksek Lisans Tezi, Arkeoloji Anabilim Dalı
Danışman: Yrd. Doç. Dr. K. Serdar GİRGİNER
Nisan 2008, 261 sayfa

Urartu Krallığı M.Ö. 9. ve 6. yüzyıllar arasında Van Gölü çevresinde hüküm sürmüştür. Urartuların en büyük rakibi Kuzey Mezopotamya'daki Assur Devletidir. Urartular, Assurlar'dan siyasal ve kültürel olarak etkilenmişlerdir.

Urartular metal işçiliğinde gelişmişler ve silahlar, süs eşyaları üretmişlerdir. Süs eşyaları, kötülüklerden korunmaya yarayan bir muska olarak ve toplumsal statüyü göstermek için, kadınlar ve erkekler tarafından kullanılmıştır. Bu eşyalar mezarlara da bırakılmıştır. Süs eşyaları içinde en yaygın olarak kullanılanlar bilezikler ve pazıbentlerdir. Geç Yeni - Assur kabartmalarında tasvir edilen figürler hayvan başlı bilezikler ve pazıbentler takmışlardır. Bu süs eşyaları Urartu ve Geç Hitit sanatında da görülmektedir. Bilezik ve pazıbentlerin uçlarındaki hayvan başları genellikle aslan, boğa - buzağı, yılan - ejderdir. Erken Demir Çağı'ndan itibaren görülen bu tür bilezikler ve pazıbentler çoğunlukla Assur'lar tarafından kullanılmıştır.

Bilezik ve pazıbentler arkeolojik kazılarda az sayıda bulunmuştur. Bu süs eşyalarının çoğunluğu müzelerde ve özel koleksiyonlarda bulunmaktadır.

Bu çalışmada Erzurum Arkeoloji Müzesi'ndeki bilezikler ve pazıbentler incelenmiştir. Bilezikler ve pazıbentler müzeye satın alma yoluyla gelmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Erzurum Arkeoloji Müzesi, Urartu, Bilezikler, Pazıbentler, Madencilik.

ABSTRACT

METALLIC BRACELETS AND ARMLETS BELONGING TO URARTIAN PERIO IN ERZURUM ARCHAEOLOGY MUSEUM

Osman Emre Köse

Master Thesis, Department of Archaeology
Supervisor: Assist. Prof. Dr. K. Serdar Girginer
April 2008, 261 pages

Urartian Kingdom reigned in between B.C. 9. and 6. centuries around Van Lake. Biggest Rival of Urartian is Assur in North Mesopotamia. Urartians have been affected by Assur as political and cultural.

Urartians advanced in metalworking, produced weapons and ornaments. Ornaments had been served as amulet for protect from badness and show social rank by men and woman. These ornaments also had been put into tombs. Bracelets and armlets are most commonly used in ornaments. Figures worn animal head bracelets and armlets that represented in Late Assyrian reliefs. Also these ornaments are seeing in Urartian and Late Hittites Art. Animal heads at terminals of bracelets and armlets are usually lion, serpent - dragon, bull - calf. This type bracelets and armlets are seeing from Early Iron Age, mostly used by Assyrians.

Bracelets and armlets had been found few in numbers during archaeological excavations. Majority of these ornaments are in museums and private collections.

Within study have been examined bracelets and armlets in Erzurum Archaeology Museum. Bracelets and armlets had been come by buy to museum.

Keywords: Erzurum Archaeology Museum, Urartian, Bracelets, Armlets, Metallurgy.

ÖNSÖZ

Urartu Arkeolojisi sanat ve madenciliğine katkı sağlayacağını düşündüğüm bu çalışmamda, İlgi alanlarımı göz önünde tutarak tez konumu öneren ve yol gösteren danışmanım Yrd. Doç Dr. K. Serdar Girginer'e, fikirleriyle destek olan Yrd. Doç Dr. Ercan Nalbantoğlu'na, Erzurum Arkeoloji Müzesi'ndeki çalışmam süresince yardımcı olan, Güler Barın, Gülşah Altunkaynak, Özge Kapucu, Tuba Gündoğdu, Mehmet Alkan'a, ayrıca eserlerin çizimlerini yapan, Asena Kızılarslanoğlu, Sezin Sezer, Hilal İnan, Banu Canbolat, Semra İrtürk'e, çeşitli kaynak kitaplara ulaşmamı sağlayan Hakkı Fahri Özdemir'e ve son olarak küçüklüğümden itibaren yaptığım her işte beni destekleyen sevgili aileme teşekkür ederim.

Osman Emre Köse Adana, Şubat 2008.

İÇİNDEKİLER

ÖZET iii
ABSTRACT iv
ÖNSÖZ v
KISALTMALAR LİSTESİ viii
ÇİZİMLER LİSTESİ ix
EKLER LİSTESİ xii

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ 1
1.1. Çalışmanın Konusu ve Amacı 1
1.2. Çalışma Alanının Jeomormofolojisi 3
1.2.1. Doğu Anadolu Bölgesi'nin Coğrafi ve Jeomorfolojik Özellikleri 3
1.2.2. Maden Yatakları ve Madencilik Faaliyetleri 7
1.3. Urartular 11
1.3.1. Siyasal Gelişim 11
1.3.2. Kültürel Gelişim 17

İKİNCİ BÖLÜM

ÖNCEKİ ÇALIŞMALAR 25
2.1. Urartu Arkeolojisi ve Sanatı Hakkındaki Çalışmalar 25
2.2. Urartu Madenciliği ve Madeni Eserler Hakkındaki Çalışmalar 26

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MATERYAL VE METOT 28
3.1. Materyal 28
3.1.1. Bilezikler ve Pazıbentler 28
3.1.2. Eser Katalogları 34
3.1.2. 1. Bant Şeklindeki Bilezikler ve Pazıbentler 34
3.1.2.2. Uçları Birleşebilen Bilezikler ve Pazıbentler 35
3.1.2.3. Boğumlu Bilezikler ve Pazıbentler 37
3.1.2.4. Uçları Süslemesiz Bilezikler ve Pazıbentler 40
3.1.2.5. Boğa - Buzağı Başlı Bilezikler ve Pazıbentler 44
3.1.2.6. Yılan - Ejder Başlı Bilezikler ve Pazıbentler 55
3.1.2.7. Diğer Bilezikler ve Pazıbentler 90
3.1.3. Bilezik ve Pazıbentlerin Kullanım Şekilleri 93

3.1.3.1. Bilezik ve Pazıbentlerin Kullanımıyla İlgili Bilgi Veren Kaynaklar 93
3.1.3.1.1. Urartu Sanatı 93
3.1.3.1.2. Geç/Yeni Assur Sanatı 96
3.1.3.1.3. Geç Hitit Sanatı 102
3.1.3.2. Günlük Kullanım 104
3.1.3.3. Urartular'ın Öteki Dünya İnançları ve Bilezik ve Pazıbentlerin Ölünün Zati Eşyası Olarak Mezarlara Bırakılması 111
3.1.4. Bilezik ve Pazıbentlerde Tasvir Edilen Hayvan Simgeleri ve Mitolojileri 119
3.1.4.1. Yılan - Ejder 119
3.1.4.2. Boğa - Buzağı 126

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. METOT 133

BEŞİNCİ BÖLÜM

5. ARAŞTIRMA BULGULARI 134

ALTINCI BÖLÜM

6. SONUÇLAR VE ÖNERİLER 136
KAYNAKÇA 137
ÖZGEÇMİŞ 148

KISALTMALAR LİSTESİ

age. : adı geçen eser.

ay. : aynı yer.

c. : cilt.

çev. : çeviri.

çiz. : çizim.

fig. : figure.

lev. : levha.

pl. : plate.

res. : resim.

s. : sayfa

sa. : sayı.

se. : seri.

şek. : şekil.

taf. : tafel.

vd. : ve devamı.

ÇİZİMLER LİSTESİ

Sayfa

Çizim 1. 20 - 6 -74 no'lu bilezik 35
Çizim 2. 18 -78 no'lu pazıbent 36
Çizim 3. 25 - 3 -74 no'lu pazıbent 36
Çizim 4. 117 - 78 no'lu bilezik 37
Çizim 5. 9 - 87 no'lu pazıbent 38
Çizim 6. 24 - 24 -74 no'lu pazıbent 39
Çizim 7. 92 - 77 no'lu pazıbent 39
Çizim 8. 93 - 77 no'lu pazıbent 40
Çizim 9. 137 - 77 no'lu bilezik 42
Çizim 10. 138 - 77 no'lu bilezik 42
Çizim 11. 140 - 77 no'lu bilezik 43
Çizim 12. 142 - 77 no'lu bilezik 43
Çizim 13. 8 - 2 -76 no'lu pazıbent 46
Çizim 14. 31 - 78 no'lu bilezik 46
Çizim 15. 40 - 79 no'lu pazıbent 47
Çizim 16. 41 - 79 no'lu bilezik 47
Çizim 17. 44 -12 -74 no'lu bilezik 48
Çizim 18. 44 - 44 -74 no'lu bilezik 48
Çizim 19. 45 - 1 -74 no'lu bilezik 49
Çizim 20. 45 - 2 - 74 no'lu bilezik 49
Çizim 21. 55 -77 no'lu pazıbent 50
Çizim 22. 62 - 79 no'lu pazıbent 51
Çizim 23. 73 - 81 no'lu pazıbent 51
Çizim 24. 122 - 78 no'lu pazıbent 52
Çizim 25. 123 - 78 no'lu pazıbent 52
Çizim 26. 129 - 78 no'lu bilezik 53
Çizim 27. 135 - 78 no'lu pazıbent 53
Çizim 28. 220 - 83 no'lu pazıbent 54
Çizim 29. 300 - 78 no'lu pazıbent 55
Çizim 30. 8 - 5 -76 no'lu pazıbent 58
Çizim 31. 12 - 18 - 76 no'lu pazıbent 58

Çizim 32. 12 - 29 -76 no'lu bilezik 59
Çizim 33. 19 - 77 no'lu pazıbent 60
Çizim 34. 20 - 78 no'lu bilezik 60
Çizim 35. 22 - 77 no'lu bilezik 61
Çizim 36. 24 - 21 - 74 no'lu bilezik 62
Çizim 37. 24 - 27 - 74 no'lu pazıbent 62
Çizim 38. 26 -78 no'lu pazıbent 63
Çizim 39. 27 - 78 no'lu bilezik 63
Çizim 40. 33 -78 no'lu bilezik 64
Çizim 41. 38 - 79 no'lu bilezik 64
Çizim 42. 44 - 3 - 74 no'lu bilezik 65
Çizim 43. 44 - 6 - 74 no'lu bilezik 65
Çizim 44. 44 -11 - 74 no'lu bilezik 66
Çizim 45. 44 - 43 - 74 no'lu pazıbent 67
Çizim 46. 44 -79 no'lu bilezik 67
Çizim 47. 45 - 3 -74 no'lu pazıbent 68
Çizim 48. 45 - 4 - 74 no'lu pazıbent 69
Çizim 49. 57 - 77 no'lu pazıbent 69
Çizim 50. 60 - 77 no'lu bilezik 70
Çizim 51. 61 -77 no'lu bilezik 71
Çizim 52. 62 -77 no'lu bilezik 71
Çizim 53. 63 -77 no'lu bilezik 72
Çizim 54. 68- 79 no'lu bilezik 72
Çizim 55. 87 - 77 no'lu bilezik 73
Çizim 56. 91 - 78 no'lu bilezik 74
Çizim 57. 94 - 77 no'lu pazıbent 74
Çizim 58. 95 - 77 no'lu pazıbent 75
Çizim 59. 96 - 77 no'lu pazıbent 75
Çizim 60. 97 - 77 no'lu pazıbent 76
Çizim 61. 98 - 77 no'lu pazıbent 77
Çizim 62. 99 - 77 no'lu pazıbent 77
Çizim 63. 132 - 77 no'lu bilezik 78
Çizim 64. 133 - 77 no'lu bilezik 78
Çizim 65. 134 - 77 no'lu bilezik 79

Çizim 66. 135 - 77 no'lu bilezik 80
Çizim 67. 136 - 77 no'lu bilezik 80
Çizim 68. 139 - 77 no'lu bilezik 81
Çizim 69. 141 - 77 no'lu bilezik 81
Çizim 70. 144 - 77 no'lu bilezik 82
Çizim 71. 145 - 77 no'lu bilezik 82
Çizim 72. 146 -77 no'lu bilezik 83
Çizim 73. 149 -77 no'lu bilezik 84
Çizim 74. 150 - 77 no'lu pazıbent 84
Çizim 75. 151 - 77 no'lu pazıbent 85
Çizim 76. 152 -77 no'lu pazıbent 86
Çizim 77. 153 - 77 no'lu bilezik 86
Çizim 78. 210 - 78 no'lu bilezik 87
Çizim 79. 211 -78 no'lu bilezik 88
Çizim 80. 218 - 83 no'lu pazıbent 88
Çizim 81. 219 -83 no'lu pazıbent 89
Çizim 82. 235 - 78 no'lu pazıbent 90
Çizim 83. 45 - 7 - 74 no'lu pazıbent 91
Çizim 84. 45 - 8 - 74 no'lu bilezik 92

EKLER LİSTESİ

Sayfa

Ek 1- Levha I 149
Ek 2 - Levha II 150
Ek 3 - Levha III 151
Ek 4 - Levha IV 152
Ek 5 - Levha V 153
Ek 6 - Levha VI 154
Ek 7- Levha VII 155
Ek 8 - Levha VIII 156
Ek 9 - Levha IX 157
Ek 10 - Levha X 158
Ek 11- Levha XI 159
Ek 12 - Levha XII 160
Ek 13 - Levha XIII 161
Ek 14 - Levha XIV 162
Ek 15 - Levha XV 163
Ek 16 - Levha XVI 164
Ek 17 - Levha XVII 165
Ek 18 - Levha XVIII 166
Ek 19 - Levha XIX 167
Ek 20 - Levha XX 168
Ek 21 - Levha XXI 169
Ek 22 - Levha XXII 170
Ek 23 - Levha XXIII 171
Ek 24 - Levha XXIV 172
Ek 25 - Levha XXV 173
Ek 26 - Levha XXVI 174
Ek 27 - Levha XXVII 175
Ek 28 - Levha XXVIII 176
Ek 29 - Levha XXIX 177
Ek 30 - Levha XXX 178

Ek 31 - Levha XXXI 179
Ek 32 - Levha XXXII 180
Ek 33 - Levha XXXIII 181
Ek 34 - Levha XXXIV 182
Ek 35 - Levha XXXV 183
Ek 36 - Levha XXXVI 184
Ek 37 - Levha XXXVII 185
Ek 38 - Levha XXXVIII 186
Ek 39 - Levha XXXIX 187
Ek 40 - Levha XL 188
Ek 41 - Levha XLI 189
Ek 42 - Levha XLII 190
Ek 43 - Levha XLIII 191
Ek 44 - Levha XLIV 192
Ek 45 - Levha XLV 193
Ek 46 - Levha XLVI 194
Ek 47 - Levha XLVII 195
Ek 48 - Levha XLVIII 196
Ek 49 - Levha XLIX 197
Ek 50 - Levha L 198
Ek 51 - Levha LI 199
Ek 52 - Levha LII 200
Ek 53 - Levha LIII 201
Ek 54 - Levha LIV 202
Ek 55 - Levha LV 203
Ek 56 - Levha LVI 204
Ek 57 - Levha LVII 205
Ek 58 - Levha LVIII 206
Ek 59 - Levha LIX 207
Ek 60 - Levha LX 208
Ek 61 - Levha LXI 209
Ek 62 - Levha LXII 210
Ek 63 - Levha LXIII 211
Ek 64 - Levha LXIV 212

Ek 65 - Levha LXV 213
Ek 66 - Levha LXVI 214
Ek 67 - Levha LXVII 215
Ek 68 - Levha LXVIII 216
Ek 69 - Levha LXIX 217
Ek 70 - Levha LXX 218
Ek 71 - Levha LXXI 219
Ek 72 - Levha LXXII 220
Ek 73 -Levha LXXIII 221
Ek 74 - Levha LXXIV 222
Ek 75 - Levha LXXV 223
Ek 76 - Levha LXXVI 224
Ek 77 - Levha LXXVII 225
Ek 78 - Levha LXXVIII 226
Ek 79 - Levha LXXIX 227
Ek 80 - Levha LXXX 228
Ek 81 - Levha LXXXI 229
Ek 82 - Levha LXXXII 230
Ek 83 - Levha LXXXIII 231
Ek 84 - Levha LXXXIV..... 232
Ek 85 - Levha LXXXV 233
Ek 86 - Levha LXXXVI 234
Ek 87- Levha LXXXVII 235
Ek 88 - Levha LXXXVIII 236
Ek 89 - Levha LXXXIX 237
Ek 90 - Levha XC 238
Ek 91 - Levha XCI 239
Ek 92 - Levha XCII 240
Ek 93 - Levha XCIII 241
Ek 94 - Levha XCIV 242
Ek 95 - Levha XCV 243
Ek 96 - Levha XCVI 244
Ek 97 - Levha XCVII 245
Ek 98 - Levha XCVIII 246

Ek 99 - Levha XCIX 247
Ek 100 - Levha C 248
Ek 101 - Levha CI 249
Ek 102 - Levha CII 250
Ek 103 - Levha CIII 251
Ek 104 - Levha CIV 252
Ek 105 - Levha CV 253
Ek 106 - Levha CVI 254
Ek 107 - Levha CVII 255
Ek 108 - Levha CVIII 256
Ek 109 - Levha CIX 257
Ek 110 - Levha CX 258
Ek 111 - Levha CXI 259
Ek 112 - Levha CXII 260
Ek 113 - Levha CXIII 261

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ

1. 1. Çalışmanın Konusu ve Amacı

M.Ö. 9. ve 6. yüzyıllar arasında çekirdeğini Van Gölü çevresinin oluşturduğu Urartu Krallığı, Çıldır, Sevan (Gökçe) ve Urmiye Göllerinin bulunduğu bölgeleri kapsamaktaydı (Belli, 1982 a: 140). M.Ö. 1274 yılında Assur Kralı I. Salmanasar'ın kayıtlarında ilk kez "Uruadri" olarak söz edilmişlerdir. Uruadri Ülkesi halkı M.Ö. 13. yüzyılın başlarında Kafkaslar üzerinden Anadolu'ya girmiştir (Çilingiroğlu, 1984: 3 vd). Van Gölü çevresine yerleşen Uruadri ve Nairi halkları başlangıçta beylikler şeklinde örgütlenmişler ve daha sonra çevredeki diğer beyliklerle birleşmişlerdir (Çilingiroğlu, 1997 a: 23). Doğu Anadolu Bölgesi'nde var olan Hurri kültürü, krallığın kurulmasında etkili olmuştur (Erzen, 1992: 16 vd.). Krallığın sınırları zamanla kuzeyde Kafkas ötesine, doğuda kuzeybatı İran içlerine, batıda Malatya ve çevresine, güneyde de Urfa Halfeti yakınlarına kadar uzanmıştır (Belli, age.140).

Kuzey Suriye'deki zengin maden yatakları ve ticaret yollarına sahip olma isteği, Urartuları en güçlü rakibi olan Kuzey Mezopotamya'daki Geç/Yeni Assur Devleti'yle karşı karşıya getirmiştir. Siyasi ve kültürel alanda Assur'dan etkilenen Urartular, devlet çıkarları doğrultusunda, ortak düşmanları olan Kimmer saldırılarına karşı birbirlerine yakınlaşmak zorunda bile kalmışlardır (Çilingiroğlu, age. 25 vd.).

Urartular bulundukları coğrafyanın olumsuz koşullarını kendileri için ve bölgedeki varlıklarının sürdürülebilmesi amacıyla ustaca kullanmışlardır (Çilingiroğlu, age. 4). Sert dağlık, tepelik yamaçlar üzerine savunma amacıyla kaleler ve burçlar inşa etmişler, hendekler açmışlar, taşlara kitabeler ve tasvirler yapmışlardır. Suni göller, barajlar ve kanallar kurmuşlardır (Bilgiç, 1984: 48).

Urartular'ın Kuzey Suriye ve Yukarı Dicle üzerindeki askeri egemenliği, Urartu kültürünün bazı dallarının şekillenmesinde de etkili olmuştur (Çilingiroğlu, age. 37). Urartu Sanatı üzerinde yapılan çalışmalarda Hurri, Geç Hitit, Arami, Kuzey Suriye, Yeni Babil, Kimmer ve Kuzeybatı İran sanatının etkileri ortaya çıkarılmıştır (Belli, age. 198). Bölgedeki zengin maden yatakları sayesinde

madencilik gelişen sanat dallarının başında gelmektedir. Bu nedenle Urartular maden sanatıyla özdeşleşmiştir (Sevin, 2005: 116 vd.). Eski yerleşimlerde ve mezarlarda ele geçen birçok madeni eser dünya müzelerinde bulunmaktadır. Çeşitli madenlerden kazanlar, heykeller, kaplar, kemerler, üzengiler, savaş arabalarını kapladıkları süslü levhalar, kamalar, baltalar, hançerler, oraklar, kalkanlar ve bilezik, yüzük, fibula gibi süs eşyası üretmişlerdir (Bilgiç, age. 48).

Altın, gümüş veya tunçtan yapılmış ve uçları aslan, boğa veya yılan başları ile tamamlanan bilezikler, Urartu'da bol miktarda ele geçen takılar arasındadır (Çilingiroğlu, age. 128). En yaygın takı türü olarak kullanılan bilezikler resmi olarak yüksek sınıflar tarafından kullanılmış ve saray atölyelerindeki uzman kuyumcularca üretilmişlerdir. Hiyerarşiyle bağlantılı bu türlerin esin kaynağı Assur olmuştur (Sevin, 2005: 108 vd.).

Uratularda sevilerek kullanılan ve Assur etkileri taşıyan bilezik ve pazıbentler, Assurbanipal gibi Assur kralları ve hizmetkârlarının da av esnasında aslan başlı pazıbentler taktıkları Assur saray kabartmaları üzerindeki tasvirlerde görülmektedir. Barnett'in de belirttiği gibi, bu bileziklerin kökenlerini araştırmak için iyi bir neden oluşturmaktadır (Barnett, 1963: 180, dipnot 43). Urartu Sanatında da birçok erkek ve kadın figürü üzerinde gördüğümüz bileziklerin kullanımıyla ilgili bilgiler bulunmaktadır (Kohlmeyer, 1991: 178).

Bilezik ve pazıbentlerin uçlarındaki tasvir edilen hayvanların neyi temsil ettiği ve bu hayvanların türünün ne olduğu hakkında birçok görüş bulunmaktadır. Genel olarak bileziklerdeki hayvanların aslan, ejder, panter, yılan ve karışık bir yaratık olan aslan ejderini simgelediği düşünülmektedir. Aynı zamanda bunların hepsinin aslan başları olduğu ve zamanla stilize edildikleri için panter, ejder, ya da yılan başına benzediği de düşünülmektedir (Belli, 2004 a: 160). Bunlardan farklı olarak temsil edilen hayvanların koç başı ve dana başı olduğu da öne sürülmüştür (Kohlmeyer, age. 179 vd.). Bu görüşlerin ışığında tasvir edilen canlının ne olduğu ve bilezikler üzerindeki işlevi açıklanmaya çalışılmıştır.

Urartular'da takılar toplumun birçok üyesi tarafından kullanılmıştır. Takılar tanrılara adak olarak sunulmuştur. Bu dünyada yaygın biçimde kullanılan bu süs eşyaları öldükten sonra mezarlara da bırakılmıştır. Takı kullanımında cinsiyet ayrımı yoktur ve toplumsal statüyü belirleyen önemli bir gösterge oluşturmaktadır. Bu takılar, örneğin iğne ve fibulalarda görüldüğü gibi nazarlık ve koruyucu amaçla kullanılmıştır aynı zamanda mezarlara bırakılmıştır (Sevin,

age. 108 vd.). Bilezik ve pazıbentlerin de böyle bir kullanım amacının olup olmadığı bilinmemektedir. Bu nedenle bu takıların işlevinin tespit edilmesine de çalışılmıştır.

1. 2. Çalışma Alanının Jeomorfolojisi

1. 2. 1. Doğu Anadolu Bölgesi'nin Coğrafi ve Jeomorfolojik Özellikleri

Doğu Anadolu'nun rakımının yüksek olması, yer şekillerinin zor şartları ve ziraati güç durumda bırakan iklimi, Doğu Anadolu'yu hayat şartları bakımından çetin bir saha haline getirmiştir. Günümüzde bu nedenler insanın yaşam sahalarını daraltmış ve onu nisbeten daha müsait, fakat daha dağınık ve küçük mahallelerde toplamaya sevk etmiştir. Bununla beraber, arkeolojik araştırmaların gösterdiği gibi, Doğu Anadolu'nun bu ıssız sahaları bile insanlar tarafından iskan edilmiştir (Erinç, 1953: 34).

Doğu Anadolu Bölgesi'nin sınırları I. Türk Coğrafya Kongresi kararlarına göre şu şekilde belirlenmiştir. Güneydoğu Anadolu ile olan güney sınırı; Güneydoğu Torosların, Güneydoğu'ya bakan etekleri; Elbistan'ın doğusu Çelikhan, Gerger, Ergani, Dicle, Hani, Lice, Kulp, ve Sason'un güneyi, Şirvan, Siirt'in kuzeyi ve Cudi dağlarından geçen bir hat ile ayrılmıştır. Akdeniz ile olan güney sınırı, batıda Elbistan havzası güneyindeki Nurhak, Berit ve Binboğa dağları üzerinden Tahtalı dağlarına dayanmaktadır. Bölgenin batı sınırı; Kızılırmağın doğduğu Kızıldağ ile Tahtalı dağları arasından geçen yani Fırat ile Kızılırmağın su bölümü hattını takip etmektedir. Bölgenin kuzey sınırı; Fırat - Çoruh, Çoruh - Kura (Kür), ırmaklarının su bölümü hattı boyunca Kızıldağ - Çimen - Keşiş - Kop - Çoruh - Kargapazarı Allahüekber - Yalnızçam dağlarının zirvelerinden geçmektedir. Doğu sınırları Gürcistan, Ermenistan, Nahcıvan, ve İran gibi ülkelerle çizilen siyasi sınırlardır (Güngördü, 2003: 85). Doğu Anadolu Bölgesi Erzurum - Kars, Yukarı Murat - Van, Yukarı Fırat ve Hakkari olmak üzere alt bölümlere ayrılmaktadır (Güngördü, age. 88).

Doğu Anadolu Bölgesi II. zamanın başlarında, Alplerden itibaren, Balkanlardan, Anadolu'dan, İran'dan ve Afganistan'dan geçerek Çinhindi'ne ve Sonda adalarına doğru uzanan bir jeosenklinalin bir kolunu teşkil etmiştir ve uzun süre deniz altında kaldıktan sonra III. zamanda özellikle Neojende meydana gelen yükselmelerle suların dışına çıkmıştır (Saraçoğlu, 1989: 469).

Bu yükselmeler sonucunda bölge kuzeyde Rus platformu, güneyde Suriye Platformu ve Doğu Toroslar arasında sıkışıp kalmış ve doğu batı doğrultusunda uzanan kıvrımlar birbirine yakın olarak kabarmışlardır (Saraçoğlu, age. 469 vd.). Bu yükselmeleri birtakım kırılmalar ve çökmeler izlemiştir ve bölgenin orta, doğu ve Kars yönünde volkanizmaya sebep olmuştur. Volkanlardan çıkan lavlar yüksek dağları oluşturmuşlar ve çukur alanları doldurmuşlardır. Bu dört türlü hareket, kıvrımların sıkışması, yükselmeler, volkanik dağların oluşması, lavların daha alçak yerlere yayılması Doğu Anadolu Bölgesi'nin çok yüksek olmasına sebep olmuştur (Saraçoğlu, age. 470).

Doğu Anadolu'nun önemli yükseltileri arasında, Uludoruk 4135 m, 3300 m'ye varan Mercan Dağları ve yine yükseltisi 3000 m'den fazla olan Ağrı volkanına kadar uzanan Karasu - Aras Dağları, Muş ve Van Gölü havzaları arasında bir fay hattı boyunca sıralanmış Nemrut, Süphan, Aladağ, Tendürek, Ağrı volkan dağları ile Erzincan'ın kuzeydoğusunda Keşiş Dağları ve Erzurum'un kuzeydoğusu'da Kargapazarı Dağları bulunmaktadır (Güngördü, age. 86).

Atlas Okyanusu ve Hind Okyanusu arasındaki su bölümünün bir kısmı Doğu Anadolu Bölgesi'nden geçmektedir. Doğu Anadolu'nun kuzeydoğusunda bulunan oldukça geniş bir saha, sularını Kura ve Aras vasıtasıyla Hazar Denizi'ne göndermektedir. Bölgenin güneydoğusunda ise 16000 km^2'ye varan yüzölçümü ile Türkiyenin ikinci önemli kapalı havzasını meydana getiren Van Gölü havzası yer almaktadır. Bunun haricinde kalan sahaların sularını, Basra Körfezi'ne dökülen Dicle ve Fırat toplamaktadır (Erinç, age. 13 vd.).

Urartu coğrafyası'nın karakteristik özellikleri doğal olarak, dağ silsileleri, göller ve volkanlar, insanlara özgü etnik karşılıklı ilişkiler, düşmanlıklar ve bunları birbirinden ayıran sınırlardır. Urartular'ın varlığına ait izler bulunduran bölgedeki sahaların alanı yaklaşık olarak 220000 km^2'dir. Urartu topografyasının özelliklerinden birisi sadece Assurla arasında bulunan dağlar değildir. Aynı zamanda uzun bir sıra halinde uzanan bu dağların yüksekliği ve pozisyonuna bağlı olarak ortaya çıkan çeşitli iklim özellikleridir. Mezopotamya çevresinde, Suriye, Toros ve Zağros dağ zincirinin yarattığı vadiler ve dağ sırtlarına ait paralel çizgiler birlikte uzanmaktadır (Zimansky, 1985: 12). Bölgenin hidrografyası'da bu karışık özelliklere dahil olmaktadır. Üç büyük göl Van - Urmiye ve Sevan birçok ırmak tarafından birleşmekte ve bunların suyunu toplamaktadır. Urartu'nun geri kalan bölümü Hazar Denizi ve Basra Körfezi'ni

içine alan nehir akıntıları tarafından sulanmaktadır. Nehirler yüksek ülkelerin kaynakları arasındadır. Nehirler bu bölgeye sularının çok büyük bir kısmını taşıyamamaktadır. Murat ve Karasu Malatya'nın yukarısında birleşmekte ve batıya doğru akmaktadır. Aras, Erzurum yakınındaki kaynağından doğmakta ve karşı yönde hareket etmektedir. Aynı zamanda Urartu coğrafyası içinde yukarıdan uzanan Büyük Zab, Dicle ile birleşmeden önce Toros Dağ sırasının içinden geçerek güneyde kesilmektedir. Eski dünyanın büyük uygarlıkları içindeki yüksek kesimlerde, nehir kenarlarında kalan bölgeler için böyle bir karşıtlık bulunmaktadır. İnsanlar ya da doğal afetler sonucunda kesilen yaşamsal olarak önemi olan su kaynaklarının yalnız başına akışını kontrol etmek gibi bir yöntem yoktur. Suyun izlenmesi ve hünerli bir biçimde ülkeye taşınması dönemin yetkili kurumları tarafından gerçekleştirilmesi hiç de kolay olmayan bir iş olmuştur (Zimansky, age. 12 vd.).

Doğu Anadolu Bölgesi'nin iklimi ana çizgileriyle karasal bir özellik göstermektedir. Bu özellik bölgenin kenarlarından iç kısımlara geçildikçe daha da belirli hale gelmektedir. Karasal özellik, şiddetli bir karasallığa yönelmektedir. Bölgede, karasal iklimin belirli karakteri olarak, uzun şiddetli ve karlı kışların yanında, sıcak fakat daha kısa bir yaz mevsimi görülmektedir. Doğu Anadolunun bazı yerlerinde şiddetli karasal karakter, yerini daha ılık bir iklime bırakmaktadır. Buralarda kış daha kısa, soğuk geçmektedir, yaz ise uzun ve sıcaktır. Iğdır'da olduğu gibi bu alanlar mikroklima özellikleri göstermektedir (Tarkan, 1974: 11 vd.).

Doğu Anadolu Bölgesi'nin İç Anadolu'ya nazaran nemli oluşu, bu bölgeyi daha zengin ve daha çeşitli bir bitki örtüsüne sahip kılmıştır. Doğu Anadolu ormanları şiddetli ve uzun kışlara ve yağışa uymuş, seyrek ve orman altı bitkileri bakımından fakir kuru ormanlar şeklindedir. Bu bölgede soğuğa dayanıklı iğne yapraklılardan sarıçam, bölgenin güneyinde ise soğuğa hassas meşe ormanları yöreye hakimdir. Güneyde kurakçıl ardıçlar bulunmaktadır. Dağların yüksek yerlerinde ise soğuğa dayanıklı höş ile titrek kavaklar vardır (Tarkan, age. 13 vd.).

Doğu Anadolu Bölgesi'nin orman durumu geçmişte bu güne nazaran daha iyi ve geniştir. Bölge yüzyıllardan beri sürüp giden tahrip neticesinde orman bakımından mahrum kalmıştır. İklim şartlarının elverişizliği, uzun yıllar devam eden tahribatlar ve orman içi hayvan otlatmaları, biribirini tamamlayarak

orman hayatına zarar vermiştir (Pamay, 1966: 8). Eskiden çok daha geniş sahaları ormanların kapladığı bilinmektedir. M.Ö. 8. yüzyılda Hakkari - Van bölgesinde yapılan Assur istilalarına ait çivi yazılı kaynaklarda, sazlık kadar sık ormanların kestirildiğinden bahsedilmektedir (Mansel, 1945: 126). Ayrıca Van bölgesinde Urartu dönemine ait yapılan kazılarda çoğunlukla yapı malzemesi olarak ardıç ağacının kullanıldığı tespit edilmiştir (Erzen, age. 5).

Doğu Anadolu Bölgesi'nin asıl özelliği ot ve çayır alanları bakımından zengin olmasıdır. Kışları şiddetli ve uzun olan bu bölgede esas olarak tahıl tarımı yapılmaktadır. Otlaklar bakımından zengin olan bölgede hayvancılık faaaliyetleri başta gelmektedir (Saraçoğlu, age. 19). Doğu Anadolu'da hayvancılığın tarla ziraaatine nazaran daha önemli olması gibi, hayvancılık tarzı ve beslenen hayvan çeşitleri bakımından da yörelere göre bazı farklar görülmektedir. Bölgenin kuzeydoğu kısmında sığır sayısının koyuna yaklaşmasına ve bu yörenin, bütün yurtta sığır bakımından en önemli, sahayı temsil etmesine karşın, bölgenin batı ve güney kısımlarında küçük davar, yani koyun ve özellikle keçi diğer hayvan türlerine oranla yüksek sayılara çıkmaktadır (Erinç, age. 43).

Bölgenin olumsuz şartlarından dolayı hayvancılık ve az da olsa tarımsal faaliyetler bölgenin başta gelen ekonomik ve yaşamsal faktörleri olmuştur. Bölgenin bu durumu geçmişten çok farklı olmayan bir biçimde devam ederek günümüze kadar gelmiştir. Toros Dağları'nın oluşturduğu büyük engel, Anadolu Platosu'nun otlaklar bakımından göreceliği ve kışların sert geçmesi gibi tüm bu faktörler, Urartu Bölgesi içinde hayvancılık faaliyetlerine bir şekil vermiştir. Ganimet listelerinde koyun, keçi ve sığır gibi hayvanların ganimet olarak alındığı bildirilmektedir ve bu bilgiler Urartular açısından hayvancılığın önemini göstermektedir (Zimansky, age. 15 vd.).

Doğu Anadolu Bölgesi'nin coğrafi özelliklerinden dolayı oldukça zor koşullarda sağlanan bir ulaşım ağı bulunmaktadır. Doğu Anadolu Bölgesi'nin çok eski çağlardan beri kullanılan ana yollarının birçok kısmı belirli noktalarda kesişen yatay yollarla temsil edilmektedir. Bunlardan en önemlileri ve en eskisi Diyarbakır - Malatya - Samsun yoludur. Bu yol Mezopotamya ve güneydoğu Anadolu'dan (Diyarbakır'dan) gelerek Toroslar'ın teşkil ettiği bölümümün en alçak ve en kolay geçilebilen kısmını (Ergani civarı) aşmaktadır. Malatya üzerinden geçerek Sivas ve Samsun'a kadar uzanmaktadır. Bölgenin daha

doğusunda ise batı - doğu yönünde ana yollardan kuzeydekine Karadeniz kıyılarından (Trabzon) gelen Zigana yolu Aşkale'de, güneyinde ise Diyarbakır - Bitlis Yolu Tatvan batısındaki Rahva düzlüğüne ulaşmaktadır (Erinç, age. 44).

1. 2. 2. Maden Yatakları ve Madencilik Faaliyetleri

Doğu Anadolu'da günümüzde Keban Baraj Gölü'nün suları altında kalmış olan Norşuntepe önemli bir yerleşimidir. Uruk IV yerleşmesi kısmen kazılmıştır. Mezopotamya geleneksel mimarlığına göre kerpiç tuğladan yapılmış bazı evlerde, maden eritme fırınları, kümeler halinde bakır cevheri, iri parçalar halinde maden cürufları, yanmış kil parçalar ve metal nesneler arasında birçok halka, iğne, bızlar bulunmuştur. Birçok buluntunun bu şekilde bulunmuş olması bize metal işçiler tarafından oturulmuş olan bu yapılarda madencilik faaliyetlerinin evlerde ve aynı zamanda avlularda ve sokaklarda yürütülmüş olduğunu göstermektedir (Hauptmann, 1982: 28 vd.).

Korucutepe'de Son Kalkolitik evreden, birbirini izleyen yapı kalıntılarından oluşan, toplam 2 m kalınlığında bir dolgu kalmıştır. Yapı kalıntılarından sonra, dolgunun içine, ikisi yetişkin kişilere ait tuğla yapılı, biri de çocuğa ait küp mezar olmak üzere üç tane mezar çukuru kazılmıştır. Bir kadına ait olan birinci mezarda, kadına ait kemer, ayak ve kol bileziklerine ait yüzlerce küçük kireçtaşı, kemik boncuk ile gümüşten diadem, ay biçimli gerdanlık ve saç halkaları bulunmuştur. Birinci mezarın yakınında aynı tipte, bir çifte ait mezar bulunmuştur. Bunlardan erkeğin, hem demirden topuz başı, gümüş bilekliği ve bakır hançeri bulunmuştur. Kadının yanında ise üzeri yabani keçi bezekli gümüş bir bilezik - baskı mühür bulunmuştur (Loon - Güterbock, 1972: 80).

Arslantepe'de en fazla tahmin yürütülen keşifler tabaka VI A'da istiflenmiş halde bulunan arsenikli bronzdan üretilmiş, üçü gümüş ile süslenmiş dokuz kılıç, oniki mızrak ucu ve toka olduğu düşünülen bir levhadır (Palmieri, 1981: 109). Arslantepe'de toplanmış bu buluntular, Anadolu'nun ve Kuzey Suriye'nin maden işleme faaliyetlerinin kökeni hakkında kronolojik ve teknolojik olarak bilgi vermesi bakımından önemlidir (Yakar, 1984: 68).

Doğu Anadolu Bölgesi'nde üç alanda zengin bakır madeni yatakları bulunmaktadır. Bu bölgeler:

1. Erzincan - Erzurum - Bayburt - Kağızman - Çoruh Vadisi.

2. Bingöl - Tunceli - Elazığ - Maden - Malatya.
3. Bitlis - Siirt.

Erzincan - Erzurum - Bayburt - Kağızman - Çoruh Vadisi zengin bakır madeni yataklarıyla Urartu maden endüstrisi için önemli bir bölge olmuştur. Kral Menua, oğlu I. Argişti ve II. Sarduri döneminde bölgeye seferler düzenlenmiş ve Diauehi olarak isimlendirilen bölgeden bakır ve bronzun vergi olarak alındığı belirtilmiştir (Belli, 1991: 24 vd.). II. Sarduri, Assur kralı Tiglat - Pileser'e yenilmiş ve Urartu, Malatya ve Kommagene'deki önemli maden yataklarının kontrolünü Assur'a bırakmıştır. Bingöl - Tunceli - Elazığ - Maden - Malatya - Adıyaman zengin bakır madeni yataklarıyla M.Ö. 7. yüzyılda daha önemli bir hale gelmiş ve II. Argişti tarafından Erzincan, Elazığ ve Tunceli yakınlarında birçok kale kurulmuştur. M.Ö. I. binin ilk yarısında Bitlis - Siirt bölgesi maden yatakları Urartu Krallığı'nın başkent tesislerinin kurulmasında ve Doğu Anadolu'da maden endüstrisinin gelişip önemli bir merkez haline gelmesi sırasında yoğun olarak kullanılmıştır (Belli, age. 25), (ek 1, lev. I a).

Bugüne kadar yapılan kazıların sonuçlarına göre Urartu Kralları tarafından kurulan ve önemli bronz eserlerin bulunduğu merkezlerin başında şunlar gelmektedir; Tuşpa (Van Kalesi), Rusahinili (Toprakkale), Muşaşir/Ardini, Yukarı Anzaf Kalesi, Rusahinili (Ayanis), Sardurhinili (Çavuştepe), Kayalıdere, Altıntepe, Argiştihinili (Armavir) ve Teişebai Uru TUR (Karmir - Blur) (Belli, 2004 b: 40). Erken Demir Çağında Doğu Anadolu Bölgesi'nde, bronz üretimi için gerekli olan kalay madeninin çok az bulunan ve değerli bir metal olduğu anlaşılmaktadır. Erken Demir Çağı'na tarihlenen Ernis - Evditepe, Karagündüz, Yoncatepe ve Hakkari nekropollerinde yapılan kazılarda demirden bir çok silah ve süs eşyası çıkarılmasına karşın bronz ve diğer metallerden yapılan bu eşyaların sayısı fazla değildir (Belli, age. 33 vd.). Ayrıca Dilkaya'nın Erken Demir Çağı'na tarihlenen mezarların buluntuları içinde demir iğne dışında bronz eşya bulunmamaktadır (Çilingiroğlu, 1985: 155). Bu eksikliği gidermek için elde edilmesi ve işlenmesi zor olan demir diğer metallere oranla daha çok kullanılmıştır. M.Ö. 9. yüzyıl'ın ortalarında Urartu Krallığının kurulup gelişmesiyle demirin yerini bronz almaya başlamıştır (Belli, age. 33 vd.). M.Ö. 13. yüzyıl'ın başlarına tarihlenen Tell Al Rimah Yazıtı, özellikle bu dönemde Assur Krallığı'na gelen kalayın kökeni konusunda çok açık bilgiler vermektedir. Bu yazıtta "50

mina (25 kilo) kalayın Nairi'den getirildiği" belirtilmektedir. Kalayın Nairi Ülkesine ise, doğudan geldiği düşünülmektedir (Belli, age. 32).

Urartu Krallığı'nda bronzun yanı sıra, ergitilen bakıra genellikle % 20 oranında çinko katılarak pirinç elde edildiği ve bundan genellikle dövme tekniği ile çeşitli eşyanın yaygın olarak yapılmış olduğu bilinmektedir. Doğu Anadolu Bölgesi'nde zengin çinko yataklarının varlığı Maden Tetkik ve Araştırma Enstitüsü tarafından yapılan modern araştırmalar sonucunda kanıtlanmıştır. Eskiçağ ve Ortaçağ kaynaklarına ve modern araştırmaların sonuçlarına göre Doğu Anadolu'daki çinko yatakları, iki ayrı bölgede bulunmaktadır:

1. Doğu Karadeniz Bölgesi.
2. Van Gölü'nün Güneybatısı (Belli, age. 46).

Doğu Anadolu'da Korucutepe'de bulunan M.Ö. 1400 - 1200'e tarihlenen dört buluntu aynı zamanda Eski Anadolu'nun da erken demir buluntuları arasındadır (Yalçın, 1999: 182). Van Bölgesi'nde demirden buluntular M.Ö. 11. yüzyıl'dan sonra önemli miktarda artmaktadır. Karagündüz ve Ernis'ten ele geçmiş demirden yapılmış çeşitli buluntular o zamana kadar çok nadir olan birçok demir eşyanın üretildiğinin göstergesidir. 1994 - 96 yıllarındaki kazılarda Karagündüz yerleşmesinden 11. ve 10. yüzyıl'lara tarihlenen yüzlerce demir buluntu ortaya çıkarılmıştır. Bu buluntular arasında süs eşyaları çok sayıda bilezik, hal hallar, halkalar, kolye uçları ve boncuklar ama genelde en fazla olarak da aletler ve silahlar bulunmaktadır (Yalçın, age. 182).

Urartu Krallığı, M.Ö. I. binyılda hem Anadolu'nun hem de Eski Doğu Dünyası'nın en büyük madenci toplumudur. Urartu Krallığının M.Ö. 9. yüzyıl'ın ortalarında kurulup hızlı bir şekilde gelişmesinde, bu bölgede yapılan demir üretiminin birinci derecede etkisi olduğu gibi, demirden yapılan eşya ve silahlar ile demir işleme tekniğinin Doğu Anadolu, Kafkasötesi ve Kuzeybatı İran bölgesinde yaygınlaşmasında da, birinci derecede etkisi olmuştur (Belli, 1987: 89 vd.).

M.Ö. I. binin başında ve özellikle 8. yüzyıl'da demir ucuz ve çok kullanılan bir maden olmuştur. Süs eşyaları yapımında fazla kullanılmış ama özellikle silahlar, tarımsal aletler ve diğer aletlerin üretiminde bu madenden yararlanılmıştır. Demircilik Urartu el sanatlarının en gelişmiş branşı olmuştur (Belli, age. 33). Demirin tunç silahlar üzerindeki üstünlüğü, Uruadri'nin en erken dönemlerinden beri Assurlu kralları Uruadri ve Nairi ülkeleri üzerine sefer yapmasını özendirmiştir. Assur Kralı I. Salmanasar döneminden başlayan ve

kendisinden sonraki birçok Assur kralı tarafından sürdürülen askeri seferlerin nedenlerinden birisi Van Gölü Havzası'nda var olan demir yatakları olmuştur (Çilingiroğlu, age. 107). Assur Kralı I. Tiglat Plaser (M.Ö. 1114 - 1076) Van Gölü'nün güney ve güneybatısında yer alan Nairi ülkesine yaptığı yağma seferinde, demir ve demirin bir türü olan hematit ele geçirmiştir. II. Tukulti - Ninurta'da (M.Ö. 890 - 884) yine vergi olarak Lage ve Nairi ülkesinden 100 adet demir hançer ile demir, bakır, kurşun ve at almıştır. II. Assurnasirpal (M.Ö. 883 - 859) ise Nairi ülkesine yaptığı her iki sefer sırasında, vergi olarak 300'er talent demir almıştır. II. Sargon M.Ö. 714 yılında Urartu ve onun bağlaşıkları üzerine düzenlediği 8. seferinde, Hubuskia'nın güneydoğusunda yar alan Muşaşir/Ardini sarayından ele geçirdiği demirden yapılmış fırın, maşa, kürek, tırmık ve lambayı yazdırmıştır. Ayrıca Hubuskia ülkesinin batısında yer alan Supria'dan vergi olarak demir alındığını Assur yıllıklarından öğrenmekteyiz (Belli, age. 97 vd.).

Maden Tetkik ve Araştırma Enstitüsü'nün yaptığı araştırmalar ve veriler değerlendirildiğinde Doğu Anadolu Bölgesinde bulunan ve Urartular tarafından yoğun olarak kullanılan demir madeni yatakları üç ana bölgede bulunmaktadır.

1. Malatya - Elazığ -Tunceli -Bingöl.
2. Divriği - Erzincan - Erzurum.
3. Siirt - Bitlis - Van - Hakkari (Belli, 1985: 366).

Bingöl - Tunceli - Elazığ - Malatya bölgesi Doğu Anadolu'nun en zengin bölgesidir. Yüzey araştırmalarında Urartu Krallığı Dönemi'ne tarihlenebilecek çok sayıda maden üretim artığı görülmektedir. Aynı zamanda bu bölgede kalelerin içinde Hellenistik, Roma, Bizans ve Selçuklu dönemlerine ait kümeler halinde çok geniş maden cürufları bulunmuştur. Divriği - Erzincan - Erzurum bölgesi ikinci derecede önemli bir bölgedir. Bölgede yapılan araştırmalar sonucunda çok sayıda üretim artığı maden cürufu bulunmuştur. Siirt - Bitlis - Van - Hakkari bölgesi M.Ö. I. binin başlarında Urartu Krallığı'nın kuruluşunda ve yükselişinde önemli bir rol oynamıştır (Belli, age. 33 vd.) (ek 1,lev. I b).

Doğu Anadolu Bölgesi'nde antik demir madeni işleme araştırılmasına yönelik yapılan araştırmalarda iki önemli ergitme merkezi keşfedilmiştir. Bunlardan ilki, Van Gölü'nün güneyinde ve Urartu başkenti Tuspa'nın ise 69 km güneybatısında yer alan ve yöresel deyimle "Şibut" olarak isimlendirilen bugünkü Balaban Bucağı'dır. İkinci ergitme merkezi Tuşpa'nın yaklaşık olarak 130 km güneyinde bulunan Müküs'ün 6 km güneyinde "Pürneşe" mevkiinde

bulunmaktadır. Bu merkezlerde cüruf depolarıyla birlikte çok sayıda üfleç parçaları ele geçirilmiştir (Belli, age. 370 vd.).

Aynı zamanda Yukarı Fırat bölgesinde yapılan araştırmalarda, Fırat vadisinde yer alan Kaleköy, İmikuşağı, Köşkerbaba, Değirmentepe, İmamoğlu, Pirot ve özellikle cüruflara göre, M.Ö. 8. yüzyıl'dan Bizans döneminin sonlarına kadar bölgedeki kale ve höyüklerde demir madeninin ergitilerek yoğun bir üretim yapıldığı tespit edilmiştir. Araştırmalarda ayrıca iki tür maden ergitme yöntemi saptanmıştır. Bunlardan ilki çıkarılan madenin en yakın ve elverişli yerde ergitildiği ikincisi ise, çıkarılan madenin başka yerlere taşınarak oralarda ergitilmiş olduğudur (Belli, age. 334 vd.).

Gümüş endüstrisi, M.Ö. I. binin ilk yarısında Anadolu'nun doğusunda bulunan Urartulara ait zengin buluntuların gösterdiği gibi gelişme göstermiştir. Ortaçağ'a ait belgelere göre başlıca üç gümüş madeni cevheri günümüzde şu bölgelere yerleştirilmektedir.

1. Gümüşhane - Bayburt - Ispir.
2. Kiği - Keban - Malatya - Kahta.
3. Çatak - Hakkari.

Bu maden yatakları M.Ö. I. binin başlarında Van Gölü ve çevresine yayılmış olan Urartu Krallığının ekonomik olarak gelişmesinde etkili olmuştur (Belli, age. 16 vd.) (ek 1, lev. I c).

1. 3. Urartular

1. 3. 1. Siyasal Gelişim

Tarihi kaynaklara ve arkeolojik verilere göre Urartular, zaman kapsamı bakımından M.Ö. 13. yüzyıl'ın ilk çeyreğinden M.Ö. 6. yüzyıl'ın başlarına kadar tarih sahnesinde görülmüşler, Eski Anadolu ve Ön Asya'nın siyasi ve kültür tarihinde önemli rol oynamış, Van Gölü çevresi merkez olmak üzere, Karasu havzasından Transkafkasya'ya, Malatya bölgesinden Urmiye Gölü'ne kadar uzanan bir uygarlığın temsilciliğini yapmışlardır (Tarhan, 1982: 69) (ek 2, lev. II).

Urartu Krallığı'nın ana yerleşim alanı olan Van Gölü Havzası'nda yapılan arkeolojik kazılar, bölgenin yerleşik tarihinin M.Ö. 5000 yıllarına kadar eskiye gittiğini kanıtlamıştır. Van Gölü'nün doğu kıyısında modern Van Havaalanı sınırları içinde yer alan Tilkitepe Höyüğü ve Van Erciş karayolunun 40.

kilometresine yakın Yılantaş Höyüğü, havzanın en eski kültürü ile ilgili bilgi veren yerleşme yerleridir (Çilingiroğlu, age. 12).

Dilkaya Höyük, Van Kalesi Höyük, Karagündüz, Ernis ve Alacahan yörenin Tunç Çağlarını belgeleyen buluntu yerleridir. Van Gölü Havzası'nın Erken Tunç Çağı kültürünün bölgeye Kafkas ötesinden göçlerle geldiği düşünülmektedir. Bu kültür Van Gölü Havzası'nın yanında, tüm Doğu Anadolu'da Kuzeybatı İran'ın büyük bir bölümünde, Kafkas ötesi ülkelerde ve Filistin içlerinde varlık gösterebilmiştir (Çilingiroğlu, age. 13 vd.).

Bugüne kadar Doğu Anadolu Bölgesinde yapılan kazı ve yüzey araştırmaları sonucunda, kuzeyde Kafkasya'dan batıda Malatya - Elazığ Bölgesine, güneyde Kuzey Suriye ve Doğuda da Urmiye Gölüne kadar uzanan çok geniş bir saha içinde M.Ö. 4 binden itibaren çok kuvvetli bir kültür birliğinin olduğu ortaya çıkmıştır. Bu kadar geniş bir coğrafi alanı kaplayan kültüre, bölgelerin özelliklerine göre çeşitli isimler verilmek istenmiştir. Teklif edilen bu isimler şunlardır. "Erken Bronz Çağı Kültürü", "Erken Hurri Kültürü", "Kura - Aras Kültürü", "Yanık Kültürü", "Karaz Kültürü", "Erken Transkafkasya Kültürü", "Doğu Anadolu Erken Bronz Çağı Kültürü" (Erzen, age. 15 vd.).

Urartu tarihi, siyasi bakımdan iki ana devreye ayrılmaktadır. M.Ö. 13. y.y'ın ilk çeyreği M.Ö. 9. yüzyılın ilk yarısındaki devre Ur(u)atri/Urartu ve Nairi Konfederasyonları'nı kapsayan devredir. Urartu'nun Proto Tarihi ve Urartu'nun Arkaik Çağı olarak nitelendirilmiştir. Bu konfederasyonlar, Van Gölü çevresindeki topraklarda egemen olan Feodal beylikler tarafından oluşturulmuştur. Bu toplumların etnik kökenleri, M.Ö. III. Binde Transkafkasya üzerinden gelen Hurri - Urartu topluluklarının göçlerine dayanmaktadır. Urartu Devleti'nin temellerini oluşturan Uruatri ve Nairi adındaki iki siyasi birliğin Feodal Beylikler Konfederasyonu şeklinde ortaya çıkmalarına neden olan ana etken güçlü Assur Devleti olmuştur. M.Ö. 9. yüzyılın ikinci yarısı M.Ö. 6. yüzyıl başları arasındaki devre Eski Anadolu ve Önasya'nın siyasi ve kültür tarihinin literatüründe klasik anlamda Urartu Devleti olarak tanımlanan Krallık Devri'dir (Tarhan, age. 70 vd.).

Feodal beyliklerin oluşturduğu bir federatif devlet olan Hurri - Mitanni siyasi merkezi otoritesinin zayıflamasıyla tekrar birtakım beyliklere bölünmüştür. Orta Assur Devletinin yükselişi ile bu durumdan faydalanan Assur Kralları Hurri Prensliklerini kendi hakimiyetlerine geçirmeye çalışırken, bu küçük devletler de varlıklarını korumak amacıyla aralarında birleşerek, bu düşmana karşı ortak bir

savunmada bulunmak zorunda kalmışlardır. Böylece Assur belgelerinin bildirdiği gibi M.Ö. 13. yüzyılda Van Gölü çevresinden Batı İran'a kadar olan bölgelerde bulunan Nairi ve Uruadri ülkeleri ile Assur arasında mücadeleler başlamıştır (Erzen, age. 24).

M.Ö. 13. ile 9. yüzyıllar arasında Van Gölü Havzası'nda bulunan çeşitli beylikler Assur saldırılarına karşı zaman zaman tek başlarına zaman zaman ise birleşerek karşı koymuşlardır. Uruadri ve Nairi gibi siyasi ve ekonomik açıdan daha güçlü olan beyliklerin etkisindeki daha küçük beylikler ortak bir düşmana karşı güçlerini birleştirmişlerdir. Merkezi bir güce bağlı olmaksızın, kendilerinin seçtikleri bir beyin yönetiminde yaşayan beylikler, Urartu'nun krallık döneminden önce Van Gölü Havzası'nda siyasi ve askeri açıdan örgütlenmiş en büyük birimler olmuşlardır. Bu nedenle Urartu tarihinin M.Ö. 1274 ile 858 yılları arasındaki evresi "Urartu Beylikler Dönemi" olarak adlandırılmıştır (Çilingiroğlu, 1994: 24).

Urartu tarihi hakkında en eski bilgi Assur kaynaklarına dayanmaktadır. Assur Kralı I. Salmanassar (M.Ö. 1274 - 1245) krallığının ilk yıllarındaki olaylarla ilgili olarak 1274 yılında Urartu, Eski Assurca şekli ile Uruadri'ye karşı bir sefer yaptığını, 8 memleketi zaptederek 51 şehri tahrip ettiğini kitabesinde bildirmektedir (Erzen, age. 24).

Uruadri ülkesinin konumu hakkında değişik görüşler bulunmaktadır. Bu konudaki farklı öneriler Uruadri ülkesini Yukarı Zap Vadisi'nde, Van Gölü Havzası'nda ve Van Gölü'nün güneyinde göstermiştir. Uruadri ülkesi M.Ö. 13. yüzyılda Van Gölü'nün batı ve kuzeybatı yörelerinin kapsamıştır (Çilingiroğlu, age. 5).

Uruadri ülkesi günümüzde Tatvan, Muş, Bingöl Dağları, Malazgirt, Bulanık gibi kent ve ilçeleri kapsamaktadır. Van Gölünün güney ve güneybatısında yer alan Kırhi, Hubuşkia ve Tumme'den (Diyarbakır civarı) kuzeydeki Daieni topraklarına kadar olan alan ise Nairi ülkesi olarak tanımlanmaktadır (Çilingiroğlu, age. 20).

Orta Assur Kralı I. Tukulti Ninurta'nın saltanatının (M.Ö. 1244 - 1208) birinci yılında Van Gölü Havzasıyla bağlantılı olan yeni bir coğrafi terim ortaya çıkmıştır. "Nairi Ülkesi" olarak bilinen bu ülkede yaşayan halk Assurlular tarafından bu coğrafi isimle aynen "Uruadri Ülkesi" ve "Uruadri Ülkesi Halkı" tanımlarında olduğu gibi, "Nairi Ülkesi Halkı" olarak adlandırılmıştır. Assur kralı

tarafından ilk kez kullanılan bu coğrafi ad, M.Ö. 9. yüzyıla girerken tüm Uruadri Ülkesini içeren bir terim halini almıştır (Çilingiroğlu, age. 6).

Urartu ve Nairi'nin dağınık kabileler durumu M.Ö. 10. yüzyıl'a kadar yavaş yavaş değişmiştir ve M.Ö. 884 - 859 yıllarında hüküm süren, I.Tiglatpleser ve daha sonra II. Assurnasirpal gibi bir Assur kralına rağmen, onun zamanında Urartu krallığı kurulmuştur (Bilgiç, age. 39).

M.Ö. 10. yüzyılın ortalarında kurulan Urartu Krallığı'nın Çiviyazılı Assur kaynaklarından öğrendiğimize göre ilk kralı başkent Sugunia'da oturan Aramu'dur. Bu kent M.Ö. 858 yılında Assur kralı I. Salmanasar tarafından yakılıp yıkılmıştır. Bu sefer ikinci başkent Arzaşkun da M.Ö. 855 yılında Assur orduları tarafından aynı tahribe uğramıştır (Belli, 2004 c: 51). Arzaşkun'un konumu hakkında genelde iki farklı görüş vardır. Bu görüşlerden ilki başkentin Van Gölü'nün kuzeybatısında Bulanık civarında olduğu doğrultusundadır. Diğer görüş ise Arzaşkun kentini Van Gölü'nün kuzeydoğu veya doğusuna yeleştirmektedir (Çilingiroğlu, age. 35).

III. Salmanasar (M.Ö. 858 - 824) M.Ö. 832'de Urartu'ya karşı tekrar sefere çıktığında Urartu kuvvetlerinin başında I. Sarduri bulunmaktaydı. M.Ö. 840 - 830 yıllarında hüküm süren I. Sarduri, devletin merkezini Arzaşkun'dan Tuşpa'ya taşımıştır (Bilgiç, age. 40).

M.Ö. 825 - 815'lerde hüküm süren İspuni ve daha sonra oğlu Menua (M.Ö. 810 - 785) zamanında Urartu devleti asıl gelişme ve yükselişini yaşamış ve krallığın bir çok yerinde kaleler, savunma merkezleri, mabet - saraylar, sulama tesisleri, bahçeler ve üzüm bağları tesis edilmiştir. Urartuların Ardini, Assurlular'ın Musasir dedikleri, Assur memleketine kadar gelmişler, burayı bir Urartu kültür ve baştanrı Haldi ile eşinin kült merkezi haline getirmişlerdir (Bilgiç, age. 40 vd.). Musasir/Ardini tapınağı kuzeyde Urartu Krallığı, güneydoğuda Habhi, güneyde Assur Krallığı ve Fırat Irmağı'nın batısında yer alan Tabal ülkesi tarafından kutsal sayılmıştır (Belli, age. 58).

M.Ö. 9. yüzyılın ikinci yarısındaki Urartu Krallığı'nın batı ve bunun kapsamı içindeki Kuzey Suriye ile olan siyasi ilişkileri, Menua'nın Urartu tahtına geçmesiyle başlamıştır. Urartu Krallığı'ın M.Ö. 9. yüzyılda başlayan ve daha sonra devam eden batı seferlerinin en önemli amaçlarından biri, Akdeniz'e ulaşmak ve bu kıyılarda elde edilecek bir liman ile batıya açılmak olmuştur (Çilingiroğlu, age. 16 vd.).

Urartu kralı İşpuini ve daha sonra oğlu Menua ile birlikte yürüttükleri ortak krallıkları döneminde Hubuskia ülkesi Urartu Krallığının denetimi altına girmiştir. Hubuskia ülkesi, önemli coğrafi konumunun yanı sıra, sahip olduğu zengin maden yatakları açısından da hem Assur, hem de Urartu Krallığı için önem taşımaktadır (Belli, 1983: 33). Nairi - Hubuskia olarak tanımlanan Van Gölü'nün güneyindeki dağlık bölge, oldukça zengin maden yataklarına sahiptir. Bu alan, Nairi Konfederasyonundan birleşip ve daha sonra merkezi yönetime geçen Urartu Krallığının M.Ö. 9. yüzyılın ortalarında Van Ovası'nda kurulup gelişmesinde etkili olmuştur. Ayrıca M.Ö. 13. yüzyıldan beri Assur Krallığının bölgeye düzenlediği sayısız seferin ana nedeni de, bu maden yatakları oluşturmuştur (Belli, age. 39).

Urartu Krallığı'nın en geniş yayılımı M.Ö. 8. yüzyılda şu üç kralın yönetimi altında olmuştur: I. Argişti, II. Sarduri ve I. Rusa. İlk iki krala ait yazıtlarda çağdaşları olan Assur kralları gibi yıllık seferler düzenledikleri ve bu seferlerden elde edilen ganimetler ile krallığın ekonomisine önemli bir kaynak sağlandığı anlatılmaktadır (Zimansky, 1997: 292).

M.Ö. 789 - 765'lerde hüküm süren Menua'nın oğlu I. Argişti zamanında Urartu devleti Akdeniz'e ulaşmak ve Assurlular'ın kontrolü altındaki ana ticaret yolunu denetim altına almak için bir sefer düzenlemiştir. Batıda Malatya'ya kadar varmış ve Geç Hitit krallıklarıyla mücadele etmiştir. Krallık kuzeydoğuda Aras nehrini aşarak bugünkü Erivan, Leninakan ve Gökçay Gölü çevresini içine alacak şekilde genişlemiştir. Doğuda ise Manna ülkesi üzerine sefer yapmıştır (Bilgiç, age. 41).

II. Sarduri (M.Ö. 763 - 730) devletin gücünü, saltanatın sonlarına kadar sürekli aynı rakiplerle ve asilerle mücadele ederek koruyabilmiştir. Mannalar üzerine ve kuzeybatı İran halkına karşı seferler düzenlemiştir. Batıda Kummuh (Komagene) kralı Kuştaşpi'yi yenmiş ve vergiye bağlamıştır. Melidia/Melida (Malatya) kralı Hilaruvanda'ya karşı zafer kazanmıştır. Bundan başka Assur devletini hem Akdeniz'e çıkmaktan alıkoymak, hem de Suriye ve Anadolu'daki müttefiklerinden ayırmak amacıyla, Haleb'i de almıştır. Malatya beyi, Hilaruvanda'nın oğlu Sulumal, bugünkü Maraş'ın merkez olduğu eski Gurgum'un beyi Tarhulara, Çukurova'da veya Kilikya'da o zamanki Que'nin beyi Urikki, Malatya - Adıyaman arasındaki sahada bulunan Komagene (Kummuhu)'nin beyi

Kuştaşpi, Tyrus'un beyi Hiran da Assur devletinden ayrılarak Urartu ile Assur'a karşı ittifak anlaşmaları yapmışlardır. (Bilgiç, age. 42 vd.).

Assur Kralı III. Tiglatpleser M.Ö. 743 yılında II. Sarduri'yi koalisyon ordularıyla birlikte, Adıyaman - Gölbaşı yöresinde bozguna uğratmıştır. Assur belgelerine göre Geç Hitit beylikleri tekrar Assur Krallığı'na bağımlı olarak çeşitli maden haracı ödemeye başlamışlardır. Bu savaşla Urartu egemenliğine büyük bir darbe vurulmuştur. Urartu Krallığı hem bu bölgede üretilen ve kendisine haraç olarak ödenen altın, gümüş ve bronzdan, hem de Kuzey Suriye ticaretinden yoksun kalmıştır (Belli, age. 64).

M.Ö. 730 - 714'lerde hüküm süren I. Rusa'nın kuzeyde nerelere kadar uzandığını belirlemek mümkün olmamıştır. Mannaları Urmiye gölünün doğu tarafına sürmüş ve bugünkü İran Azerbaycanı'nın bütününü topraklarına katmıştır. Batıdaki asıl düşmanı ise klasik kaynaklarda Frigler olarak geçen eski Muşkilerin kralı Mita'dır. Aynı zamanda kökenleri tam olarak belli olmayan, kısmen Hint - Avrupa kısmen de Asya kökenli göçebe kavimlerden olan Kimmerler ve İskitler, Kafkaslar ve Hazar Denizi çevresinden gelerek Anadolu'ya girmeye başlamışlardır. (Bilgiç, age. 43).

Krallığın kuzeyindeki göçebe Kimmer istilası ile birlikte bu sefer güneyde Assur Krallığı harekete geçmiştir. Assur Kralı II. Sargon M.Ö. 714 yılında Urartu ve müttefiklerine karşı çıkmış olduğu askeri seferde Urartu'yu Urmiye Gölü bölgesinde yenilgiye uğratmıştır (Belli, age. 65). II. Sargon Urartu'nun başkenti Tuşpa'yı ele geçirememiştir. Bölgenin büyük bir kısmını yağmalamış ve haraca bağlamıştır. Geri çekilirken Musasir'e ilerlemiş, Haldi Tapınağını ve Urartu Sarayını yağmalamıştır (Kirschbaum, 2004: 91).

Kimmerler, Urartu, Assur, Frig ve Lidya ile İonya şehirlerine yaptıkları akınlarla Anadolu'nun siyasi ve kültürel bünyesinde büyük değişiklikler geçirmesine neden olmuşlardır. Urartular büyük sarsıntılar geçirmiş ve kuzeyden gelen Kimmer akınları ve Assur Kralı II. Sargon'un (M.Ö. 721 - 705) M.Ö. 714'deki 8. seferinin ağır darbesi karşısında Urartu kralı I. Rusa intihar etmiştir (Tarhan, 1984: 111).

II. Argişti kuzeye yönelerek Kimmer akınlarını önlemeye çalışmıştır, ancak M.Ö. 707'de yenilgiye uğramıştır. II. Rusa akıllıca bir politika izlemiş ve Kimmerlerle anlaşmıştır. Assur'a karşı ittifak yaparak bir kısım Kimmer boylarını

Urartu topraklarında serbest bırakmış ve Kimmerler'in ana göç kolu batıya doğru ilerlemeye başlamıştır (Tarhan, age. 111).

II. Rusa'dan sonra M.Ö. 645'te tahta geçen III. Sarduri'nin Urartu Krallığı'nın gelişmesi yönünde elde ettiği bir başarısı yoktur. Batı İran'da gelişen Med ve "atlı kavimler" olarak adlandırılan İskit ve Kimmer tehlikesine karşı Assur kralı Assurbanipal'e elçi göndermiştir. Karmir Blur'dan ele geçen bir mühür baskısı üzerinde kendi adıyla birlikte III. Rusa'nında adının geçmesi belli bir süre birlikte krallık yaptıklarını göstermektedir (Çilingiroğlu, age. 111).

Urartu'nun son elli yılında krallığın başında olması muhtemel isimler şunlardır: Erimena, IV. Sarduri, III. Rusa ve IV. Rusa. Bu kralların hangi tarihlerde ve hangi sırayla saltanat sürdükleri belli değildir (Çilingiroğlu, age. 112).

Urartu devletinin M.Ö. 590'larda ortadan kalktığı konusunda şüphe bulunmamaktadır. Doğudan gelen yeni istilacı kavim İskitler, Assurlular'ın etkisiyle Urartular'a son darbeyi indirerek zayıflatmış ve M.Ö. 6. yüzyıl başlarında tarihten silinmelerine yol açmışlardır. Assurlular da, kendisine karşı birleşen Babil ve Med devletleri tarafından M.Ö. 612'de Assur çevresinde ve M.Ö. 606'da sığındıkları Harran'da iki defa yenilgiye uğramış, Urartular'dan birkaç yıl önce tamamıyla yenilgiye uğratılmış ve bu iki rakip devlet kısa ara ile ortadan kalkmıştır (Bilgiç, age. 45).

Urartu hakkındaki son bilgiler Eski Ahitte geçmektedir. Yeremya (Jeremiah), Kral Zedekiah'ın dördüncü yılında, M.Ö. 594, Urartu, Mannea, İskit ve Medler'in Babil'e saldırmalarını istemiştir (Çilingiroğlu, age. 114).

Med Kral Kyaksares ile Lidya Kralı Alyattes arasında Kızılırmak yakınında yapılan savaşta Med orduları yolları üzerindeki Urartu Krallığı'nın son kalıntılarını da ortadan kaldırmıştır (Çilingiroğlu, age. 114).

1. 3. 2. Kültürel Gelişim

Urartu Sanatı

Urartu sanatı üzerinde yapılan çalışmalar sonucunda, Urartu sanatının özellikleri belirlenmiş ve Urartu sanatında görülen tek düzeliliğe karşın, değişik üslup çalışmaları saptanmıştır. Hurri, Geç Hitit, Arami, Kuzey Suriye, Yeni Babil, Kimmer ve Kuzeybatı İran sanatının etkileri ortaya çıkarılmıştır (Belli, age. 198).

Yapılan bu çalışmalar sonucu Urartu sanatı, Saray Sanatı ve Halk Sanatı olarak ikiye ayrılmıştır. Urartu Saray Sanatı örnekleri, Assur sanat çalışmalarıyla benzerlik göstermektedir. Bu sanatın genel karakteri tek bir figürün sürekli olarak tekrarlanarak yapılması ve o figürün üsluplaşması ve sadeleşmesine yol açmasıdır. Krallığın çöküş yıllarında sanatçılar, Giyimli adak levhaları üzerinde görüldüğü gibi Urartu krallığının kuvvet ve kudretini canlandırmak yerine, toplumun ortak gereksinimlerini, ekonomik ve beslenme sorununu daha inandırıcı açıdan yansıtmaya çalışmışlardır (Belli, 1979: 56 vd.).

Urartular sanat alanında daha çok Assurlar'ın etkisinde kalmıştır. Urartular'a özgü boğa başı ve siren şeklinde tutamakları olan kazanlar, büyük bronz kalkanlar Fenikeliler ve Yunanlılar tarafından İtalya kadar taşınmıştır ve bu eserlere ait benzer etkiler Etrüsk sanatında da görülmektedir. Urartuların politik ve etnik olarak ilişki içinde olduğu kuzeybatı İran'daki Manna bölgesinde Ziwiye yerleşim merkezinde altın ve gümüş ile süslenmiş ve zengin betimli süs eşyaları bulunmuştur. Urartu sanatı ve mimarlığının İran'daki etkileri daha sonra Akhamenid ve Pers sanatında da görülmektedir (Frankel, 1979: 20 vd.). Urartu ve Geç Hitit sanatçıları doğu ve güneydoğu Anadolu'nun sanat atölyelerini temsil etmişlerdir. Bu sanatkarların ortak çabalarıyla ortaya çıkan grifon ve aslan başlarıyla süslü kazanlar Yunanistan'a ve Etruria'ya ihraç edilmiştir (Akurgal, 1959: 75).

Kral Menua döneminde başlayan Kuzey Suriye ilişkileri, Urartu'nun bu yöre sanatından etkilenmesine neden olmuştur. Örneğin tapınak mimarisinde ve askeri mimaride Kuzey Suriye kültürünün yapısında var olan Hurri sanatından kaynaklanan bir etkileşim yaşanmıştır. Urartu tasvirli sanat dallarından birini oluşturan fildişi eserlerde ve kazan eklentilerinde de Kuzey Suriye ve bu kültürdeki Arami öğeleri görülmektedir. Kuzey Suriye savaş arabaları da benzer bir şekilde Urartu'ya aktarılmşıtır. Urartu üzerindeki bu etkiler Menua döneminden başlayarak I. Argişti ve II. Sarduri devrinde yoğunluk kazanan nüfus aktarımlarıyla ve iki ülke devleti arasındaki yoğun ticari ve askeri ilişkilerden kaynaklanmıştır (Çilingiroğlu, age. 90 vd.).

Urartu Dili ve Yazısı

Urartu dili üzerine yapılan araştırmalar sonucunda Hurrice ile akraba olduğu

anlaşılmıştır. Her iki dildeki ergatif hali, Kafkas dilleriyle olan yakınlığı göstermiştir. Urartular rakipleri olan Assur'dan çivi yazısını almışlardır. Assur'dan alınan çivi yazısına alternatif olarak ulusal bir bir Urartu hiyeroglif sistemi yaratılmak istenmiştir (Dinçol, 2007: 69).

Urartu Dini

Urartu Krallığı'nda din, büyü ve mitoloji bir sömürü ve egemenlik aracı olmuş bunu yaymak için de sanat, çok geniş kapsamlı bir araç olarak kullanılmaya başlanmıştır. Urartular ve tüm eski Doğu dünyasının sanatçıları içinde bu dönemlerde din sanatın asıl kaynağı olmuştur. Bu nedenle Urartu sanatçıları, hiçbir zaman eserlerini üretirken özgür ve bilimsel düşünmemiştir. Bütün düşünceleri, yönetim düzenleri, toplum kurumları aşırı merkeziyetçi Urartu krallığının tekelinde olan dinle sınırlandırılmıştır (Belli, age. 68 vd.).

Urartu krallığı'nın dini, yazılı kaynaklara ve tasvirli sanat eserlerinden elde edilen bilgilere göre bu krallığı çevreleyen Ön Asya devletlerinin dinlerine sıkı sıkıya bağlı olmuştur. Urartu özelliklerinden başka bu dinde Mezopotamya (Assur - Babil), Anadolu (Hurri - Hitit) ve İran etkilerinin izlerine de raslanmıştır. Sonucunda Urartu dinine ait bir takım özellikler Ön Asya'ya, Akdeniz bölgesine kadar yayılmıştır. Eski Yunan mabetlerinde Urartular'a ait veya onların tarzında yapılmış kanatlı tanrıları tasvir eden heykelcikler bulunmuştur (Piotrovsky, 1965: 48). Urartular'ın panteonu hakkında, Kral İşpiuni ve oğlu Menua dönemlerine ait "Meherkapı" yazıtında 79 tanrı arasında Haldi, Teişeba ve Şivini olmak üzere üç baş tanrıdan bahsedilmektedir (Salvini, 1994: 205 vd.). Haldi devletin baştanrısı ve savaş tanrısıdır. Urartu ve Hurri tanrı ve tanrıçaları aynı kökenden gelmektedir. Teişeba Hurriler'in baştanrısı ve fırtına tanrısı Teşup ile aynıdır. Ayrıca Teşup'un eşi "Hepat", Urartu tanrısı Teişeba'nın eşi "Huba" adını taşımaktadır (Piotrovsky, age. 43).

Urartu tanrılar aleminde birinci sırada yer alan tanrı Haldi aslan üzerinde ayakta duran bir insan şeklinde tasvir edilmiştir. Urartular'ın merasimlerinde Haldi çoğunlukla asker görünüşündedir. Urartu tanrıları arasında ikinci yeri Teişeba almıştır. Fırtına tanrısı niteliğinin yanında savaş, kötü hava va su afetleri ile ilgilidir. Boğa üzerinde dururken tasvir edilmiştir. Üçüncü tanrı, güneş tanrısı

Şivini'dir. Assur güneş tanrısı Şamaş'ın kutsal sembolü kanatlı güneş kursu Şivini'nin de sembolüdür (Piotrovsky, age. 40 vd.).

İşpuini'nin gösterdiği askeri başarılar, Urartu Devlet ve dini yapısı üzerinde önemli düzenlemeler yapmasına yardımcı olmuştur. Özellikle Urartu Devlet dini bu kral zamanında şekillenmiş ve Urartu dini ile ilgili düzenlemeler, İşpiuni tarafından kaleme alınmıştır (Çilingiroğlu, age. 30).

Urartu Anıtsal Kapıları

M.Ö. 9. ve 6. yüzyıllar arasında Doğu Anadolu Bölgesi'nde varlığını sürdüren Urartular'a ait anıtsal kaya kapıları içine yazdırılan yazıtlardan bu bölgede yaşayan toplulukların dinsel inançlarına ait bilgiler elde edilmiştir. Anıtsal bir görünüme sahip olan bu kaya nişleri, kayaların güney yüzünün oyulup dikdörtgen biçimde çerçevelendirilerek düzeltilmesiyle oluşturulmuştur. Bu tür kaya nişlerinin benzerlerine Anadolu ve Önasya dünyasındaki uygarlıklarda rastlanmamıştır. Bu kaya nişlerine günümüzde halk tarafından "Taş Kapı", "Kör Kapı", "Yalancı Kapı", "Çoban Kapısı" veya "Hazine Kapısı" gibi isimler verilmiştir. Urartu krallığı döneminde ise bu tür kaya nişlerine "Haldi Kapısı" denmiştir. Bu anıtsal kaya nişleri Hazine Piri Kapısı, Yeşilalıç Kapısı ve Meher Kapısı'dır (Belli, 2004 d: 103 vd.). İşpuini ve Menua'nın ortak krallıkları sırasında yapılmış olan Yeşilalıç ve Meherkapı anıtsal kaya nişleri içindeki yazıtlarda Urartu krallığındaki dinsel reformlar hakkında bilgi verilmektedir. Aynı zamanda başkent ve öteki kutsal alanlar için ayrı sayılar içeren bir kurban listesi niteliği taşımışlardır (Sevin - Belli, 1977: 378). Urartular'ın dini inançlarını anlamamızı sağlayan önemli yazılı kaynaklardan birisi Meherkapı kitabesidir. Bu metinde Urartu Tanrıları ve onlara sunulan kurbanlarla ilgili bilgiler Urartu'nun resmi dininin devlet teşkilatıyla olan ilişkisini açıkça göstermektedir (Piotrovsky, age. 38). Urartu dininde önemli bir rol oynamış anıtsal kaya nişlerinin işlevi hakkında en çok kabul edilen görüş içinden tanrıların çıkacağı görüşüdür. Urartu tapınak mimarisinde de kapı kanatları kapatıldığında, tapınağın önünde aynen kaya nişlerinde olduğu gibi bir anıtsal niş hücresi meydana gelmektedir ve bu kapının arkasında tanrıyı temsil eden heykel bulunmaktadır. Bu tapınaklarda tanrının ortaya çıkışı süreklidir ve kaya nişlerinde ise bu görüş efsaneleştirilerek tanrının günün birinde ortaya çıkacağı düşünülmüştür (Tarhan - Sevin, 1975 a: 397).

Urartu Mimarisi

Urartu kralları tarafından tanrılar adına inşa ettirilen anıtsal tapınaklar, içinde tanrı heykelinin bulunduğu bir kutsal oda (cella) ile önünde avlu ve yanı odalardan oluşmaktadır. İçerisi karanlık olduğu düşünülen Urartu tapınağının duvarları, çok renkli duvar resimleri ile süslenmiştir. Tapınağın dış duvarlarına üzerinde aslan ve boğa resimlerinin olduğu kalkanlar asılmıştır. Dinsel törenlerin düzenlendiği tapınak avlusunda üç ayaklı tunç kazanlar, tanrıya sunulan armağan ve adakların konduğu kerpiçten yapılan küçük masa biçimli bir sunak (altar) ile kurbanların kanının akıtıldığı ortası delik sunak taşı bulunmaktaydı (Belli, age. 193). Urartu tapınak mimarisinin önemli örneklerini Ayanis, Aznavurtepe (Patnos), Kayalıdere (Varto), Çavuştepe (Van), Altıntepe (Erzincan) ve Toprakkale'de (Van) görülmektedir (Çilingiroğlu, 1997 b: 1848).

Urartular, sert dağlık, tepelik ve yamaçlar üzerinde, ince hesaplara, ölçülere ve teknik bilgi ve beceriye dayanan kaya, kale, burç mimarisinde, bu kaleleri kolay savunma için büyük hendekler açmakta, ona kitabeler çizmekte, taş işleme ve ona şekil vermede, kabartma tasvirler yapmada başarılara ulaşmıştır. Bu yönden zamanın toplumları olan Assurlular, Frigyalılar, Lidyalılar, ilk Yunan ve İonlar, Med ve Perslerle rekabet edecek seviyeye gelmişlerdir (Bilgiç, age. 48).

Urartular krallığın bütün bölgelerine dağılmış, büyük yiyecek depolarıyla donatılmış kalelerde yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Urartular'a ait arkeolojik belgeler onların askeri savunmaya büyük bir önem verdiğini göstermiştir. Yaz aylarında yaptıkları kısa seferlerle ihtiyaçları olan insan gücünü ve onları beslemek için gerekenleri elde etmişlerdir. Assur büyük bir güç oluşturmadıkça Urartular dağlık bölgedeki egemen güç olarak kalmışlardır (Zimansky, 2004: 82). Urartu Krallığı'nın bütün bölgelerine yayılan kale ve garnizonlar, özellikle yer aldıkları ovayı denetleme amacıyla bir dağın ovaya uzanan burnu üstünde kayalık bir arazide inşa edilmiş, su kaynaklarına yakın olmaları gözetilmiştir. Urartu kalelerinin etrafı sur duvarıyla çevrelenmiştir. Kalelere genellikle rampalı yollarla ulaşılmıştır (Çilingiroğlu, age. 1847).

Urartu yerleşimlerinin bölgesel dağılımlarında, başkentlerden sonra ikinci kademeyi oluşturan önemli kentlerin çekirdeğini, devlet tarafından ve yönetimde bulunan kral adına inşa ettirilen anıtsal kaleler oluşturmuştur. Bu kaleler

günümüzdeki isimleriyle, Çavuştepe (Sardurhinili), Yukarı Anzaf Kalesi, Körzüt Kale, Kef Kalesi (Haldi Ziuguni), Aznavur Tepe, Kayalıdere, Altıntepe ve Ayanis günümüzde Türkiye sınırları dışında bulunan Bastam (Rusai - Uru. Tur), Karmir Blur (Teişebaini), Armavir (Argiştihinili) ve Arin Berd (Erebuni)'dir (Aktüre, 2003: 98).

Urartu mimarlığı içinde, apadana olarak adlandırılan yapılar önemli yer tutmaktadır. Mimari olarak apadana, çatısı sütunlarla taşınan kabul ya da toplantı salonlarıdır. Urartu sınırları içinde apadana olarak nitelendirilebilecek yapılardan biri Gökçe Göl yakınındaki Armavir Blur'da, diğeri ise Kuzeybatı İran'da Bastam Kalesi'ndedir. Urartu sanatı için en iyi örneği Altıntepe Apadanası oluşturmaktadır (Çilingiroğlu, age. 1848).

Urartu Sulama Kanalları

Urartular dağlık ve arızalı Doğu Anadolu, Batı İran arazisinde kayaları ve dağları yarıp, yarlar doldurup kanallar tesis etmiş, suni göller ve barajlar kurmuş, ince seviye ve eğim hesapları yaparak sular, dereler akıtmışlar ve uygarlık tarihine büyük katkılar sağlamışlardır (Bilgiç, age. 48). Urartular yazların sıcak ve kurak geçtiği bölgede, sulama sistemini kanallar ile sağlamışlardır. Kanallar birçok yerde nehrin akış yönünün tersine bir su yolu kazılarak oluşturulmuştur (Zimansky, age. 80). Van ve yakın çevresindeki Urartular döneminde yapılmış, yazılı kaynakları ile de tanınan iki önemli sulama tesisinden biri Şamram kanalı, diğeri de Geniş Göldeki (Keşiş Gölü) baraj ve bununla ilgili tesisleridir (Öğün, 1970: 23 vd.). Urartu krallarından İşpuini'nin oğlu Menua tarafından yaptırılan Şamram (Semiramis) kanalı Artos dağlarının eteklerindeki büyük bir kayalığın altından çıkan suyu Van'a sevk eden 51 km uzunluğunda bir kanaldır. Geniş Göl kanalı Kral Rusa tarafından yaptırılmıştır ve biri hala kullanılmakta olan iki seti bulunmaktadır (Öğün, age. 23 vd.). Van'ın kuş uçuşu uzaklığı 50 km güneyinde yer alan Gürpınar (Havasor) Ovası'ndan Urartu Krallığı'nın başkentinin bulunduğu Van Ovası'na tatlı su getiren Menua Kanalı, aynı zamanda geçtiği yerlerde bulunan tarımsal faaliyetlere de hayat vermektedir. Kanal boyunca 5000 hektardan fazla arazi sulanmaktadır. Yapıldığı tarihten günümüze kadar kullanılmış olan bu sulama kanalının benzerine Anadolu ve dünyada rastlanmamıştır (Belli, 1997: 11). Balık Gölü, Doğu Anadolu Bölgesi'nde Urartu Krallığı döneminde sulama amacıyla yapılan yüksek duvarlı

kanallarla değerlendirilen en büyük gölü olmuştur. Urartu su mühendisliğinin diğer örneklerinden olan Ferhat Kanalı, günümüzde de çevresinde yapılan tarımın su gereksinimlerini karşılamaktadır. Bu kanal, Doğu Anadolu Bölgesi'nde büyük bir gölden alınarak tarım alanlarını sulamak amacıyla yapılan kanalların ilk örneğini oluşturmaktadır (Belli, age. 269).

Urartular tarafından Doğu Anadolu'nun zor iklim ve coğrafya koşullarında yerleşmelerin bölgesel olarak işlevsel mekansal kademesine dayanan kentleşme süreci, Urartular'ın sahip olduğu bilgi ve beceri düzeyiyle, güçlü bir merkezi örgütlenmeyle gerçekleşmiştir. Urartular bulundukları coğrafyanın ekonomileri üzerindeki sınırlamalarını en aza indirmek amacıyla kanal, gölet, baraj ve yol sisteminden oluşan güçlü bir altyapı kurmuşlardır. Yeni kentlerin, kalelerin kurulması, var olan kentlerin yeniden inşaatlar yoluyla genişletilmesi, tarımdan, ticaretten ve savaşlarda elde edilen ganimetlerden merkezi gücün elinde toplanan büyük artık ürün sayesinde gerçekleşmiştir (Aktüre, age. 113).

Urartu Madenciliği

Urartular'ın teknik alanda diğer başarıları, maden işçiliğinde uzmanlaşmalarıdır. Urartulara ait kazanlar, heykeller, kaplar, kemerler, üzengiler, savaş arabalarını kapladıkları süslü madeni levhalar, kazmalar, baltalar, hançerler, oraklar, kalkanlar, bilezikler, yüzükler, fibulalar gibi süs eşyası İran'a, Kafkasya'ya, Assur'a, Frigya, Lidya, Yunanistan ve Etrurya'ya kadar değişim eşyası ve gelir kaynağı olarak gitmiş ve bu toplumlara da örnek teşkil etmiştir (Bilgiç, age. 48 vd.).

Urartu Mühür ve Fildişi İşlemeciliği

Urartular mühürlerde baskı yüzeyinin bitiş noktasına bir ilave ekleyerek özel bir form olan silindir - damga mührü geliştirmişlerdir. Urartular'da diğer bir sanat dalı olan fildişi oymacılığı Fenikeliler, Suriyeliler ve aynı zamanda diğer bölgelerdeki yerel okullarda geliştirilmiştir (Frankel, age. 25). Urartuların kendilerine özgü başka bir özelliği ise, mobilyalarını bu fildişi eserlerle ve bronz figürlerle süslemeleridir (Girginer, 1996: 59).

Urartu Seramiği

Urartu sanatının en karakteristik dallarının başında çanak çömlek üretimi gelmektedir. Urartu çanak çömleği kırmızı perdahlı çanak çömlek olarak adlandırılmıştır. Biçimler genellikle keskin profilli kaseler, şişkin karınlı küpçükler, tabaklar, kulplu ve çoğunlukla yonca ağızlı testilerden oluşmaktadır. Hızlı dönen çarkta yapılan kaplar astarlanmış ve çok iyi pişirilerek perdahlanmıştır (Çilingiroğlu, age. 1849) .

İKİNCİ BÖLÜM

ÖNCEKİ ÇALIŞMALAR

2. 1. Urartu Arkeolojisi ve Sanatı Hakkındaki Çalışmalar

Urartu adına kutsal kitap Tevrat'ta değişik bir biçimde Ararat olarak rastlanmaktadır. Antik kaynaklar ve Ortaçağ tarihçileri Urartular'a ait tüm sanat eserlerinin Assurlular tarafından yapılmış olduğunu kabul etmişlerdir. 5. yüzyıl tarihçisi Khroroneli Movses, Van Gölü kıyısında kayalıklar üzerinde yükselen büyük kentin Assur kraliçesi Semiramis tarafından inşa edildiğini yazmıştır (Belli, age. 140). Fransız arkeoloğu Friedrich Edward Schulz, Fransa'nın Asya Cemiyeti tarafından 1827'de araştırmalarda bulunmak üzere Türkiye'ye gönderilmiştir. Schulz, Van'da, Van Kalesini Movses'in anlattığı şekilde bulmuştur. Van ve çevresinden bulunup çeşitli müzelere getirilen Urartu eserleri çeşitli müzelere ve özel koleksiyonlara kadar girmiştir. Fransız bilgini P. De Longpérier, İstanbul Müzesi'ndeki kanatlı kadın figürlerinin Babil sanat eserlerinde geçen örneklerine benzemesi nedeniyle, Assur kaynaklarında geçmekte olan Urartular'a ait eserler olacağını fark etmiş ve 1871'lerde ayrı bir kavmin ve Urartu Devleti'nin varlığını ortaya koymuştur. 1879 - 1880 yıllarında, Clayton'un başkanlığında H. Rassam ve Dr. Raynolds'un katıldıkları ekip, Van'ın doğusundaki Toprakkale'de kazılara başlamıştır. 1898'de C. F. Lehmann - Haupt 'un yönetiminde bir Alman ekibi, Toprakkale'de kazıları devam ettirmiştir. 1911 - 1912'de İ. A. Orbeli Toprakkale'de araştırmalar yapmış, daha sonra Rus Arkeoloji Cemiyeti, Van'a N. Y. Marr yönetiminde bir ekip göndermiştir. 1938'de K. Lake yönetiminde bir Amerikan ekibi Van Kalesi'nde ve Toprakkale'de çalışmlar yapmıştır (Bilgiç, age. 36 vd.).

Türkiye'de Urartu araştırmaları 1956'lardan sonra önem kazanmıştır. 1956 - 1957'lerde C. A. Burney Doğu Anadolu'da kaleler üzerine çalışmıştır. Ankara Üniversitesi'nden Emin Bilgiç ve Baki Öğün, İstanbul Üniversitesi'nden Afif Erzen ekip halinde Toprakkale'de ve Van Gölü çevresinde; daha sonra Tahsin Özgüç, Altıntepe'de, Kemal Balkan, Patnos'ta kazılara başlamışlardır. Emin Bilgiç ve Afif Erzen ekibi 1962'den başlayarak Çavuştepe'de kazılara başlamıştır. 1964'de Emin Bilgiç ve ekibi tarafından Adilcevaz'da kazılara

başlanmıştır (Bilgiç, age. 37). Ele geçirilen yazılı belgelere göre Çavuştepe'nin eski adının Sardurhinili (Sarduri'nin kurduğu kent) olduğu anlaşılmıştır. Afif Erzen tarafından İstanbul Üniversitesi'na bağlı olarak 1967 yılında Van ilinde Van Bölgesi Tarih ve Arkeoloji Araştırma Merkezi kurulmuştur. 1974 yılında Afif Erzen ve ekibi tarafından Van İli'nin 70 km güneydoğusunda yer alan Giyimli (Hırkanis) köyünde kısa süreli kurtarma kazısı yapılmıştır. Kemal Balkan ise Patnos yöresinde Urartu saray Giriktepe ile Aznavurtepe'de kazılar yapmıştır (Belli, age. 147). 1984 yılında Taner Tarhan, Veli Sevin, Oktay Belli ve Altan Çiligiroğlu tarafından "Van Projesi" oluşturulmuş ve Van Gölü çevresinde yeni kazılar başlatılmıştır. Bunların içinde Taner Tarhan ve Veli Sevin Van Kalesi'nde, Veli Sevin Karagündüz Höyüğü ve Mezarlık alanı, Oktay Belli Aşağı ve Yukarı Anzaf Kaleleri, Altan Çilingiroğlu Dilkaya, Veli Sevin Van Kalesi Höyük, 1989 yılında Altan Çilingiroğlu Ayanis Kazıları'dır (Çilingiroğlu, age. 3).

Urartu Sanatı üzerinde yapılan çalışmalar sonucu, bu sanatın kendine özgü özellikleri ve genel karakterleri ortaya konmuştur (Urartu Sanatı konusunda şu çalışmalar yapılmıştır: Piotrovsky, 1967 ; Akurgal, 1959 ; Akurgal, 1968 ; Azarpay, 1968 ; Van Loon, 1966 ; Özgüç, 1966 ; Özgüç, 1969 ; Riemschneider, 1968 ; Hrouda, 1971 ; Erzen, 1974 ; Taşyürek, 1975 a ; Taşyürek, 1978 a).

2. 2. Urartu Madenciliği ve Madeni Eserler Hakkındaki Çalışmalar

Madencilik sanatı Urartularda gelişmiş sanat dallarının başında gelmektedir. Urartular maden sanatıyla özdeşleşmişlerdir. Bunun en önemli nedenlerinden birisi Doğu Anadolu Bölgesindeki zengin maden yataklarıdır. Urartu Krallığı'nın yükseliş nedenleri arasında Van Gölü'nün doğu yakasında demir madenciliğindeki gelişmenin önemli rolü olmuştur. Maden sanatının en dikkat çekici ürünleri bakır kalay alaşımı olan tunçtandır. Doğu Anadolu bakır yatakları açısından zengin olmasına rağmen, kalay bulunmamaktadır. Bu maden ise Afganistan ve Orta Asya'dan getirilmiş olmalıdır. Biçem ve ikonografide belirgin bir Assur etkisi olmasına rağmen Assur'dan bilinen öykücü anlatım çok azdır. Bu nedenle Urartu sanatı doğrudan doğruya Assur'dan etkilenmiş olmaktan çok, Kuzey Suriye ve Kuzey Mezopotamya kaynaklı ortak bir sanat anlayışı geliştirmiştir (Sevin, age. 117, Anadolu Müzeleri tarafından satın alınan ve yayınlanan Urartu madeni eserleri ile ilgili yapılan çalışmalar şunlardır: Erzen,

1974; Taşyürek, 1975 a; Tarhan - Sevin 1975 b; Taşyürek, 1974; Taşyürek, 1975 b; Taşyürek, 1977 a; Taşyürek, 1977 b; Taşyürek, 1978 b; Taşyürek, age. ; Taşyürek, 1977 c; Belli, 1977. Avrupa müzeleri tarafından satın alınan ve yayınlanan Urartu madeni eşyalarıyla ilgili olarak yapılan çalışmalar şunlardır: Kellner, 1974; Kellner, 1976; Barnett, 1974; Kellner, 1977; Salvini, 1978).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MATERYAL VE METOT

3. 1. Materyal

Çalışması yapılan malzemeler Urartu Dönemi'ne ait madeni bilezik ve pazıbentlerden oluşmaktadır. Erzurum Arkeoloji Müzesi'nde bulunan eserlerin tümü müzeye satın alma yoluyla gelmiştir.

3. 1. 1. Bilezikler ve Pazıbentler

Urartular'da en yaygın olarak kullanılan takı türü bileziklerdir. Urartu öncesi mezarlarda bulunan demir bilezikler şerit veya yuvarlak kesitlidir. Urartular'da yeni bilezik türleri ortaya çıkmıştır. Bu bilezikler tunç ve gümüşten döküm tekniğiyle yapılmışlardır. Uçları genellikle kübik, aslan, yılan ve ejder başlarıyla süslenmiştir. Aslan ve ejderli bilezikler krallığın simgesi olarak yüksek sınıflar tarafından kullanılmış ve saray atölyelerindeki uzman kuyumcularca üretilmişlerdir. Hiyerarşiyle bağlantılı bu tür takıların kaynağı Assur olmuştur (Sevin, age. 108). Pulur III nolu mezarda, her iki kolunda bilezikler olan bir kadına ait gömü bulunmuştur. Bilezikler 6 cm çapındadır ve bronzdan yapılmışlardır (Koşay - Váry, 1964: 48), (ek 3, lev. III). Pulur'da ele geçen bronz bileziklerin gelişmiş biçimlileri, açık uçları hayvan başlı olarak benzerleri Urartu eserleri arasında da görülmektedir. Semih Güneri tarafından belirtilen bu gözlem sonucu Urartu bronz süs eşyalarının kökeninin Urartu öncesi topluluklarda aranması gerektiği belirtilmiştir (Güneri, 1992: 154 vd.). M.Ö. 9. yüzyılın sonu ile 8. yüzyılın başlarına ait Patnos'taki Giriktepe Sarayı'nın harem dairesinde bulunan ejderli bileziklerin (Balkan, 1963: 242) de bu türün en erken örnekleri olduğu Necla Arslan Sevin tarafından belirtilmiştir (Sevin, age. 108). Bu bileziklerden gümüşten yapılmış ejder başlı bilezik I. tabakada bronz olanı ise II. tabakada bulunmuştur (Balkan, age. 242). Urartu kuyumculuğuna ait en önemli parçalardan olan bilezikler ve pazıbentler bilimsel kazılarda çok az sayıda ele geçmiştir. Müze ve özel koleksiyonlardaki bilezik ve pazıbentlerin çoğu kaçak kazılardan gelmiştir ve buluntu yerleri ise belirsizdir (Türe - Savaşçın, 2003: 66, Kohlmeyer, age. 177).

Urartu madeni bilezikleri altın, gümüş, tunç ve demirden yapılmıştır. Altın, gümüş ve tunçtan yapılan bileziklerin ilk örnekleri, M.Ö. 13. - 9. yüzyıllar arasında Doğu Anadolu Bölgesi'nde egemenliğini sürdüren beylikler dönemine aittir. Erken Demir Çağı'nda Doğu Anadolu Bölgesi'ne kalay ulaşmadığı için tunca kıyasla işlemesi daha zor olan demirden törensel silahlar ve süs eşyaları yapılmıştır. Dövme tekniği ile yapılan bilezikler yuvarlak kesitli ya da ince şerit halindedir. Hayvan başlı bileziğin uçları açık ya da birbiri üzerine bindirilmiştir. M.Ö. 9. ve 8. yüzyılda hayvan başlı bilezikler ayrıntılı bir şekilde işlenmişken, M.Ö. 7. yüzyıl'ın ortalarından itibaren bilezikler stilize edilmeye başlanmıştır (Belli, age. 166 vd.).

İncelemiş olduğumuz bilezikler ve pazıbentlerin yapımında gümüş ve bronz madenleri kullanılmıştır. Değişik takıların yapımında da kullanılan gümüş, doğa şartlarına karşı dayanıklı değildir, doğada hem maden, hem de cevher olarak bulunmaktadır. Yumuşak bir metal olduğu için, daima bir miktar bakırla karıştırılarak kullanılmıştır. Bronz, içinde kalay olan bakır alaşımına denmektedir. Çinko, aliminyum, kurşun ve gümüş, alaşıma katılarak farklı renkler ve sertlik derecesi elde edilmektedir. Bakıra çeşitli madenler katarak elde edilen alaşımlar arasında bronz, saf bakırdan daha sert ve dayanıklıdır (Köroğlu, 2004: 3 vd.). Bilezik ve pazıbentlerin yapımında kullanılan teknik, döküm tekniğidir. Takı yapımında kullanılan en yaygın tekniklerden birisi olan döküm tekniğinde dolu döküm ve içi boş döküm olmak üzere iki tip döküm kullanılmıştır (Köroğlu, age. 9). Bilezik ve pazıbentlerin uç kısımlarında bulunan hayvan başlarının yüz detaylarının ve bu takıların gövdeleri üzerindeki bir takım şekillerin işlenmesinde kazıma tekniği kullanılmıştır. Kazıma tekniği denilen bu süsleme biçimi metaller üzerine çelik kalemlerle yazı ve şekiller çizme ya da oyma biçiminde yapılmaktadır. Kazıma tekniğinde açılan yivlerin içi boş bırakılmaktadır. Kazıma yönteminde derin yivler açmak için ucu keskin çelik kalemler ve keskiler kullanılmıştır (Köroğlu, age. 10).

Müze koleksiyonlarında bulunan gümüş ve bronz bileziklerin çoğu çocuk kollarına olabilecek küçük ölçülerdedir. Bunların pazı bilezikleri mi, ön kol bilezikleri mi oldukları tartışmalı bir konudur (Türe - Savaşçın, age. 66). Ön kol ve pazı üzerinde kullanılan bu takılardan Tepe Sialk Mezarlık B'de (İran Merkez Platosu'nda) ele geçirilenler 4, 5 cm, 7, 5 cm arasındadır. 13 cm ve 9 cm çapındakiler hal haldır. Kol bilezikleri genelde spiral yuvarlak halka şeklindedir.

Bunlar dirsek üstüne takılabilen, bükülebilir yeterliliktedir ve çapları 7, 2 - 7 cm arasında değişmektedir (Kohlmeyer, age. 179).

Bileziklerin uçlarındaki hayvan başları kesin bir belirlemeye imkan sağlayamayacak kadar stilizedir. Bunların çoğunluğu aslan başına aittir (Türe - Savaşçın, age. 66). Bileziklerin uç kısımlarında tasvir edilen hayvan başları stilize edildikleri için aslan, panter ya da ejdere benzetilmişlerdir. Aslan olarak yorumlanan bu hayvan başının zamanla stilize edildiği için panter ya da ejdere benzetildiği öne sürülmektedir (Belli, age. 168 vd.). Moorey tarafından yılan başının bileziklere uyarlanmış en elverişli form olduğu ve Yakındoğu'da kullanılmış olan hayvan başlı bileziklerin de en erken tipi olduğu belirtilmiştir (Muscarella, 1988: 36, dipnot Moorey 1971: 220). Yılan başı ile sonlanan bilezikler Urartu'da üretilmiştir. Bu bilezikler M.Ö. 9. ve 8. yüzyıla aittirler. Assur'da yılan başlı bilezikler yoktur (Maxwell - Hyslop, 1970: 204 vd.). Buzağı başlı bilezikler narin yapılmışlardır ve bu eserlerin gruplara ayrılmasında önemli bir faktördür (Kohlmeyer, age. 179). Aslan başlı kol bilezikleri Assur kabartmalarında tasvir edilmiştir. Genelde doğal ve sabit bir görünümdedirler. Birbirlerine yakın ve plastik bir özellik göstermektedirler. Kübik formlardan kaçınılmıştır (Kohlmeyer, age. 180).

Urartu maden sanatının önemli bir grubunu oluşturan tunç ve demirden yapılmış miğfer, kalkan ve sadak gibi eşyalar üzerinde bileziklerde olduğu gibi yılan, aslan ve buzağı başları bulunmaktadır (Çilingiroğlu, age. 1850). Kutsal bir yaratık şeklinde aslan, boğa, kartal, aslan başlı yılan ejderi gibi hayvanlar kudret ve iktidarın simgesi olarak betimlenmiştir (Belli, age. 202).

İncelemiş olduğumuz bilezik ve pazıbentlerin uç kısımlarını süsleyen yüz detayları incelikle işlenmiş hayvan başları yılan - ejder ve boğa - buzağı başlarıdır. Yılanların, çalışmasını yapmış olduğumuz takılar üzerinde başları yassı ve buruna doğru sivrilmektedir. Gözler açık ve oldukça iridir. Ağızlar ise kapalı bir vaziyettedir. Kulaklara ait olabilecek herhangi bir çizgi yoktur. Aynı zamanda bileziklerin ve pazıbentlerin gövdeleri üzerinde tasvir edilen yılanın boyun bölgesinde derisinin pullu görüntüsü belli eden çizgiler de kazıma tekniği kullanılarak belirtilmiştir. Buzağı başları ise yuvarlak bir şekildedir. Küçük ağız kapalıdır ve kısa bir çizgiyle belirtilmiştir. Gözler iridir. Kulaklar büyük ve her iki yana doğru açılmaktadır. Başlar üzerinde çizgilerle belirtilmiş bir alınlık bulunmaktadır. Bilezik ve pazıbentler üzerindeki hayvan başları genelde aslan

olarak yorumlanmıştır. İncelemiş olduğumuz bilezik ve pazıbentlerdeki hayvan tasvirleri ise aslan figüründen oldukça farklı ve onu anımsatan detaylardan uzaktır.

Urartu kemerleri üzerindeki boğa tasvirlerinde Urartulu sanatçı gerçeğe uygunluk yerine genelde kalıplaşmış bir gelenekle rasgele çalışmıştır. Bu geleneğin ürünü olarak iri boynuzlu ve iri yuvarlak gözlü boğalar ayrıntı içinde betimlenmişlerdir (Karaosmanoğlu, 1991: 598).

Urartu sanatında aslan tasvirlerindeki yüz detayları şu şekilde betimlenmiştir. Boyun üzerindeki yele yukarıya doğru kıvrılarak bir halka biçiminde sonlanmaktadır ve kulağı meydana getirmektedir. Alt dudak yine halka biçiminde çene altına doğru kıvrılmaktadır (Akurgal, age. 71). Aslanların özellikleri iyi bir biçimde karakterize edilmiştir. Hayvanın burnu keskin bir şekilde çizilmiştir. Göz kapağı çizgileri belirtilmiştir. Alın merkezine doğru inen bir çizgi bulunmaktadır (Van Loon, age. 167).

Marlık Tepe'den içi boş boru şeklinde kavisli eğik şekilde bir bilezik bulunmuştur. Bunların uç kısmında aslan başları bulunmaktadır. Aslan başları, bileziğin sıra halinde şeritlerin uzandığı gövdesiyle birleşmektedir. Çapı 7, 3 cm'dir. Bilezik M.Ö. 8. ve 7. yüzyıla tarihlenmektedir (ek 4, lev. IVa). Tahran Müzesi'nde bulunan başka bir bilezik Marlık örneğinde olduğu gibi iki parçadır. Bu iki parça birbiri içine geçirilerek birleştirilmektedir (ek 4, lev. IV b). Marlık bileziğinin kenarlıkları Hamadan örneği ile karşılaştırılmıştır. Bu örneğin aslan başlı uçları lapis lazuliden yapılmıştır. Altın tel ile birbirine bağlı kenarlıkları bulunmaktadır (ek 4, lev. IV c). Philadelphia Müzesi'nde bulunan bir bilezik Marlık örneğinde olduğu gibi içi boş altından bir boru şeklindedir. Bileziğin aslan başlı uçları altın tabakaların birbirine lehimlenmesiyle oluşturulan kenarlıklı gövdeden ayrılmaktadır (ek 4, lev. IV d), (Maxwell - Hyslop, age. 196 vd., pl. 149, 149 a, 150, 151). Bu örneklerde aslan başları detaylı bir şekilde işlenmiştir. Yüz ayrıntıları belirgindir. Saldırır bir vaziyette betimlenmiş aslanların ağızları açık, dil dışarıya sarkmış bir şekildedir. Aslanların boyun kısmındaki yeleleri de gösterilmiştir.

Karmir Blur'da bulunan aslan başlı altın bileziğin baş ve boyuna ait ayrıntıları kazıma şeklinde işlenmiştir (Piotrovsky, 1969: 174, Plate 118), (ek 5, lev. V a). Aslanın boyun üzerinde yeleleri bulunmaktadır.

Van Müzesi'nde aslan başlı bir bilezik bulunmaktadır (Toker, Kulaçoğlu ve diğerleri, 2005: 52), (ek 5, lev. Vb). Bu bileziğin uçlarındaki aslan başları detaylı bir şekilde işlenmiştir. Ağız açıktır. Boyun kısmındaki yeleleri belirtilmiştir.

Ziviye Hazinesi'ne ait bir bilezik üzerinde dört aslan yavrusu bulunmaktadır ve bunların baş kısımlarıyla bileziğin uç kısmı sonlanmaktadır. Yavru aslanların geniş başları üzerindeki yeleleri plastik bir biçimde baş ve boyun üzerinde yer almaktadır. Yavru aslanların boyunları düzdür ve bu kısımdan keskin eğik bir biçimde inen sırt çizgisiyle ayrılmaktadır. Yavru aslanların kulak memeleri yuvarlak bir biçimde olsa da merkezde yarımküre biçiminde şişkin bir şekildedir (Loon, age. 135, pl. XLIII), (ek 6, lev. VI a, b). Altıntepe'den ele geçen fildişi aslan heykelciği ve Ziviye'de bulunan aslan başlı bilezik birbirine benzemektedir (Loon, age. 135). Altıntepe'den ele geçen fildişi aslan heykelciğinin yüzü korkunç bir ifade taşımaktadır. Ağzı açıktır ve dişleri de görülmektedir. Göz kapakaları kıvrılmıştır. İri yanak kemiği , dışarı doğru çıkıntılıdır. Yanak kemiklerinin altında palmet yaprağı şeklinde bir kabartı bulunmaktadır. Bu şekilde burnun her iki yanında ve gözlerin önünde birer çukurluk meydana getirilmiştir. Alın üçgen şeklindedir. Alın derisinin kıvrımları burun hizasından alın sivriliğine doğru uzayan geniş bir oluk ve iki yandaki belirsiz yivlerle belirtilmiştir. Başı boyundan ayıran yeleleri baklava dilimi şeklindedir (Özgüç, age. 42, res. 39 - 40), (ek 7, lev. VII a).

Karmir Blur'da bulunmuş II. Sarduri'nin bronz miğferi üzerindeki bir sahnede kutsal ağaçlar, boynuzlu başlık giymiş sakallı ve kanatlı tanrılar yer almaktadır. Kutsal ağaçlar aslan başlı ve yılan gövdeli yaratıklar tarafından kötü güçlere karşı koruma altına alınmıştır. Aslan başlı bu yaratıklar hırlar bir vaziyette tasvir edilmiştir (Piotrovsky, age. 46, fig. 30), (ek 7, lev. VII b). Karmir Blur'da bulunan ve II. Sarduri'nin yazıtını taşıyan bir kazanın tutamakları üzerindeki hırlayan aslan başı da benzer şekilde tasvir edilmiştir (Piotrovsky, ay. 46, fig. 29), (ek 7, lev. VII c). Bu örneklerdeki aslan başları bilezikler üzerinde tasvir edilen aslan başlarıyla da karşılaştırılabilir. Aynı tasvir özellikleri gösteren bu eserlerde hırlayan aslanın ağzı açık, dil dışarıdadır. Dişleri ve boyun üzerindeki yeleleri de belirtilmiştir.

Urartu iğnelerinin uç kısmındaki aslanlar açık ağızlıdır ve kükrerken gösterilmiştir. Şematik stilde tasvir edilen aslanlarda detaylar fazla

belirtilmemiştir (Merhav, 1996: 311, pl. 4: 1b), (ek 7, lev. VII d). Bileziklerin uç kısmındaki aslan başlarının yüz detayları da benzer özellikleri göstermektedir.

Bilezik ve pazıbentler sadece kişisel süs eşyası olarak kullanılmamışlardır. Aynı zamanda bu takıları kullanan kişiyi yaşarken ve öldükten sonra da kötülüklerden koruyan bir muska olarak işlev görmüşlerdir. Bu özellik diğer Urartu kişisel süs eşyalarında da görülmektedir. M. Ö. 8. yüzyıl sonunda Frigler'den alınan ve mezarlarda ele geçen fibulaların aynı zamanda kötü ruhları kovduğuna inanılmıştır (Köroğlu, age. 20). Aristokratlarca kullanılan iğnelerde en yaygın motifler aslan, boğa, grifon figürleridir. Genellikle mezarlarda bulunan bu takıların öteki dünyayla ilgili işlevleri bulunmaktadır. Fibulalar gibi süs iğneleri de aynı zamanda mezarlara kötü ruhları kovmak amacıyla bırakılmışlardır (Sevin, age. 109).

Urartu kemerleri üzerinde yaygın bir şekilde işlenen sahnelerde, avcıların hayvan postuna büründükleri görülmektedir. Bu biçimde betimlenen avcılar, av sırasında hayvanlarla bütünleşmelerinin yanı sıra, hayvanların gücünden de korktuklarını göstermektedir. Avlayacağı hayvanın kimliğine giren avcı bu şekilde av hayvanına karşı güç sağlayacağına ya da avın başarılı geçeceğine inanmış ve avladığı hayvanların öcünü saptıracak bir aldatmaca olarak da bu yola başvurmuştur (Belli, age. 204).

Sosyal antropologlar takıların süslenme dışında av ve bereketi sağlamaya veya kötü güçlerden korunmaya yönelik muskalar olarak da kullanıldığını düşünmektedir. Etnologlar, amulet (muska) ve uğurluk amaçlı kullanılan takıların ortaya çıkışını "Dinamist" dünya görüşüne bağlamaktadır (Sardağ, 2005: 70). Urartular'da karşımıza çıkan bilezik ve pazıbentler de bu şekilde bir fayda sağlamaya yönelik olarak kullanılmışlardır.

Muska şeklinde kullanılan bu takıların büyüsel inançlarla ilgisi ve ilkel topluluklardaki benzer işlevi şu şekildedir. İlkel insan her şeyden önce pratik nedenlerden dolayı doğa süreçlerini denetim altına almaya çalışmaktadır. Bunu da doğrudan doğruya ayinler ve büyü aracılığıyla yapmaktadır. Bunlar aracılığıyla rüzgarı, fırtınayı, hayvanları ve bitkileri iradesi alltına almak istemektedir (Malinowski, 1990: 8 vd.). İlkel, hayvanların görünüşlerine ve özelliklerine büyük bir ilgi duymaktadır. Onlara sahip olmak, bunun içinde yararlı ve yenebilir nesneler olarak onları denetim altına almak istemektedir. Kimi zaman hayranlık kimi zaman da korku duymaktadır. İstek, tehlikeli, yararlı ya da

yenebilir olsun türleri denetim altında tutmak olduğu için insanı türler üstündeki özel bir güçle özdeşlik kurmaya, hayvan ya da bitkiyle kendisi arasında bir karakter yakınlığı aramaya yöneltmiştir (Malinowski, age. 35).

Duygusal büyünün ilkelerinden biri, her hangi bir etkinin taklit edilerek elde edilebilmesi ilkesidir. Bechuana savaşçıları saçları arasına öküz kılı sokmaktadır. Gömleklerinin üzerine de kurbağa derisi iliştirmektedirler. Çünkü kurbağa kaygandır, kılın alındığı öküzse boynuzsuz ve yakalanması güçtür. Bu büyüleri takmış olan savaşçı o öküz ve kurbağa kadar tutulması güç olacağına inanmaktadır (Frazer, 1991: 10 vd.).

Aynı zamanda takı yapımında kullanılan malzemenin kendisi de koruyucu bir güç oluşturmaktadır. Demir; süs eşyaları, muskalar ve heykelcikler biçiminde görülmektedir. Birçok “ilkel” halkta hâlâ var olan kutsal değerini uzun süre korumuştur (Eliade, 2003 a: 25). Demir, muskaların etkisini arttırmakta ve bir ilaç olarak kullanılmaktadır. Batı Va Tçagga kadınları boyunlarında demir kolye, kollarında demir bilezik taşımaktadırlar. Çünkü bu nesnelerin doğurganlık verdiğine ve hasta çocukları iyileştirdiğine inanılmaktadır (Eliade, age. 98).

3. 1. 2. Eser Katalogları

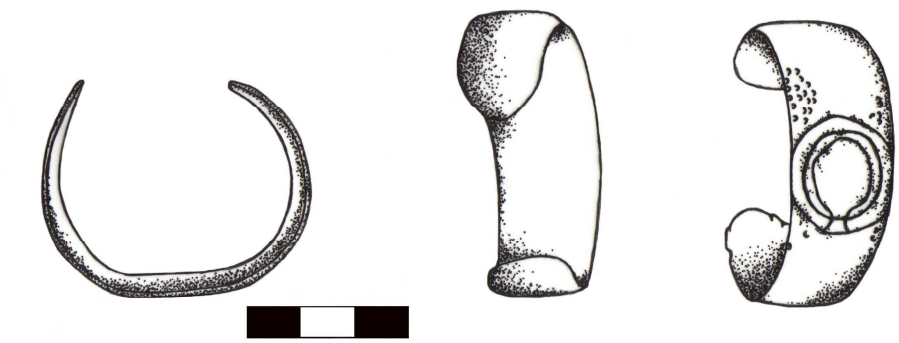
3. 1. 2. 1. Bant Şeklindeki Bilezikler ve Pazıbentler

Bant şeklindeki bileziklerin Erken Demir Çağı’ndaki örneklerini Anadolu’da Van Karagündüz nekropolünde demirden yapılmış yassı bilezikler oluşturmaktadır (Belli - Konyar, 2003: 62, çiz. 47), (ek 8, lev. VIII a). Bu bileziklerin orta bölümünde bir süslemeye ait iz yoktur. Yassı bileziklerin tunçtan ve biraz farklı olanlarına Hasanlu IV ve Dinkha Tepe II’de rastlanmıştır (Sevin - Kavaklı, 1996 b: 27 vd., res. 17), (ek 8, lev. VIII b). Nahçivan’da Son Tunç Çağı ve Erken Demir Çağı’na ait Kızılvank yerleşiminde bulunmuş olan tunç bilezikler arasında yassı ve dış yüzeyi zikzak bezemeyle süslü bir bilezik de bulunmaktadır (Bahşaliyev, 1997: lev. XXXII, 1), (ek 8, lev. VIII c) .

Kayalıdere Mezar A’da biri kırılmış halka şeklinde bant bilezikler de ele geçmiştir (Burney, 1966: 110, fig. 23 no. 6, pl. XXV - c, Girginer, 1991: 269, şek. 107 f), (ek 9, lev. IX a - b).

Hasanlu IV’e ait bant şeklinde bileziklerin dış yüzeyi de bezenerek süslenmiştir. Bu tür bilezikler Dinkha Tepe ve Khurvin’de de bulunmuştur

(Schauensee, 1988: 51, fig. 32), (ek 9, lev. IX c). Hasanlu'da bulunan kol bileziklerinin iç ve dış yüzeyi yassı bir formdadır. Süslemeler çift yatay sıralardan oluşmaktadır. Sırt bölümü süssüz ve kaba bir şekilde işlenmiştir. Kareler içinde nokta şeklinde deliklerle oluşturulan rozetler bulunmaktadır. Kenarlarda noktalı bir kenarlık ve üçgenler bulunmaktadır. Dış yüzeyin merkezinde balık kılçığı şeklinde bir desen vardır (Muscarella, age. 32 vd., no: 14 - 16), (ek 9, lev. IX d - f).

Çizim 1

Müze Envanter No: 20 - 6 -74.

Yapım Malzemesi: Bronz.

Cins: Bilezik.

Çap: 5, 7 cm.

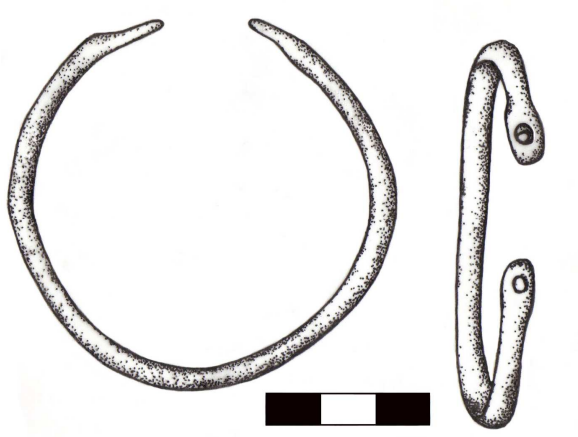
Eserin Müzeye Geliş Biçimi: Satın Alma.

Tanım: İki ucu açık ve yassı geniş bir bileziktir.

Ortasındaki süsü düşmüş olmalıdır (çiz. 1, ek 72, lev. LXXII a).

3. 1. 2. 2. Uçları Birleşebilen Bilezikler ve Pazıbentler

Uçları birleşebilen bilezikler ve pazıbentlerin benzer örneklerine kazılarda ele geçirilenler ve müze ile özel koleksiyonlarda bulunanlar arasında rastlanmamıştır. Ancak bu örnekler de dönemin takı modası içinde yer almış olabilir.

Çizim 2

Müze Envanter No: 18 -78.

Yapım Malzemesi: Bronz.

Cins: Pazıbent.

Çap: 7, 5 cm.

Eserin Müzeye Geliş Biçimi: Satın Alma.

Tanım: İki ucu açıktır ve yassı bir biçimdedir. Her iki uçtaki yassı bölümde bir delik bulunmaktadır. Bu deliklere geçirilen bir bağlama aracıyla her iki uç birleştirilebilir ve kola takıldığında da iki ucu birleştirmeye yarayan her ne ise gevşetilerek ya da sıkıştırılarak kolda istenildiği gibi durması sağlanabilir (çiz. 2, ek 72, lev. LXXII b).

Çizim 3

Müze Envanter No: 25 - 3 -74.

Yapım Malzemesi: Bronz.

Cins: Pazıbent.

Çap: 7 cm.

Eserin Müzeye Geliş Biçimi: Satın Alma.

Tanım: Pazıbentin bir ucu sivri biçimde sonlanmaktadır. Diğer uçta ise her iki ucun birleşmesini sağlayan bir bölüm bulunmaktadır. Buradaki yuva içine bileziğin diğer ucu geçirilerek her iki ucun birleştirilmesi sağlanmaktadır (çiz. 3, ek 73, lev. LXXIII a).

Çizim 4

Müze Envanter No: 117 - 78.

Yapım Malzemesi: Bronz.

Cins: Bilezik.

Çap: 6, 7 cm.

Eserin Müzeye Geliş Biçimi: Satın Alma.

Tanım: Yuvarlak halka şeklindedir. Açık olan uçları sonradan birbirine kaynaşmıştır. Oksitlidir. Bileziğin uçları birbirine geçmektedir (çiz. 4, ek 73, lev. LXXIII b).

3 . 1. 2. 3. Boğumlu Bilezikler ve Pazıbentler

Boğumlu bileziklerin benzerleri Erken Demir Çağı'ndan itibaren görülmektedir. Bu tür bileziklerde boğumlar bazen boncuk taneleri bir araya getirilerek hem içte hem de dışta yuvarlak bir hat veren bir şekilde oluşturulmuştur. Boğumlu kısımların yuvarlak hatları bazen de dış kısımda görülürken iç kısmı ise düzdür. Boğumlar arasındaki açıklıklar bazılarında fazla iken bazılarında çok sıktır.

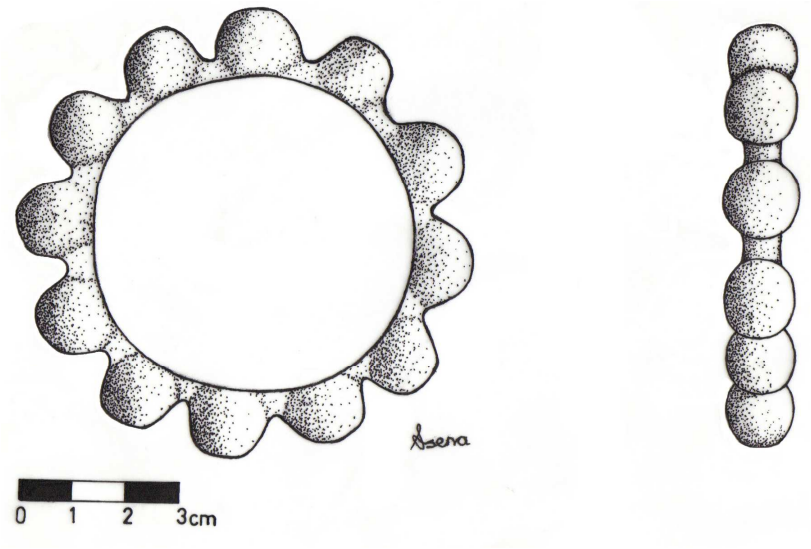
Nahçıvan'da Son Tunç ve Erken Demir Çağı'na ait boğumlu tunç bileziklerin benzerleri Karabağlar'da bulunmuştur (Bahşaliyev, age. lev. XXX, 3, 6, XXXII, 2, 4 - 8), (ek 10, lev. X a - d).

Nahçıvan Tarih Müzesi'nde bulunan boğumlu bilezikler Son Tunç ve Erken Demir Çağı'na aittir ve tunçtan yapılmıştır (Bahşaliyev, age. res. 22), (ek 11, lev. XI a). Adana Arkeoloji Müzesi'nde gümüş - bakır karışımından oluşan ve döküm tekniğiyle üretilmiş bir boğumlu bilezik bulunmaktadır (Taşyürek, age. 142, res. 7), (ek 11, lev. XI b).

Iğdır, Urartu Mezarlığı'nda Nokta 2'de bir tane boğumlu bilezik bulunmuştur. Bu boğumlu bilezik büyük boncuk parçalarının dizilmesiyle yapılmıştır (Barnett, age. 180, fig. 32, Girginer, 1999: 283 vd., şek. 32), (ek 11, lev. XI c).

Hasanlu'dan benzer şekilde boğumlu bilezikler ele geçmiştir. Halka şeklindeki bu bileziklerin boğumları sırt tarafta bulunmaktadır. Boğumların arası seyrektir ve boğum sayısı 14 ya da 16'dır (Muscarella, age. 34 vd., no. 20 - 22), (ek 11, lev. XI d).

Nimrud'da, Assur kralı II. Assurnasirpal kabartmalarında İştar'ı simgeleyen iki kanatlı tanrıça figürü bulunmaktadır. Kutsal ağacın önünde duran iki tanrıça ellerinde bir kolye tutmaktadır (Barnett, 1959: 27), (ek 38, lev. XXXVIII). Ancak bu kolyelerin büyüklüğü dikkate alınırsa bilezik ya da bir pazıbent olduğu da düşünülebilir. Aynı zamanda incelemiş olduğumuz bilezik ve pazıbentler içinde de bu şekilde boğumlu türler bulunmaktadır.

Çizim 5

Müze Envanter No: 9 - 87.

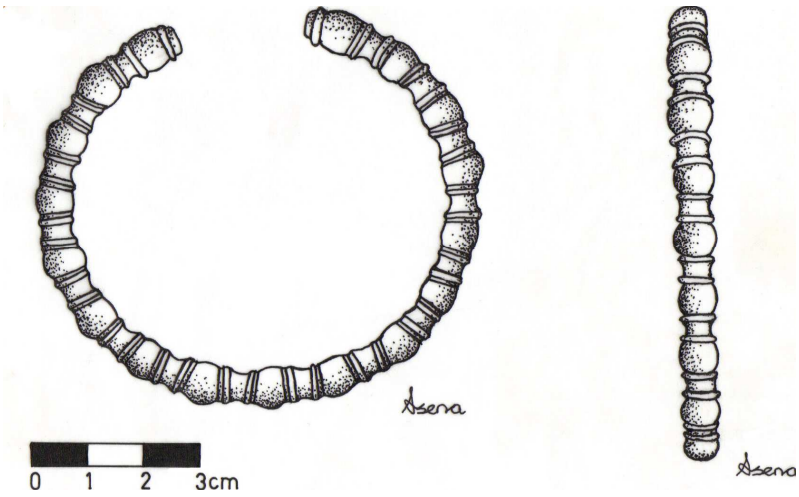
Yapım Malzemesi: Bronz.

Cins: Pazıbent.

Çap: 8, 4 cm.

Eserin Müzeye Geliş Biçimi: Satın Alma.

Tanım: Boğumlu bir şekildedir. Boğumlar çok büyüktür ve boğumların aralarında açıklık bulunmaktadır. Çember şeklindedir (çiz.5, ek 74, lev. LXXIV a).

Çizim 6

Müze Envanter No: 24 - 24 -74.

Yapım Malzemesi: Bronz.

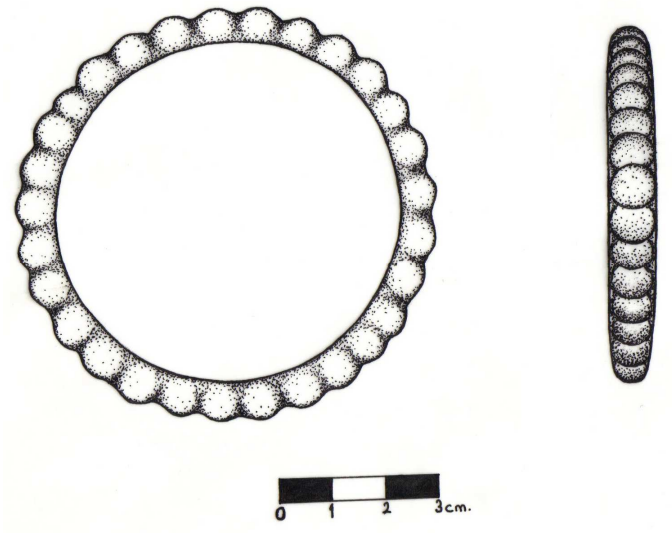
Cins: Pazıbent.

Çap: 7 cm.

Eserin Müzeye Geliş Biçimi: Satın Alma.

Tanım: İki ucu açıktır. Boğumları birbirinden ayıran aralıklar bulunmaktadır. Boğumlar bileziğin kalınlığından fazla değildir (çiz. 6, ek 74, LXXIV b).

Çizen: Asena Kızılarslanoğlu .

Çizim 7

Müze Envanter No: 92 - 77.

Yapım Malzemesi: Bronz.

Cins: Pazıbent.

Çap: 7, 7 cm.

Eserin Müzeye Geliş Biçimi: Satın Alma.

Tanım: Boğumlu bir pazıbenttir. Boğumlar pazıbentin dış kısmında belirtilmiştir. İç kısmı düz biçimdedir. Boğumlar birbirine yakındır ve çember şeklindedir (çiz. 7, ek 75, lev. LXXV a).

Çizim 8

Müze Envanter No: 93 - 77.

Yapım Malzemesi: Bronz.

Cins: Pazıbent.

Çap: 7, 7 cm.

Eserin Müzeye Geliş Biçimi: Satın Alma.

Tanım: Pazıbent halka şeklindedir. Boğumların arası sıktır. Sadece dış yüzeyi boğumlu bir görünümdedir. İç kısmı ise düzdür. 92 - 77 nolu pazıbentin benzeridir.

Çizen: Asena Kızılarslanoğlu (çiz. 8, ek 75, lev. LXXV b).

3. 1. 2. 4. Uçları Süslemesiz Bilezikler ve Pazıbentler

Uçları süslemesiz bilezikler ve pazıbentler Erken Demir Çağı'nın en çok görülen örneklerinden birisini oluşturmaktadır. Bu tür örnekler de bileziğin uçları düz ya da uca doğru geldikçe incelerek sivrilen bir biçimde sonlanmaktadır. Bu

bileziklerin gövdesi üzerinde bazen kazıma şeklinde yapılmış çizgisel bezemeler de görülmektedir.

Uçları süslemesiz bilezik ve pazıbentlerin benzerleri, Erken Demir Çağı nekropollerinden Ernis - Evditepe, Karagündüz, Yoncatepe, ve Hakkari mezarlarında görülmektedir (Belli - Konyar, age. 52, çiz. 39, 47, 54, res. 26, 49; Sevin, 1987: 39, res. 5/10,14, 6/5 - 6; Sevin - Kavaklı, age. 27 vd., res. 12, 14, 15; Belli, 2005: 101; Sevin - Özfırat - Kavaklı, 2001: 356, çiz. 1/7 - 8), (ek 12, lev. XII - ek 13, lev. XIII a - b, ek 14, lev. XIV a - b, ek 15, lev. XV a - f).

Nahçıvan'da Son Tunç Çağı ve Erken Demir Çağı'na tarihlenen Kolanı nekropolünde 1 nolu mezarın zati eşyaları arasında düz uçlu bir bilezik bulunmaktadır (Bahşaliyev, age. lev. XVIII, 5), (ek 15, lev. XV g). Bu bileziğin uçları birbiri üzerine binmektedir. Nahçıvan Sarıdere nekropolündeki taş sandık türü mezarda bulunan Son Tunç ve Erken Demir Çağı'na ait süs eşyaları arasında da uçları açık ve düz şekilde sonlanan bir bilezik bulunmaktadır (Bahşaliyev, age. lev. XXIV, 18), (ek 15, lev. XV h). Nahçıvan Kızılvank'da bulunmuş Son Tunç ve Erken Demir Çağı'na ait takılar arasında uçları düz, iki ucu açık ya da uçları birbirine temas eden bilezikler bulunmaktadır (Bahşaliyev, age. lev. XXX, 4, 5, 7), (ek 16, lev. XVI a). Kızılvank yerleşimiyle birlikte Karabağlar ve Culfa'da bulunmuş Son Tunç ve Erken Demir Çağı'na ait tunç bilezikler arasında uçları düz, iki ucu birbirine temas eden, birbiri üzerine binmiş ya da uçları açık bilezikler bulunmaktadır (Bahşaliyev, age. lev. XXXI, 1 - 5, 7, 9, 10), (ek 16, lev. XVI b). Şahtahtı nekropolünde de iki ucu açık ve düz bir şekilde sona eren bir bilezik bulunmuştur (Bahşaliyev, 1993: şek. 3: 8), (ek 17, lev. XVII a).

Nahçıvan'da Son Tunç Çağı ve Erken Demir Çağı'na tarihlenen Kolanı nekropolünde 2., 3. ve 6. mezarların armağanları arasında gövdeden uçlara doğru geldikçe incelen uçları açık bilezikler bulunmaktadır (Bahşaliyev, age. lev. XXI, 1, 2, 18, 19, lev. XXII, 9, 10), (ek 17, lev. XVII b - d).

Van/Altıntepe Urartu Nekropolü kazılarında da urne mezarlar içinde uçları süslemesiz bilezikler ele geçmiştir (Sevin - Özfırat - Kavaklı, 2000: 424, çiz. 8: 4), (ek 17, lev. XVII e).

Van Müzesi'nde bulunan bronzdan bir örnek de benzer şekilde düz ve kesik ağızlıdır. Halka şeklinde bileziğin uçları birbirine yakındır ve gövde

üzerinde kazılarak oluşturulmuş çizgisel bezemeler bulunmaktadır (Belli, age. 169), (ek 17, lev. XVII f).

Çizim 9

Müze Envanter No: 137 - 77.

Yapım Malzemesi: Bronz.

Cins: Bilezik.

Çap: 6, 4 cm.

Eserin Müzeye Geliş Biçimi: Satın Alma.

Tanım: Bilezik köşeli bir profil vermektedir. Halka şeklindedir ve açık olan uçları kalınlaşarak bitmektedir (çiz. 9, ek 76, lev. LXXVI a).

Çizen: Asena Kızılarslanoğlu.

Çizim 10

Müze Envanter No: 138 - 77.

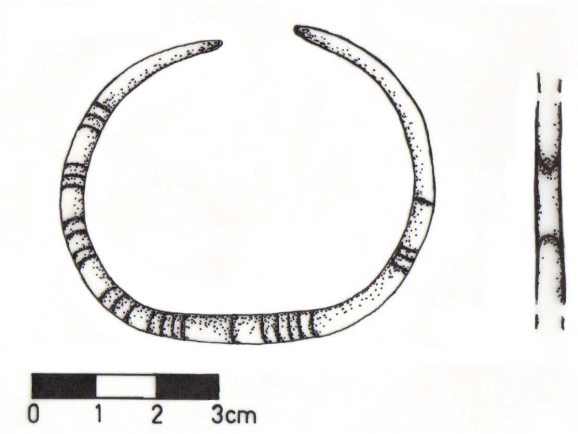
Yapım Malzemesi: Bronz

Cins: Bilezik.

Çap: 6 cm.

Eserin Müzeye Geliş Biçimi: Satın Alma.

Tanım: Kesik düz başlı bir bileziktir. Yuvarlak halka şeklinde olan uçları birbirine çok yakındır ve uçlara doğru incelmektedir. Oksitlenmeden dolayı aşınmıştır (çiz. 10, ek 76, lev. LXXVI b).

Çizim 11

Müze Envanter No: 140 - 77.

Yapım Malzemesi: Bronz.

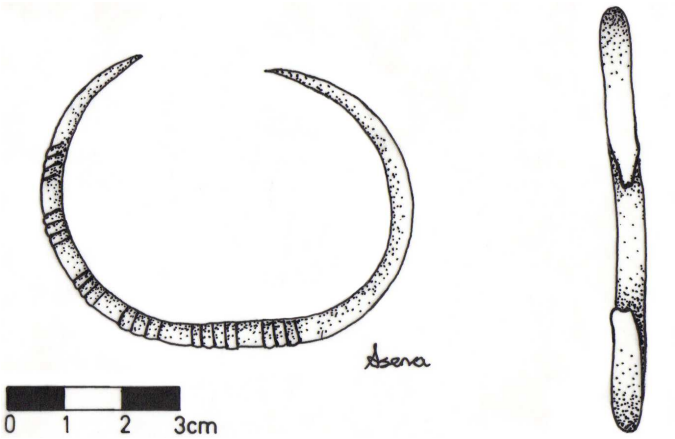
Cins: Bilezik.

Çap: 6 cm.

Eserin Müzeye Geliş Biçimi: Satın Alma.

Tanım: Üzerinde küçük kümeler halinde çentik bezek bulunmaktadır. Bileziğin iki ucu açıktır ve bu uçlar sivri bir biçimde sonlanmaktadır. 142 - 77 nolu bileziğin benzeridir (çiz. 11, ek 77, lev. LXXVII a).

Çizen: Semra İrtürk.

Çizim 12

Müze Envanter No: 142 - 77.

Yapım Malzemesi: Bronz.

Cins: Bilezik.

Çap: 6, 4 cm.

Eserin Müzeye Geliş Biçimi: Satın Alma.

Tanım: Bileziğin gövdesinde belli aralıklarla çentiklerle oluşturulmuş bezemeler bulunmaktadır. Bilezik sivri uçlu bir şekilde sonlanmaktadır. 140 - 77 nolu bileziğin benzeridir (çiz. 12, ek 77, lev. LXXVII b).

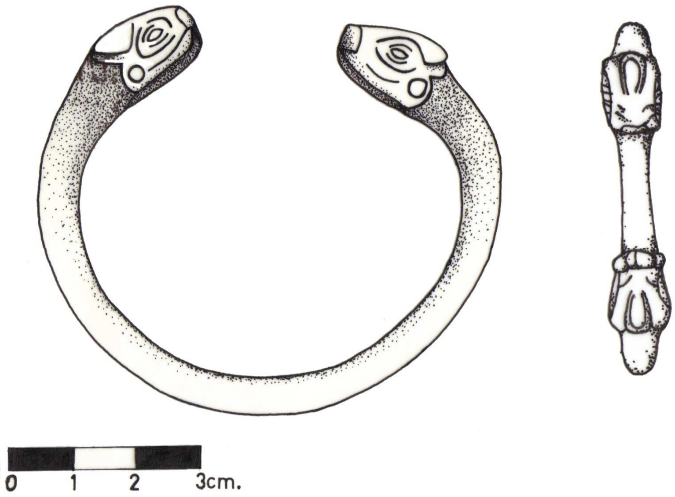
Çizen: Asena Kızılarslanoğlu.

3. 1. 2. 5. Boğa - Buzağı Başlı Bilezikler ve Pazıbentler

Boğa - buzağı başlı bilezik ve pazıbentlerin benzerlerini kazılarda bulunanların yanı sıra çeşitli müze ve özel koleksiyonlarda bulunanlar oluşturmaktadır. Boğa - buzağı başı olarak tanımlanan bilezik ve pazıbentler karşılaştırmasını yaptığımız örneklere büyük ölçüde benzemektedir. Boğa - buzağı başları üzerinde üçgen şeklinde bir alınlık bulunmaktadır. Yuvarlak bir biçime sahip olan hayvan başları üzerinde kulaklar büyüktür ve arkaya doğru uzanmaktadır. Burun ve ağız küçüktür. Karşılaştırmada kullanılan bazı örnekler aslan başı olarak da yorumlanmıştır. Ancak aslan başlı bileziklerin ayırt edici özelliklerinden olan boyun kısmındaki yeleler bu bilezikler üzerindeki hayvan tasvirlerinde görülmemektedir. Aslan başlı bilezikler de gördüğümüz en belirgin özellik olan hırlayan yüz betimindeki açık ağız, dışarı sarkmış dil, sivri dişler bu hayvan başlarında görülmemektedir.

Ziviye'den ele geçen altından bir çift bilezik buzağı başlarına sahiptir. Çapları 5 ve 4, 7 cm'dir. Hayvanların boynunun etrafında üç kazıma çizgi bulunmaktadır (Maxwell - Hyslop, age. 209, pl. 171 b), (ek 18, lev. XVIII a). Pennsylvania Üniversitesi Müzesi'nde Ziwiye'den ele geçen uçları buzağı başlarıyla birlikte sona eren bir altın bilezik daha bulunmaktadır. Çapı 4, 2 ve 4, 7 cm'dir. Detaylar zarif bir biçimde kazıma suretiyle işlenmiştir. Bu tip bir bilezik II. Ashurnasirpal dönemine ait Assur kabartmalarında da görülmektedir (Maxwell - Hyslop, age. 210: fig.142, 143), (ek 18, lev. XVIII b - c). Berlin Müzesi Ön Asya Bölümü'nde Van Toprakkale'de bulunan bir bilezik benzer özellikler göstermektedir. Bileziğin ucundaki canavar başları Pazuzu'yu da andırmaktadır. Bilezik tam ya da yarım daire biçimindedir ve M.Ö. 8. - 7. yüzyılın sonuna tarihlenmektedir (Pudelko, 1934: 86 vd., taf. IV, 4 - 5), (ek 18, lev. XVIII d - e). Bu bilezik Louvre Müzesi'nde bulunan bir bilezikle de benzerlikler

göstermektedir. Buzağı başlı bu bilezikte kulak çıkıntıları kabarıklıklarla belirtilmiştir ve yelesi de bulunmaktadır (Pudelko, age. 87 vd., taf. IV, 3), (ek 18, lev. XVIII f). 1929'da İsveçli arkeologlarca keşfedilen buzağı başlı bir bilezik de aynı şekilde benzerliklere sahiptir. Artexerxes'in madeni paralarıyla bulunmuş olan bu bilezik için tarih olarak M.Ö. 5. yüzyılın ikinci yarısı önerilmiştir (Pudelko, age. 88 vd., taf. V, 12), (ek 18, lev. XVIII g). Iğdır Urartu mezarlığında da bu şekilde uçlarındaki hayvan başı itinalı bir şekilde işlenmiş pazıbentler ele geçmiştir. Aslan olarak nitelenen bu hayvan başları kübik formda ve kaba bir şekilde işlenmiştir. Genellikle arkaya doğru uzanan iki kısa kulağa ve kıvrık bir burna sahiptir. (Barnett, age. 180, fig. 34: 4 - 7, Girginer, age. 284), (ek 19, lev. XIX a). Adana Arkeoloji Müzesi'nde bulunan bronz ve gümüşten yapılmış aslan başlı olduğu söylenen bilezikler de benzer özellikler göstermektedir (Taşyürek, age. 141 vd., res. 3, 4, 5, 6 a, b), (ek 19, lev. XIX b - e) . Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde daire kesitli ve oval şekildeki uçları açık, hayvan başlı bir çift bilezik de benzer şekilde yüz hatlarına sahiptir. Bu hayvanın başı üzerinde boynuzları da bulunmaktadır (Günel, 1988: 39, res. 3, 3a), (ek 19, lev. XIX f - g) . Aynı müzede bulunan başka bir örnekte hayvan başlı bilezik iyi bir şekilde işlenmiştir. Hayvanın baş kısmında İki yana açılan ve arkaya doğru uzanan kulaklar belirgindir ve gözler, ağız, burun delikleri belirtilmiştir. 8 cm çapındaki gümüşten yapılmış bu örnek elips şeklindedir ve her iki ucu açıktır. M.Ö. 8. - 7. yüzyıla tarihlenmiştir (Belli, age. 171), (ek 20, lev. XX a). Yüz hatlarının net bir şekilde işlenmediği diğer örneklerde de benzer özellikler bulunmaktadır (Belli, age. 172), (ek 20, lev. XX b - c). Van Müzesi (Toker, Kulaçoğlu ve diğerleri age. 53, Belli, age. 168), (ek 20, lev. XX d - f). Sadberk Hanım Müzesi (Belli, age. 175), (ek 21, lev. XXI a - b), Haluk Perk Koleksiyonu (Belli, age. 174), (ek 21, lev. XXI c) ve Selçuk Erez Koleksiyonu'nda da (Belli, age. 173), (ek 21, lev. XXI d) benzer örnekler bulunmaktadır. Bileziklerin yapımında gümüş ve bronz madeni kullanılmıştır. Bu örnekler de de kübik şekilde işlenmiş başın üzerindeki göz , burun ve kulaklara ait çizgiler izlenebilmektedir. Bazılarında iyi bir şekilde işlenmiş olan bu çizgiler bazılarında tam olarak belirgin değildir. Bu bilezikler ve pazıbentlerin uçları, açık ya da sarmal bir şekilde üst üste bindirilmiş şekildedir. Hayvan başlı uçları bazen de uc uca değmektedir. Bilezikler ve pazıbentler elips ya da halka şeklindedir ve bunlar M.Ö. 8. ve 7. yüzyıla tarihlenmektedirler.

Çizim 13

Müze Envanter No: 8 - 2 -76.

Yapım Malzemesi: Bronz.

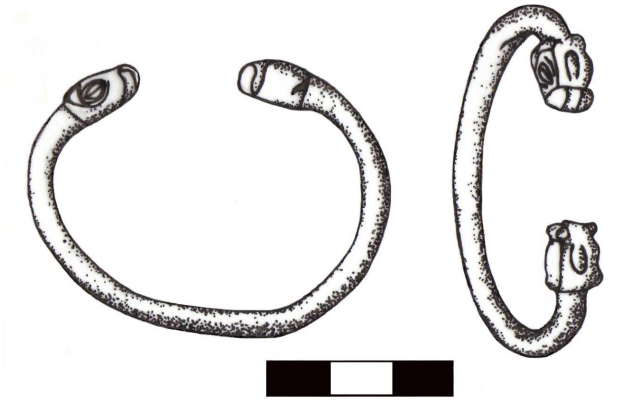
Cins: Pazıbent.

Çap: 7, 6 cm.

Eserin Müzeye Geliş Biçimi: Satın Alma.

Tanım: Yüzün detayları tam belirgin değildir. Kazıma çizgiler ve kabartma şeklinde, göz, burun ve kulak belirtilmiştir. Pazıbentin İki ucu açıktır ve halka şeklindedir (çiz. 13, ek 78, lev. LXXVIII a).

Çizen: Asena Kızılarslanoğlu.

Çizim 14

Müze Envanter No: 31 - 78.

Yapım Malzemesi: Bronz.

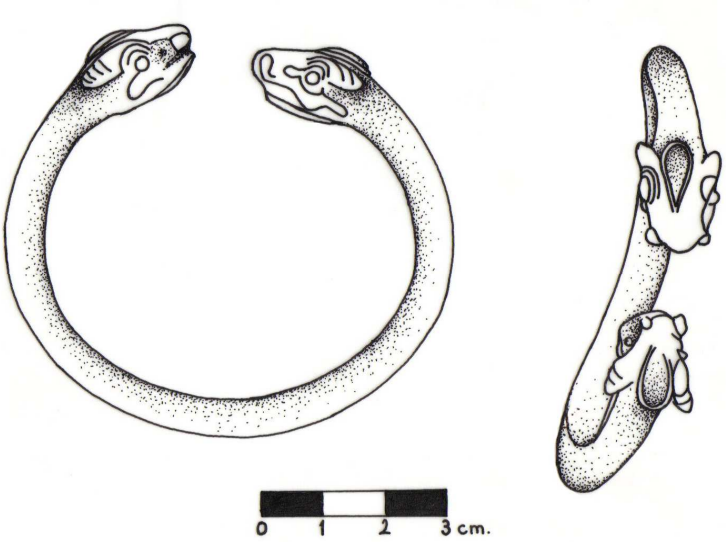
Cins: Bilezik.

Çap: 6, 3 cm.

Eserin Müzeye Geliş Biçimi: Satın Alma.

Tanım: Elips şeklindedir. Oksitlidir ve zedelenmiştir (çiz. 14, ek 78, lev. LXXVIII b).

Çizen: Asena Kızılarslanoğlu.

Çizim 15

Müze Envanter No: 40 - 79.

Yapım Malzemesi: Bronz.

Cins: Pazıbent.

Çap: 7, 2 cm.

Eserin Müzeye Geliş Biçimi: Satın Alma.

Tanım: İki ucu açık ve halka biçimindedir. Yüzün detayları iyi bir biçimde işlenmiştir. Göz, burun ve ağız çizgileri belirgindir. Kulaklar iki yana doğru açılmıştır (çiz. 15, ek 79, lev. LXXIX a).

Çizim 16

Müze Envanter No: 41 - 79.

Yapım Malzemesi: Bronz.

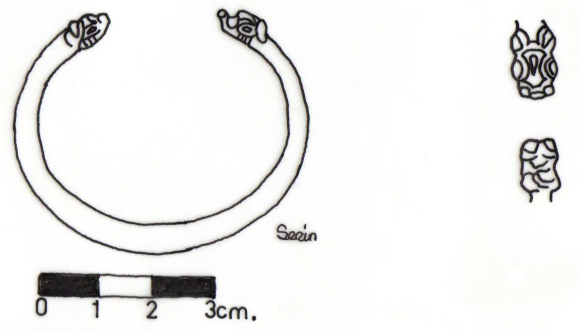
Cins: Bilezik.

Çap: 6, 4 cm.

Eserin Müzeye Geliş Biçimi: Satın Alma.

Tanım: İki ucu açıktır ve halka biçimindedir. Baş üzerinde ağız, göz ve burun çizgileri belirtilmiştir (çiz. 16, ek 79, lev. LXXIX b).

Çizen: Sezin Sezer.

Çizim 17

Müze Envanter No: 44 -12 -74.

Yapım Malzemesi: Bronz.

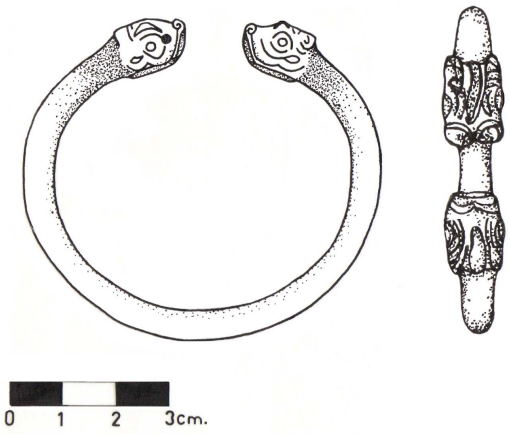
Cins: Bilezik.

Çap: 5, 1 cm.

Eserin Müzeye Geliş Biçimi: Satın Alma.

Tanım: Bileziğin uç kısmında bulunan hayvan başı zarif bir şekilde işenmiştir. Kulaklar ve burun kabarık bir şekilde işlenmiştir. Göz çukurcuk şeklindedir. Bileziğin İki ucu açıktır ve halka biçimindedir (çiz. 17, ek 80, lev. LXXX a).

Çizen: Sezin Sezer.

Çizim 18

Müze Envanter No: 44 - 44 -74.

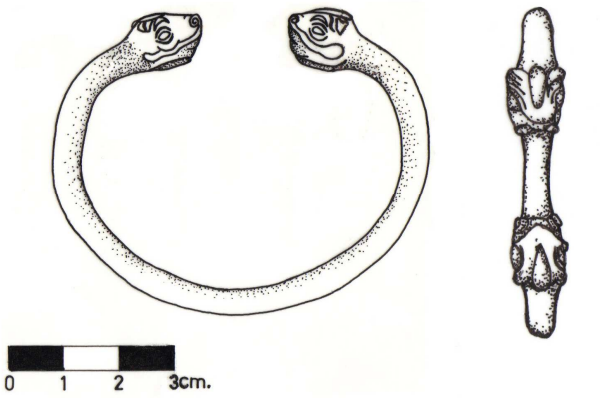
Yapım Malzemesi: Gümüş.

Cins: Bilezik.

Çap: 6, 2 cm.

Eserin Müzeye Geliş Biçimi: Satın Alma.

Tanım: Hayvan başı kübik bir şekildedir. Yüz detayları işlenmiştir. Burun kıvrıktır. İki ucu açık halka şeklindedir (çiz. 18, ek 80, lev. LXXX b).

Çizim 19

Müze Envanter No: 45 - 1 - 74.

Yapım Malzemesi: Gümüş.

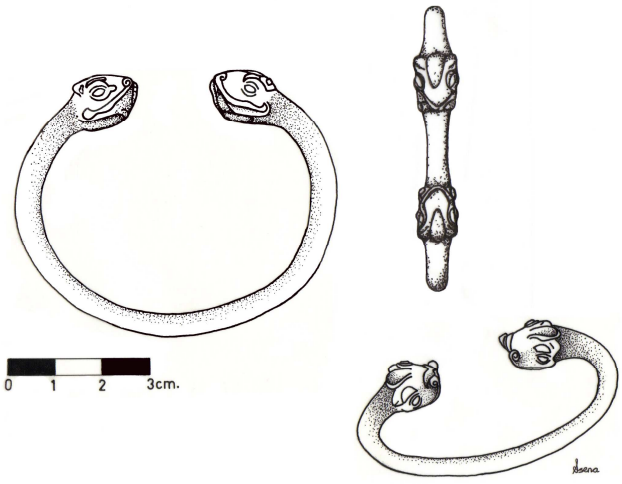
Cins: Bilezik.

Çap: 6, 6 cm.

Eserin Müzeye Geliş Biçimi: Satın Alma.

Tanım: Kıvrık burun, kulak ve göz kabartı şekildedir. Yüz detayları belirgindir. Bileziğin İki ucu açıktır ve halka biçimindedir (çiz. 19, ek 81, lev. LXXXI a).

Çizen: Asena Kızılarslanoğlu.

Çizim 20

Müze Envanter No: 45 - 2 - 74.

Yapım Malzemesi: Gümüş.

Cins: Bilezik.

Çap: 6, 6 cm.

Eserin Müzeye Geliş Biçimi: Satın Alma.

Tanım: Baş gövdeye oranla büyüktür. Burun kıvrıktır ve göz, kulak gibi detaylar kabartı şeklinde işlenmiştir. Bileziğin İki ucu açıktır ve halka biçimindedir (çiz. 20, ek 81, lev. LXXXI b).

Çizen: Asena Kızılarslanoğlu.

Çizim 21

Müze Envanter No: 55 -77.

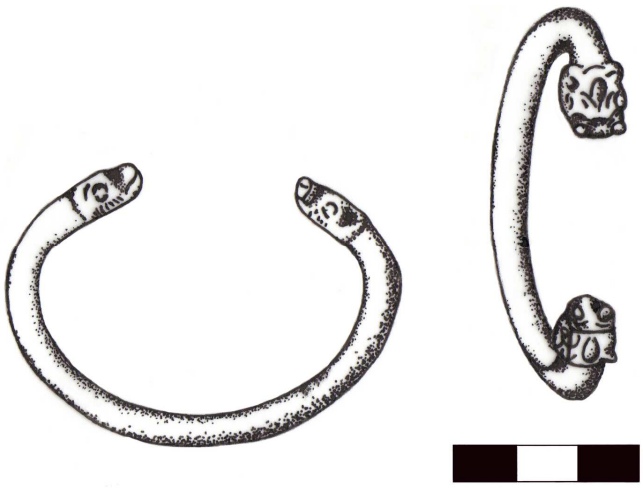
Yapım Malzemesi: Bronz.

Cins: Pazıbent.

Çap: 7, 4 cm.

Eserin Müzeye Geliş Biçimi: Satın Alma.

Tanım: Pazıbent elips şeklindedir. İki ucu açıktır. Hayvan başının ağız, göz, burun çizgileri ve kulaklar belirtilmiştir (çiz. 21, ek 82, lev. LXXXII a).

Çizim 22

Müze Envanter No: 62 - 79.

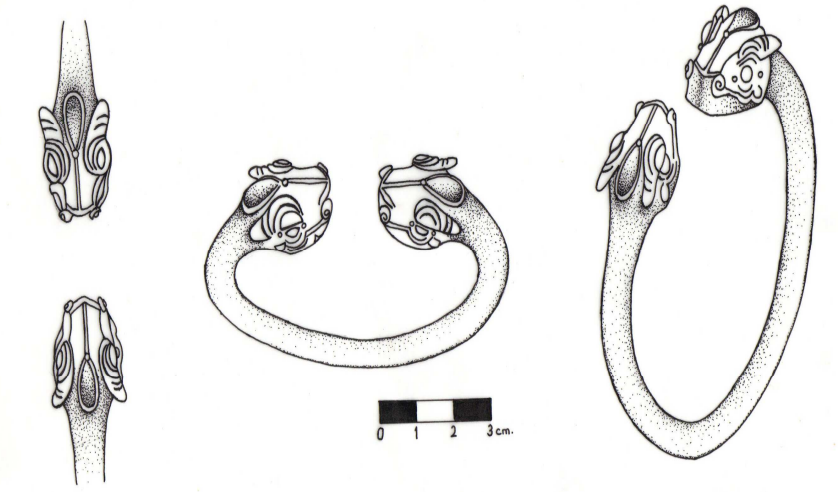
Yapım Malzemesi: Bronz.

Cins: Pazıbent.

Çap: 7 cm.

Eserin Müzeye Geliş Biçimi: Satın Alma.

Tanım: İki ucu açıktır. Elips biçimindedir. Ağız, burun ve kulaklar kabartma şeklinde işlenmiştir. Oksitlenme nedeniyle bazı yerlerde zedelenme vardır (çiz. 22, ek 82, lev. LXXXII b).

Çizim 23

Müze Envanter No: 73 - 81.

Yapım Malzemesi: Gümüş.

Cins: Pazıbent.

Çap: 8, 2 cm.

Eserin Müzeye Geliş Biçimi: Satın Alma.

Tanım: Göz, burun, kulak iyi bir şekilde işlenmiştir. Yüz detayları belirgindir. Kulaklar iki yanda arkaya doğru açılmıştır. Ayrıntılar kabartma şeklinde ve kazıma çizgilerle belirtilmiştir. Pazıbentin iki ucu açıktır ve halka şeklindedir. (çiz. 23, ek 83, lev. LXXXIII a).

Çizen: Asena Kızılarslanoğlu.

Çizim 24

Müze Envanter No: 122 - 78.

Yapım Malzemesi: Bronz.

Cins: Pazıbent.

Çap: 7, 4 cm.

Eserin Müzeye Geliş Biçimi: Satın Alma.

Tanım: İki ucu açıktır. Elips şeklindedir. Göz, burun, ağız çizgileri ve kulaklar belirtilmiştir (çiz. 24, ek 83, lev. LXXXIII b).

Çizim 25

Müze Envanter No: 123 - 78.

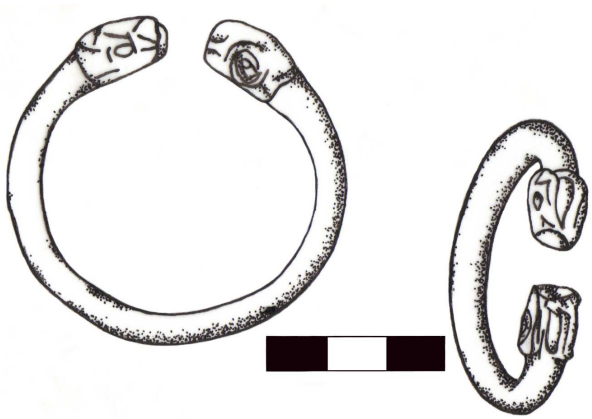
Yapım Malzemesi: Bronz.

Cins: Pazıbent.

Çap: 7, 5 cm.

Eserin Müzeye Geliş Biçimi: Satın Alma.

Tanım: Yuvarlak halka şeklinde uçları açık bir bileziktir. Oksitlenmiş ve zedelenmiştir (çiz. 25, ek 84, lev. LXXXIV a).

Çizim 26

Müze Envanter No: 129 - 78.

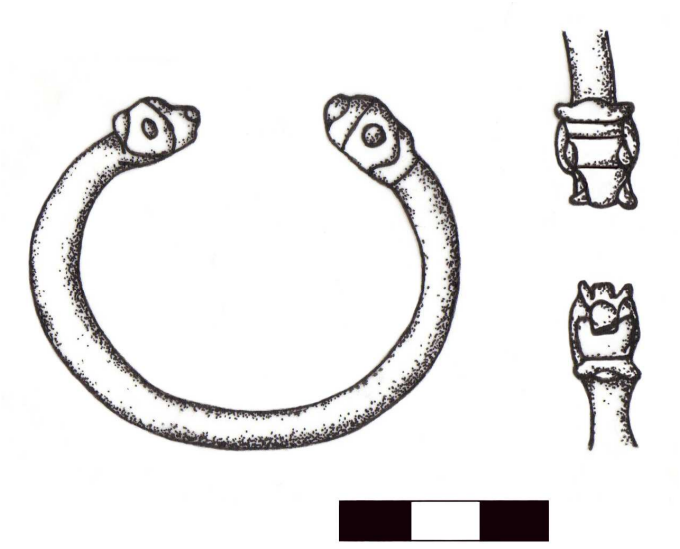
Yapım Malzemesi: Bronz.

Cins: Bilezik.

Çap: 6, 5 cm.

Eserin Müzeye Geliş Biçimi: Satın Alma.

Tanım: Yuvarlak halka şeklindedir. Açık olan uçlardaki hayvan başları oldukça büyüktür. Yüz detayları bellidir. Oksitlenmiştir (çiz. 26, ek 84, lev. LXXXIV b).

Çizim 27

Müze Envanter No: 135 - 78.

Yapım Malzemesi: Bronz.

Cins: Pazıbent.

Çap: 7 cm.

Eserin Müzeye Geliş Biçimi: Satın Alma.

Tanım: Halka şeklindedir ve iki ucu açıktır. Hayvanın başı stilize bir şekilde işlenmiştir. Yüz üzerindeki göz, burun ve ağıza ait detaylar fazla belli değildir. Kulak bir kabartma ile belirtilmiştir (çiz. 27, ek 85, lev. LXXXV a).

Çizen: Sezin Sezer.

Çizim 28

Müze Envanter No: 220 - 83.

Yapım Malzemesi: Bronz.

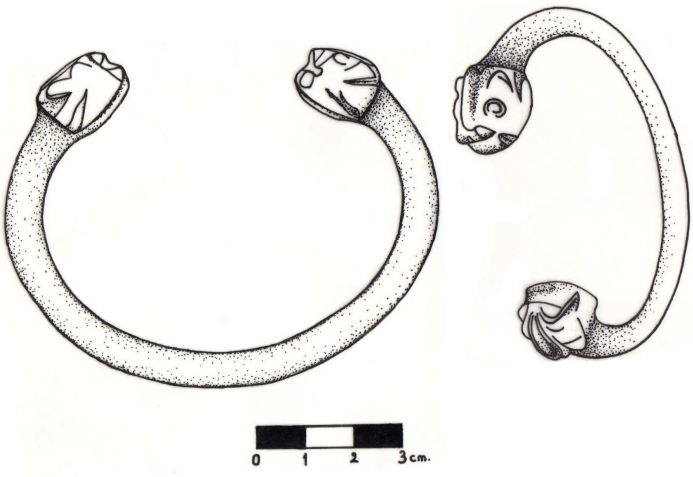
Cins: Pazıbent.

Çap: 7, 5 cm.

Eserin Müzeye Geliş Biçimi: Satın Alma.

Tanım: İki ucu açıktır ve elips şeklindedir. Yüz detaylı bir şekilde işlenmiştir. Kulaklar belirtilmiştir (çiz. 28, ek 85, lev. LXXXV b).

Çizen: Sezin Sezer.

Çizim 29

Müze Envanter No: 300 - 78.

Yapım Malzemesi: Bronz.

Cins: Pazıbent.

Çap: 7, 3 cm.

Eserin Müzeye Geliş Biçimi: Satın Alma.

Tanım: Bileziğin hayvan başlı kısmı tam bitirilmemiş şekildedir. Yüzün detayları işlenmemiş, baş üzerindeki göz, burun ve kulağı andıran detaylar kazıma çizgilerle belitrtilmiştir. İki ucu açık olan pazıbent halka şeklindedir (çiz. 29, ek 86, lev. LXXXVI a).

Çizen: Asena Kızılarslanoğlu.

3. 1. 2. 6. Yılan - Ejder Başlı Bilezikler ve Pazıbentler

Yılan - ejder başlı bilezik ve pazıbentlerin benzerlerini Erken Demir Çağı ve Urartu Dönemi'ne ait yerleşim alanlarında yapılan kazılarda ele geçirilenler ve müzeler ile özel koleksiyonlarda bulunanlar oluşturmaktadır. Ayrıca Urartulara ait diğer madeni eserler üzerindeki benzer yılan - ejder başlı tasvirler de bilezikler ve pazıbentler üzerinde tasvir edilenler için kaynak oluşturmaktadır.

Erken Demir Çağı Van - Karagündüz Nekropolünde ele geçen bilezikler arasında uçları yılan başlı bir örnekte bulunmaktadır (Sevin - Kavaklı, age. 27, res. 13), (ek 22, lev. XXII a). Aynı döneme ait Van - Dilkaya Höyüğü mezarlık alanında da tunçtan yılan başlı bilezikler bulunmuştur (Çilingiroğlu, 1988: 233, Çilingiroğlu, 1989: 264, Çilingiroğlu, 1990: 250, Çilingiroğlu, 1991 a: 30). Karabağlar Nekropolü'nden Son Tunç ve Erken Demir Çağı'na ait eşyalar arasında uçları yılan başları ile sonlanan bilezikler ele geçmiştir (Bahşaliyev,

age. 65). Nahçıvan Sarıdere Nekropolü'nde Son Tunç ve Erken Demir Çağı'na ait süs eşyaları arasında yılan başlı bir bilezik bulunmaktadır. Bu bileziğin bir ucu gövdeyle aynı kalınlıktadır. Bu kısım "v" şeklinde çizgilerle bezenmiştir. Diğer uç kısmı ise gövdeden incedir. Bu şekli ile bilezik stlize bir yılanı andırmaktadır (Bahşaliyev, age. lev. XXIV - 17), (ek 22, lev. XXII b). Aynı nekropolden benzer şekilde ancak her iki ucu bezemeli bir bilezikte bulunmaktadır. Bileziğin ucundaki bezemeler stilize olarak bir yılan - ejderi anımsatmaktadır. Bu şekildeki bilezikler Son Tunç ve Erken Demir Çağı'na ait Kızılvank ve Culfa'dan bulunmuştur (Bahşaliyev, age. lev. XXIV - 3, lev. XXXI - 6, 8), (ek 22, lev. XXII c - d) .

Urartu Dönemine ait Patnos - Dedeli oda mezarlarında karşılıklı yatan iki gömüden, erkek gömünün iskeletinde bronz bir üst kol takısı, kadınınkinde ise, başka bir benzeri bulunmuştur (Öğün, 1978 a: 66 vd.), İskeletlerden erkeğe ait olan yaşarken taktığı ejderha başı şeklinde kol halkası ile birlikte bulunmuştur. Bir kadına ait olan diğer iskeletin üstünde yılan başlı bronz kol bileziği bulunmuştur (Öğün, 1978 b: 666 vd.). Iğdır Urartu mezarlığında başı yassı bir şekilde olan ve gövdesinde de yivler bulunan yılan başlı bir bilezik bulunmaktadır. Ancak bu bilezik aslan başlı olarak tanımlanmıştır (Barnett, age. 180,fig. 32: 10, Girginer, age. 284, şek. 32), (ek 22, lev. XXII e). Hasanlu'da yangın ve tahrip izlerinin görüldüğü II numaralı yapıda kişisel bir kol bileziği bulunmuştur. Düz halka şeklindedir. Uçlara doğru yassı bir biçimde sonlanmaktadır ve ince, zarif çizgisel ağız belirtilmiştir, bir kabartı şeklindeki gözler oksitlenmeden dolayı iyi bir şekilde seçilememektedir. Aynı yerde oksitlenmiş bir çift bilezik daha bulunmuştur. Benzer biçimde süslenmiştir. Çizgisel, geometrik pullu bir desen bulunmaktadır ve yılanın boyun kısmını belirtmektedir. Benzer şekildeki yılan başlı bilezikler İran, Dailaman, Kafkasya'dan ve Kuzey Suriye'de Zincirli'den tanınmaktadır (Muscarella, age. 36, no. 23, 24, 25), (ek 22, lev. XXII f). Van/Altıntepe Urartu nekropolünde kaya mezarlar içinde ejder başlı tunç bilezikler bulunmuştur (Sevin - Özfırat - Kavaklı, age. 424, çiz. 7: 8, Sevin - Özfırat 2000, 221, fig. 7), (ek 22, lev. XXII g - h).

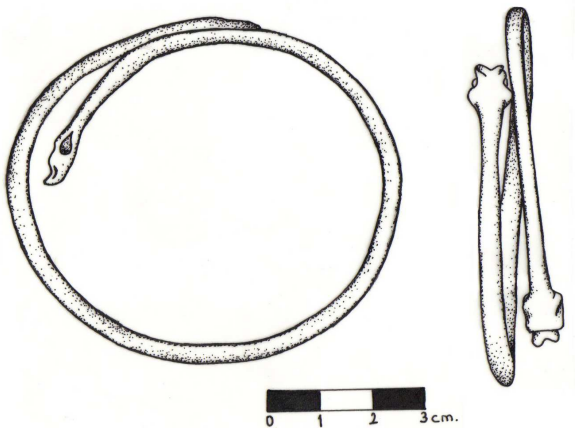
İran Batsam Müzesi'nde Amlash'tan ele geçen bir örnekte uzun bir yılan bileziğin gövdesini oluşturduktan sonra bileziğin uç kısmında bulunan yılanın boyun ve başı geriye doğru kıvrılmaktadır. Bu kısım oyma bezemlerle süslenmiştir (Maxwell - Hyslop, age. 205, pl. 161), (ek 22, lev. XXII ı). St Germain - en - Laye Müzesi'nde bulunan gümüş bir bilezik grubu Agha

Evler'den bulunmuştur. Üç bileziğin de uç kısımlarında bulunan yılan başı ikisinde daha küçük bir şekildeyken diğerinde büyük bir şekildedir. Bilezikler kazıma çizgilerle bezenmiştir (Maxwell - Hyslop, age. 205, pl. 162), (ek 22, lev. XXII j). Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde yüz detayları belirtilmiş ejder başlı bir bilezik bulunmaktadır. İki ucu açık ve elips şeklindedir. Kesiti ise daire şeklindedir. Bronzdan yapılmış bu örnek 7, 6 cm' dir (Günel, age. 39, res. 1), (ek 23, lev. XXIII a). Bronzdan yapılmış başka bir çift bilezik ise yılan başlıdır. Yüz hatları derin çizgilerle belirtilmiştir. Bileziğin uçları açıktır ve elips şeklindedir. Kesitleri ise yuvarlaktır. Bileziğin sırt kısmı ise yivlerle taranmıştır (Günel, age. 39, res. 2, 2a), (ek 23, lev. XXIII b - c). Berlin Vor - und - Fruhgeschichte Museum'da da bronzdan yapılmış yılan başlı bilezikler bulunmaktadır (Kohlmeyer, age. 182, 10 - 12), (ek 23, lev. XXIII d).

Haluk Perk Koleksiyonu'nda bronzdan yapılmış M.Ö. 8. yüzyıla tarihlenen bilezikler arasında yılan başlı bilezikler de bulunmaktadır. Bu bileziklerin uç kısmında bulunan yılan başları yassı bir biçimdedir. Göz ve burun çizgileri belirtilmiştir. Bileziğin dış kısmı yivlerle taranmıştır. Boyun kısmında ise yılanın pullu derisini andıran kazıma çizgilerle yapılan bezeme bulunmaktadır (Belli, age. 172, 174), (ek 24, lev. XXIV a).

Hasanlu'dan ele geçen bronzdan bir kovanın tutamakları yılan başları şeklinde sonlanmaktadır ve bunlar bileziklerin uçlarında bulunan yılan başlarına benzemektedir (Schauensee, age. 49, fig. 20), (ek 24, lev. XXIV b). Van Bölge Müzesi'nde bulunan bir bakracın kulpu deliklerden geçirildikten sonra çubuğun uç kısımları bükülerek kıvrılmıştır, Urartu bileziklerinin uçlarında olduğu gibi, yılan başları ile sonlanmıştır (Başaran, 1981: 82, res. 1), (ek 24, lev. XXIV c).

Yılan - ejder başı ile sonlanan bilezikler ve pazıbentler yılan başlı Urartu iğneleri ile de karşılaştırılabilir. Elazığ Müzesi'nde bulunan hayvan başlı süs iğneleri arasında yılan başlı süs iğneleri de bulunmaktadır. Bu iğnelerin baş ve boyunları birbirine kaynaşmış şekildedir. İğnenin baş kısmında bir yılan başı bulunmaktadır. Boyun kısmını ise yılanın gövdesinin bir parçası teşkil etmektedir (Memişoğlu, 1989: 135, res. 9, lev. I), (ek 24, lev. XXIV d - e). Van Bölge Müzesi'nde bulunan bronzdan bir iğnenin başı yılan tasviriyle süslenmiştir. Yılanın başı oldukça açık bir şekilde yapılmıştır. Yılanın gözü ve ağzı küçük çizgilerle belirtilmiştir (Yıldırım, 1989: 51, şek. 75), (ek 24, lev. XXIV f).

Çizim 30

Müze Envanter No: 8 - 5 - 76.

Yapım Malzemesi: Bronz.

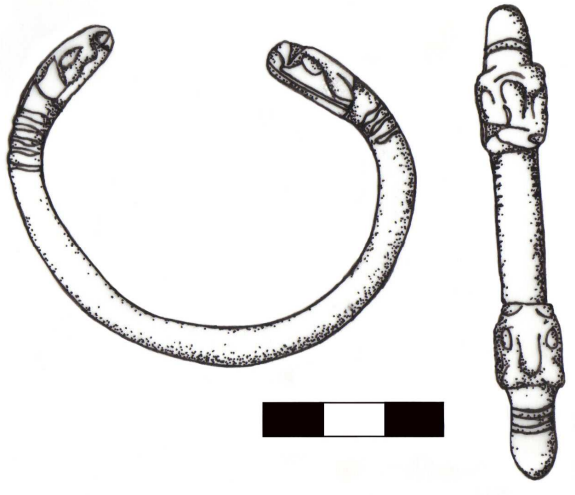
Cins: Pazıbent.

Çap: 7, 5 cm.

Eserin Müzeye Geliş Biçimi: Satın Alma.

Tanım: Pazıbent sarmal şekildedir. Bileziğin uçları üst üste binmiştir. Hayvan başı gövdeden fazla büyük değildir ve yassıdır. Burun ve göz detayları çukur şeklindedir. Stilize biçimde işlenmesine rağmen yılana oldukça benzemektedir (çiz. 30, ek 86, lev. LXXXVI b).

Çizen: Asena Kızılarslanoğlu .

Çizim 31

Müze Envanter No: 12 - 18 - 76.

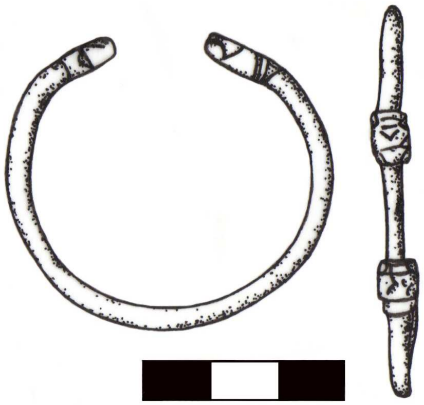
Yapım Malzemesi: Bronz.

Cins: Pazıbent.

Çap: 7, 3 cm.

Eserin Müzeye Geliş Biçimi: Satın Alma.

Tanım: Pazıbentin uç kısmında bulunan yılan - ejder başının yüz hatları iyi bir biçimde işlenmiştir. Göz ve ağız gibi detaylar kazıma çizgiler ve kabartma yöntemiyle belirtilmiştir. Hayvanın başı uç kısımda sivri ve yassı bir şekilde son bulmaktadır. Pazıbentin gövdesi yivlerle taranmıştır. İki ucu açık halka şeklindedir . (çiz. 31, ek 87, lev. LXXXVII a).

Çizim 32

Müze Envanter No: 12 - 29 -76.

Yapım Malzemesi: Bronz.

Cins: Bilezik.

Çap: 5, 2cm.

Eserin Müzeye Geliş Biçimi: Satın Alma.

Tanım: Bileziğin ucunda bulunan yılan başı stilize bir biçimde işlenmiştir. Detaylar kazıma çizgilerle gösterilmiştir. Hayvanın başı gövdeden çizgilerle ayrılmaktadır. Boyun kısmı bu çizgilerle belirtilmiştir. İki ucu açık ve halka şeklindedir (çiz. 32, ek 87, lev. LXXXVII b).

Çizen: Asena Kızılarslanoğlu.

Çizim 33

Müze Envanter No: 19 - 77.

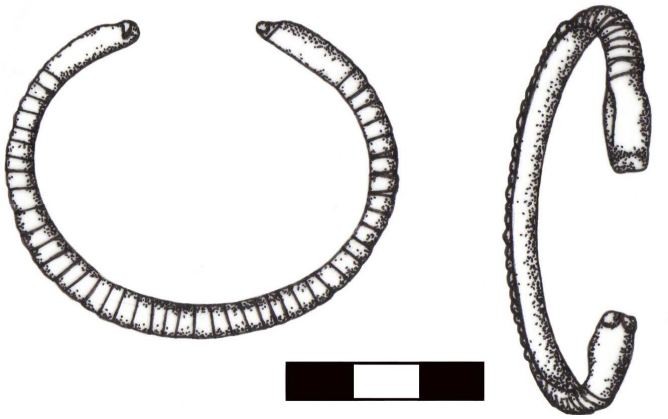
Yapım Malzemesi: Bronz.

Cins: Pazıbent.

Çap: 7, 5 cm.

Eserin Müzeye Geliş Biçimi: Satın Alma.

Tanım: Pazıbentin uç kısmında bulunan hayvan başı yassı ve sivri bir şekildedir. Bu kısımda yer alan yılan - ejder başı gövdeden büyük değildir. Göz ile burun arasında bir çukurluk bulunmaktadır. Burun kıvrık bir şekildedir. Burun ve gözler kazıma çizgilerle gösterilmiştir. Göz çevresindeki çizgiler de belirgindir. İki ucu açık elips şeklindedir (çiz. 33, ek 88, lev. LXXXVIII a).

Çizim 34

Müze Envanter No: 20 - 78.

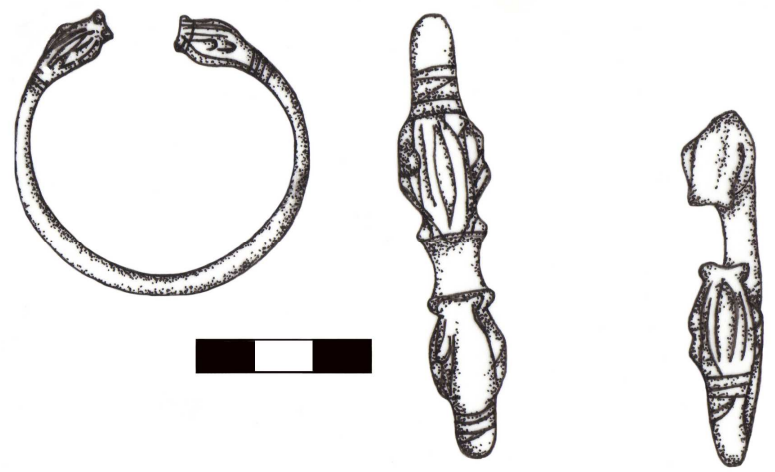
Yapım Malzemesi: Bronz.

Cins: Bilezik.

Çap: 6, 5 cm.

Eserin Müzeye Geliş Biçimi: Satın Alma.

Tanım: Yuvarlak halka şeklinde olan bileziğin iç yüzü köşeli ve düz bir profil vermektedir. Açık olan uçlarına yılan başı görünümü verilmiştir. Sadece burun kısmı belirgindir. Bileziğin dış kısmı derin yivlerle oluşturulmuştur (çiz. 34, ek 88, lev. LXXXVIII b).

Çizim 35

Müze Envanter No: 22 - 77.

Yapım Malzemesi: Bronz.

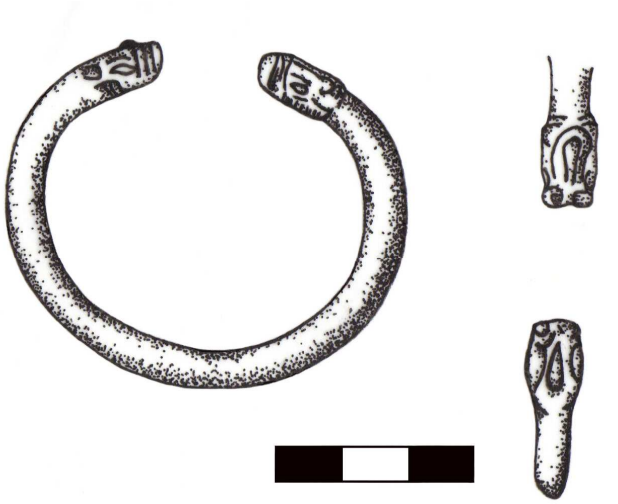
Cins: Bilezik.

Çap: 5, 8 cm.

Eserin Müzeye Geliş Biçimi: Satın Alma.

Tanım: Bileziğin hayvan başlı kısmı gövdeye oranla büyüktür. Baş üzerindeki detaylar kaba bir şekilde işlenmiştir. Göz ve buruna ait detaylar izlenebilmektedir. Baş üzeri ve boyun kazıma çizgilerle taranmıştır. Üstten bakıldığında yılan başı şeklindeki formu daha iyi anlaşılabilmektedir. İki ucu açık ve halka şeklindedir (çiz. 35, ek 89, lev. LXXXIX a).

Çizen: Hilal İnan.

Çizim 36

Müze Envanter No: 24 - 21 - 74.

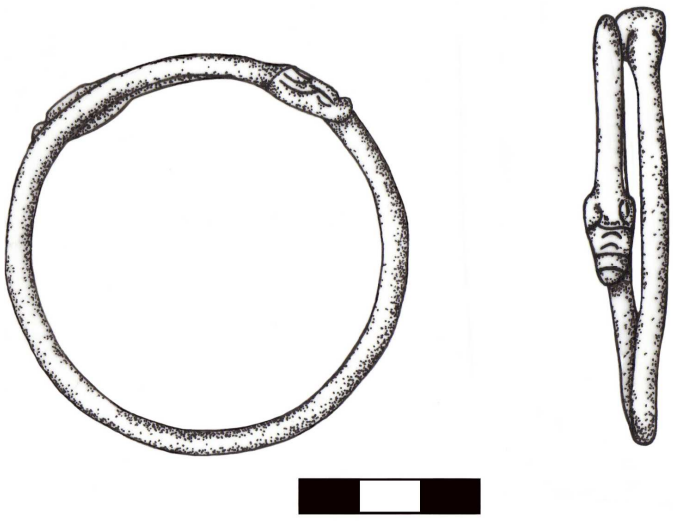
Yapım Malzemesi: Bronz.

Cins: Bilezik.

Çap: 6, 8 cm.

Eserin Müzeye Geliş Biçimi: Satın Alma.

Tanım: Yılan - ejder başlı bileziğin göz ve burun detayları belirgindir. Burun ve boyun kısmında kazıma çizgiler bulunmaktadır. İki ucu açık halka şeklindedir (çiz. 36, ek 89, lev. LXXXIX b).

Çizim 37

Müze Envanter No: 24 - 27 - 74.

Yapım Malzemesi: Bronz.

Cins: Pazıbent.

Çap: 7, 3 cm.

Eserin Müzeye Geliş Biçimi: Satın Alma.

Tanım: Pazıbent sarmal bir biçimdedir ve uçları gövdeyle üst üste binmiştir. Hayvan başı sivri ve yassı biçimdedir. Burun çıkıntılıdır. Baş üzerindeki detaylar kazıma çizgilerle verilmiştir. Halka şeklindedir (çiz. 37, ek 90, lev. XC a).

Çizim 38

Müze Envanter No: 26 -78.

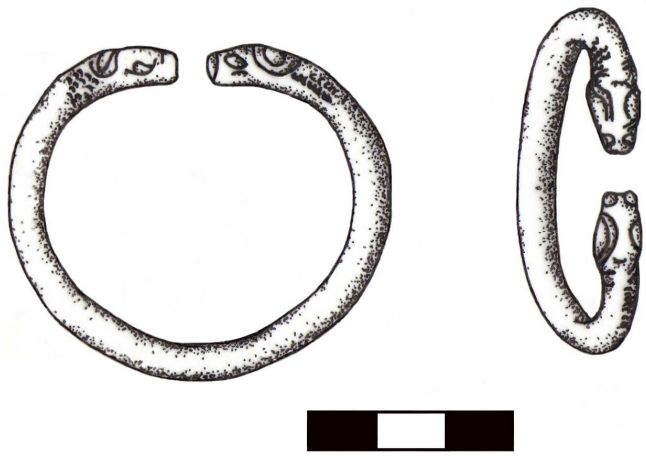
Yapım Malzemesi: Bronz.

Cins: Pazıbent.

Çap: 7, 4 cm.

Eserin Müzeye Geliş Biçimi: Satın Alma.

Tanım: Elips şeklinde olan pazıbentin uçları yılan - ejder başı şeklindedir (çiz. 38, ek 90, lev. XC b).

Çizim 39

Müze Envanter No: 27 - 78.

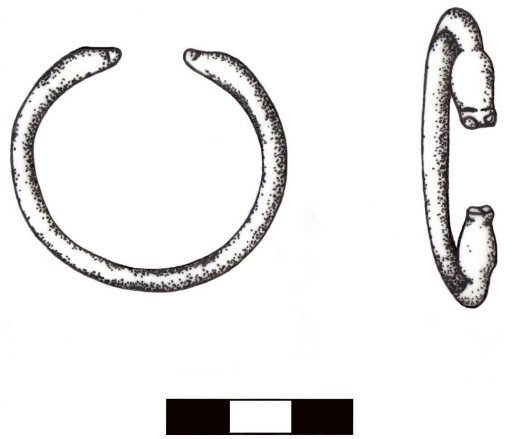
Yapım Malzemesi: Bronz.

Cins: Bilezik.

Çap: 6 cm.

Eserin Müzeye Geliş Biçimi: Satın Alma.

Tanım: Yuvarlak halka şeklinde olan bileziğin uçları açıktır. Boyun kısmında çentiklerle yılanın pullu derisini andırır şekilde bir bezeme bulunmaktadır (çiz. 39, ek 91, lev. XCI a).

Çizim 40

Müze Envanter No: 33 -78.

Yapım Malzemesi: Bronz.

Cins: Bilezik.

Çap: 4, 8 cm.

Eserin Müzeye Geliş Biçimi: Satın Alma.

Tanım: Yuvarlak halka şeklindedir. Açık olan uçları kalınlaştıktan sonra daralıp basit bir yılan başı görünümü almaktadır (çiz. 40, ek 91, lev. XCI b).

Çizim 41

Müze Envanter No: 38 - 79.

Yapım Malzemesi: Bronz.

Cins: Bilezik.

Çap: 6, 8 cm.

Eserin Müzeye Geliş Biçimi: Satın Alma.

Tanım: Birbirinden ayrı olan uçları stilize edilmiş yılan - ejder başı şeklinde bitmektedir. Ağız ve burun belirtilmiştir. Bileziğin halka kısmının dış yüzeyinde yivler vardır (çiz. 41, ek 92, lev. XCII a).

Çizim 42

Müze Envanter No: 44 - 3 - 74.

Yapım Malzemesi: Bronz.

Cins: Bilezik.

Çap: 6, 3 cm.

Eserin Müzeye Geliş Biçimi: Satın Alma.

Tanım: Bileziğin ucunda bulunan yılan - ejder başının yüz hatlarındaki detaylar kabaca belirtilmiştir. Gövde ile başı birbirinden ayıran boyun çizgisi bulunmaktadır. Burun çıkıntılıdır. Ağız uzun ve derin bir kazıma çizgiyle belirtilmiştir. İki ucu açık halka şeklindedir (çiz. 42, ek 92, lev. XCII b).

Çizim 43

Müze Envanter No: 44 - 6 - 74.

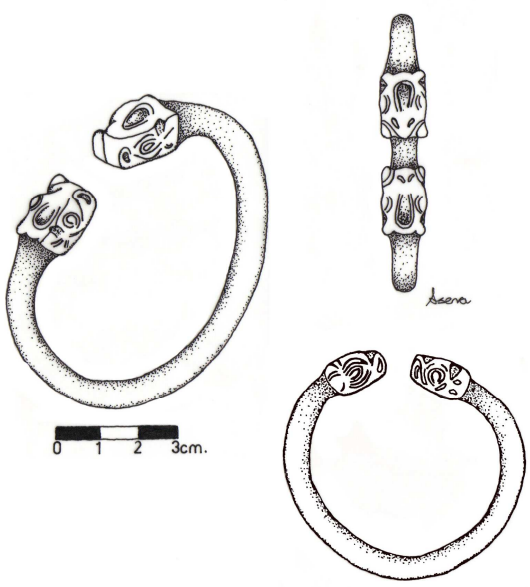
Yapım Malzemesi: Bronz.

Cins: Bilezik.

Çap: 5, 9 cm.

Eserin Müzeye Geliş Biçimi: Satın Alma.

Tanım: İki ucu açık, halka şeklinde bir bileziktir. Uç kısmı yassı ve geniş bir şekilde gövdeden ayrılmaktadır ve stilize edilmiş bir yılan - ejder başını simgelemektedir. Boyun çizgisi ve uç kısmındaki burun kazıma çizgilerle belirtilmiştir (çiz. 43, ek 93, lev. XCIII a).

Çizim 44

Müze Envanter No: 44 -11 - 74.

Yapım Malzemesi: Bronz.

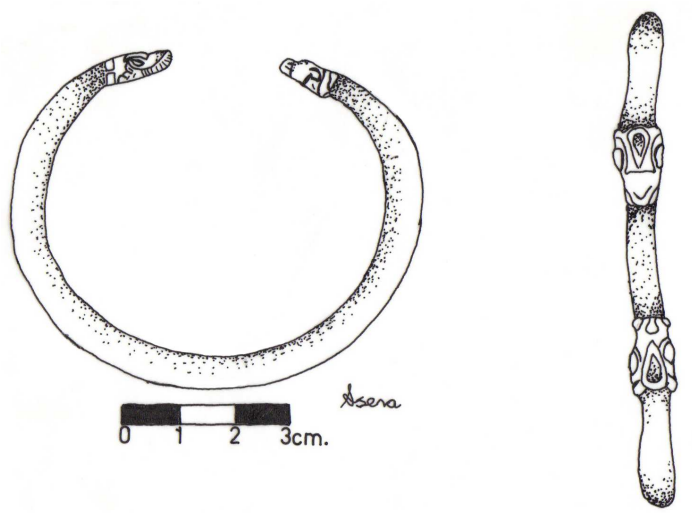
Cins: Bilezik.

Çap: 5, 9 cm.

Eserin Müzeye Geliş Biçimi: Satın Alma.

Tanım: Baş kısmındaki göz ve buruna ait detaylar kazıma çizgilerle işlenmiştir. Kazıma çizgilerle yılanın başı gövdeden ayrılmaktadır. İki ucu açık ve halka şeklindedir. 94 - 77 ve 95 - 77 no'lu pazıbente benzemektedir (çiz. 44, ek 93, lev. XCIII b).

Çizen: Asena Kızılarslanoğlu.

Çizim 45

Müze Envanter No: 44 - 43 - 74.

Yapım Malzemesi: Gümüş.

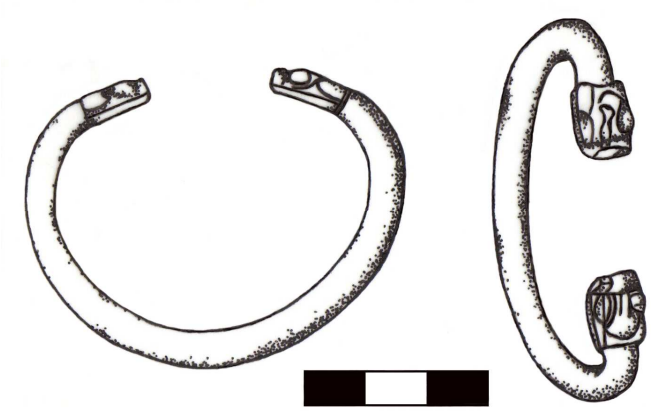
Cins: Pazıbent.

Çap: 7, 5 cm.

Eserin Müzeye Geliş Biçimi: Satın Alma.

Tanım: Pazıbentin ucu, gövdeden ince ve sivri bir şekilde sonlanmaktadır. Bu kısımda bulunan yılan - ejder başı zarif bir şekilde işlenmiştir. Göz ve burun çizgileri belirgindir. Boyun kısmı bir çizgiyle belirtilmiştir (çiz. 45, ek 94, lev. XCIV a).

Çizen: Asena Kızılarslanoğlu.

Çizim 46

Müze Envanter No: 44 - 79.

Yapım Malzemesi: Bronz.

Cins: Bilezik.

Çap: 6 cm.

Eserin Müzeye Geliş Biçimi: Satın Alma.

Tanım: Elips biçimli bir bileziktir. Birbirinden ayrı olan uçları stilize edilmiş yılan başı şeklindedir. Hafif kabartma ve çizgilerle yüz detayları işlenmiştir (çiz. 46, ek 94, lev. XCIV b).

Çizim 47

Müze Envanter No: 45 - 3 -74.

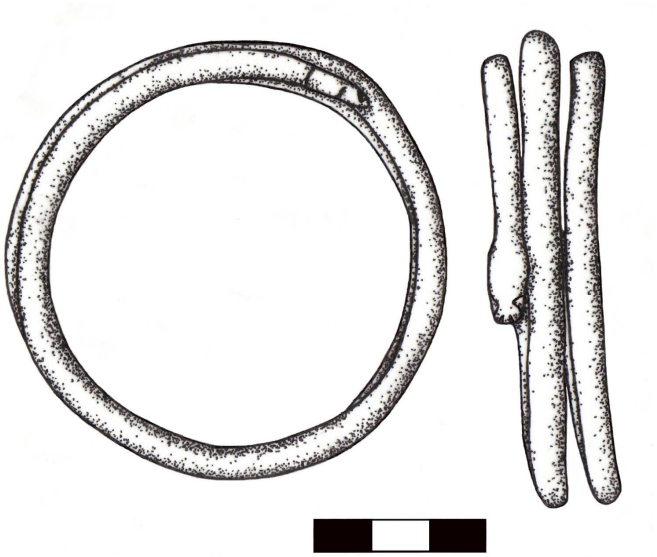
Yapım Malzemesi: Bronz.

Cins: Pazıbent.

Çap: 8, 3 cm.

Eserin Müzeye Geliş Biçimi: Satın Alma.

Tanım: Sarmal halka şekilde bir pazıbentdir. Pazıbent uç kısma doğru incelmektedir. Bu bölümde bulunan yılan - ejder başının göz ve burnu belirtilmiştir. 45 - 4 - 74, 151 - 77 ve 152 -77 no'lu pazıbentin benzeridir (çiz. 47, ek 95, lev XCV a).

Çizim 48

Müze Envanter No: 45 - 4 - 74.

Yapım Malzemesi: Bronz .

Cins: Pazıbent.

Çap: 8, 4 cm.

Eserin Müzeye Geliş Biçimi: Satın Alma

Tanım: Sarmal şekilde bir pazıbenttir. Bileziğin uçları gövdenin üstüne binmektedir. Uç kısmındaki yılan - ejder başının detayları işlenmiştir. Bu bölüm ince sivri bir şekildedir. Halka şeklinde bir pazıbenttir. 45 - 3 - 74, 151 - 77 ve 152 -77 no'lu pazıbentin benzeridir (çiz. 48, ek 95, lev XCV b).

Çizim 49

Müze Envanter No: 57 - 77.

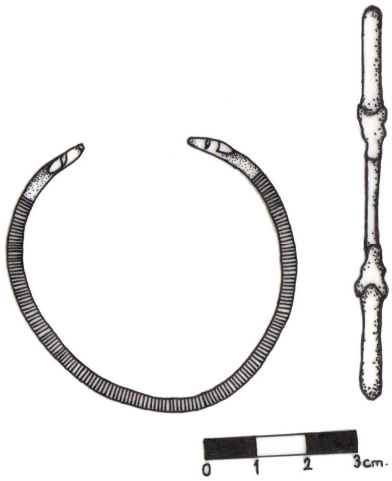
Yapım Malzemesi: Bronz.

Cins: Pazıbent.

Çap: 7, 4 cm.

Eserin Müzeye Geliş Biçimi: Satın Alma.

Tanım: Pazıbentin uç kısmında bulunan yılan - ejder başı, gövdeden kalın değildir ve sivri bir biçimde sonlanmaktadır. Hayvan başının göz, burun ve ağız çizgileri belirtilmiştir. Baş gövdeden bir çizgiyle ayrılmıştır. Boyun kısmında çentiklerle oluşturulmuş bir bezeme bulunmaktadır (çiz. 49, ek 96, lev. XCVI a).

Çizim 50

Müze Envanter No: 60 - 77.

Yapım Malzemesi: Bronz.

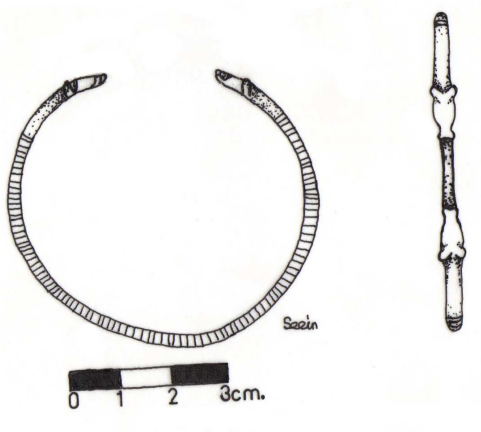
Cins: Bilezik.

Çap: 5, 6 cm.

Eserin Müzeye Geliş Biçimi: Satın Alma.

Tanım: 61 - 77 ve 62 - 77 no'lu bileziklere benzemektedir. Bileziğin uçları sivri bir şekilde son bulmaktadır. Bu kısımda bulunan hayvan başı gövde ile aynı kalınlıktadır ve baş üzerindeki göz ve buruna ait detaylar çukurcuk şeklinde işlenmiştir. Üstten bakıldığında yılan başı formunu daha iyi vermektedir. Gövde tamamen taralıdır. İki ucu açık halka şeklindedir (çiz. 50, ek 96, lev. XCVI b).

Çizen: Sezin Sezer.

Çizim 51

Müze Envanter No: 61 -77.

Yapım Malzemesi: Bronz.

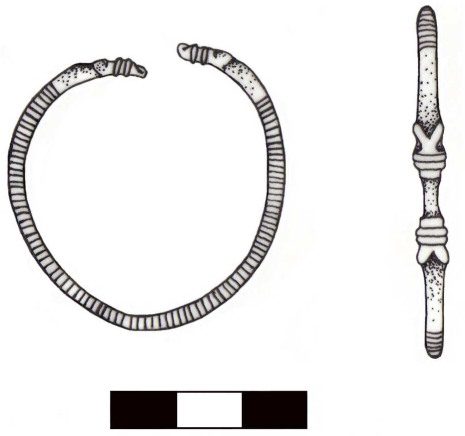
Cins: Bilezik.

Çap: 5, 8 cm.

Eserin Müzeye Geliş Biçimi: Satın Alma.

Tanım: Baş gövdenin devamı şeklindedir ve bileziğin uç kısmı sivri bir şekilde sonlanmaktadır. Göz ve burun detayları çukurcuk şeklindedir, üstten bakıldığında bir yılan başının özelliklerini vermektedir. Gövdenin tamamı kazıma çizgileriyle taralıdır. İki ucu açık ve halka şeklindedir. 60 - 77 ve 62 - 77 no'lu bileziklere benzemektedir (çiz. 51, ek 97, lev. XCVII a).

Çizen: Sezin Sezer.

Çizim 52

Müze Envanter No: 62 -77.

Yapım Malzemesi: Bronz.

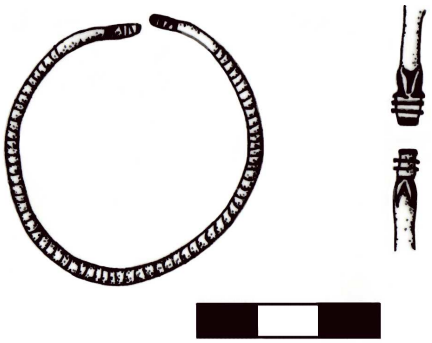
Cins: Bilezik.

Çap: 4, 8 cm.

Eserin Müzeye Geliş Biçimi: Satın Alma.

Tanım: 60 - 77 ve 61 - 77 no'lu bileziğin benzeri bir şekildedir. Göz ve burun detayları çukurcuk şeklindedir. Bileziğin uçları sivri bir şekilde sonlanmaktadır. Bu kısımda bulunan yılan başı stilize şekildedir. Gövde taralıdır. İki ucu açık, oval şekildedir (çiz. 52, ek 97, lev. XCVII b).

Çizen: Asena Kızılarslanoğlu.

Çizim 53

Müze Envanter No: 63 -77.

Yapım Malzemesi: Bronz.

Cins: Bilezik .

Çap: 4, 5 cm.

Eserin Müzeye Geliş Biçimi: Satın Alma.

Tanım: Bileziğin uç kısmında yer alan hayvan başı oldukça stilize bir biçimde işlenmiştir. Bu kısım bileziğin gövdesinin devamı şeklindedir. Gövde kısmı tamamen yivlerle taranmıştır. Boyun kısmında bir bezeme yoktur. 60 - 77, 61 - 77, 62 - 77 no'lu bileziklere benzemektedir (çiz. 53, ek 98, lev. XCVIII a).

Çizim 54

Müze Envanter No: 68 - 79.

Yapım Malzemesi: Bronz.

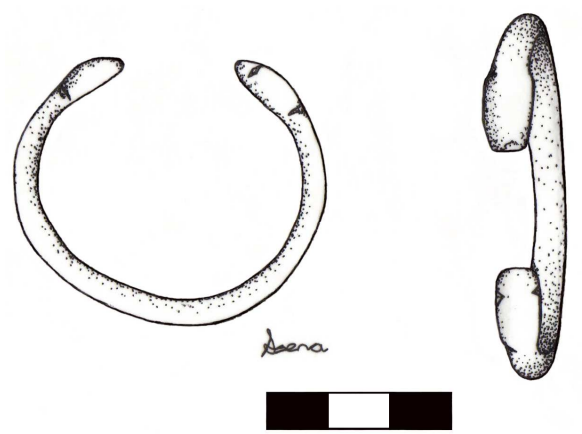
Cins: Bilezik.

Çap: 5, 9 cm.

Eserin Müzeye Geliş Biçimi: Satın Alma.

Tanım: Bileziğin gövdesinde belli aralıklarla kazıma çizgilerle yapılmış bezeme bulunmaktadır. Uç kısmında bulunan stilize bir yılan - ejder başını simgeleyen bölüm de yine kazıma çizgilerle detaylandırılmıştır. Hayvan başı gövdeden bir çizgiyle ayrılmaktadır (çiz. 54, ek 98, lev. XCVIII b).

Çizen: Sezin Sezer.

Çizim 55

Müze Envanter No: 87 - 77.

Yapım Malzemesi: Bronz.

Cins: Bilezik.

Çap: 5, 5 cm.

Eserin Müzeye Geliş Biçimi: Satın Alma.

Tanım: Hayvan başı gövdenin devamı şeklindedir. Başın üzerinde gövdeden ayrılan boyun kısmı çukurcuk şeklinde belirtilmiştir. İki ucu açık ve elips şeklindedir (çiz. 55, ek 99, lev. XCIX a).

Çizen: Asena Kızılarslanoğlu.

Çizim 56

Müze Envanter No: 91 - 78.

Yapım Malzemesi: Bronz.

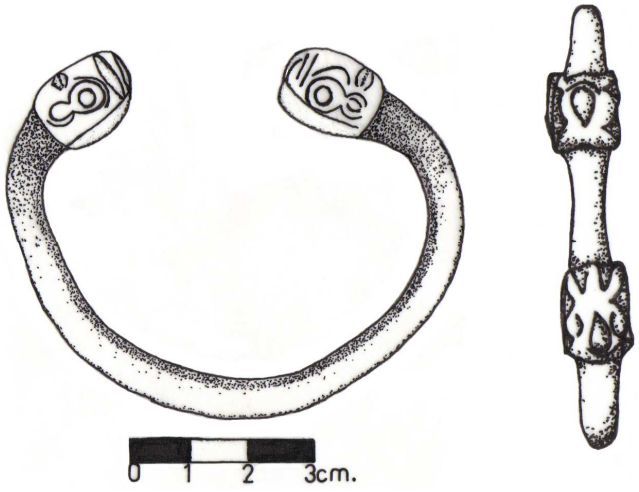
Cins: Bilezik.

Çap: 4, 5 cm.

Eserin Müzeye Geliş Biçimi: Satın Alma

Tanım: Yuvarlak halka şeklinde olan uçları stilize yılan - ejder başı şeklindedir (çiz. 56, ek 99, lev. XCIX b).

Çizen: Sezin Sezer.

Çizim 57

Müze Envanter No: 94 - 77.

Yapım Malzemesi: Bronz.

Cins: Pazıbent.

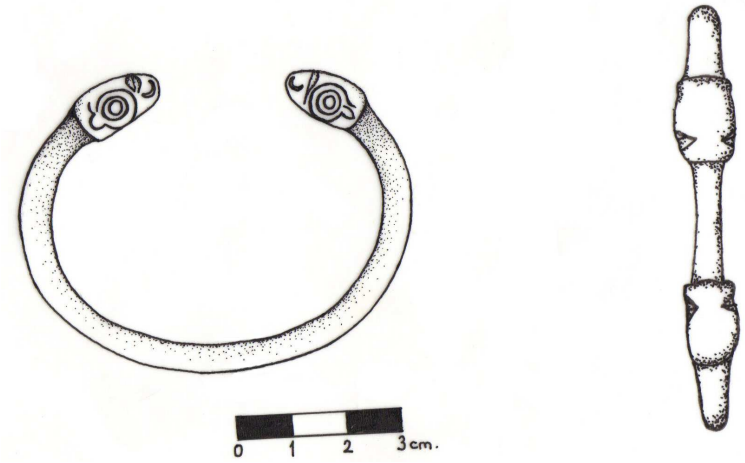
Çap: 7 cm.

Eserin Müzeye Geliş Biçimi: Satın Alma.

Tanım: Baş büyüktür ve gövdeden bir çizgi ile ayrılmaktadır. Gözler oldukça iridir ve burunla birlikte kabartı şeklinde işlenmiştir. Göz çevresindeki çizgiler ve

ağız kazıma çizgilerle gösterilmiştir. İki ucu açık ve elips şeklindedir. 95 - 77 no'lu pazıbente ve 44 -11 - 74 no'lu bileziğe benzemektedir (çiz. 57, ek 100, lev. C a).

Çizen: Sezin Sezer.

Çizim 58

Müze Envanter No: 95 - 77.

Yapım Malzemesi: Bronz.

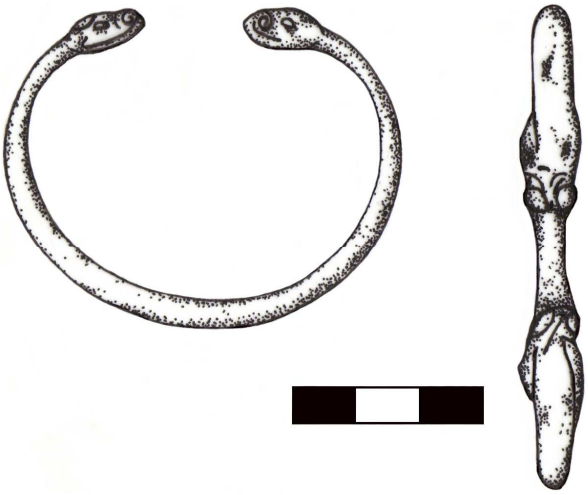
Cins: Pazıbent.

Çap: 7 cm.

Eserin Müzeye Geliş Biçimi: Satın Alma.

Tanım: Yüzün detayları kazıma çizgilerle işlenmiştir. Göz ve burun kabartı şeklindedir. Göz çok büyük bir biçimdedir. Hayvan başı bileziğin gövdesinden büyük değildir. 94 - 77 no'lu pazıbente ve 44 -11 - 74 no'lu bileziğe benzemektedir (çiz. 58, ek 100, lev. C b).

Çizen: Asena Kızılarslanoğlu.

Çizim 59

Müze Envanter No: 96 - 77.

Yapım Malzemesi: Bronz.

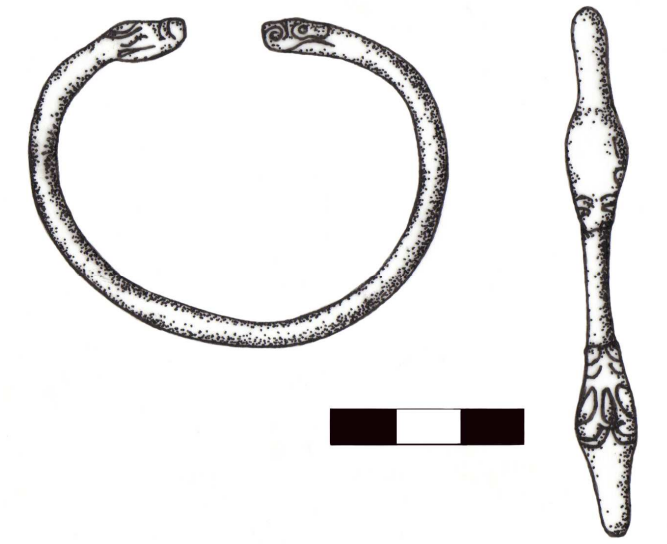
Cins: Pazıbent.

Çap: 7 cm.

Eserin Müzeye Geliş Biçimi: Satın Alma.

Tanım: Uç kısmındaki hayvan başı sivri ve yassı biçimdedir. Baş gövdenin devamı şeklindedir. Göz ve buruna ait detaylar kabartma şeklinde işlenmiştir. İki ucu açık elips şeklindedir. 97 - 77, 98 - 77 ve 99 - 77 no'lu pazıbentin benzeridir (çiz. 59, ek 101, lev. CI a)

Çizen: Hilal İnan.

Çizim 60

Müze Envanter No: 97 - 77.

Yapım Malzemesi: Bronz.

Cins: Pazıbent.

Çap: 7 cm .

Eserin Müzeye Geliş Biçimi: Satın Alma.

Tanım: Sivri ve yassı şekildekli hayvan başı üzerindeki burun ve göze ait detaylar kabartı şeklinde işlenmiştir. Kazıma çizgilerle göz ve burun kenarındaki hatlar belirtilmiştir. Ağız ise aynı şekilde gösterilmiştir. İki ucu açık ve elips şeklindedir. İşleniş bakımından 96 -77, 98 - 77 ve 99 - 77 no'lu pazıbentlere benzemektedir (çiz. 60, ek 101, lev. CI b).

Çizen: Banu Canbolat.

Çizim 61

Müze Envanter No: 98 - 77.

Yapım Malzemesi: Bronz.

Cins: Pazıbent.

Çap: 7 cm.

Eserin Müzeye Geliş Biçimi: Satın Alma.

Tanım: Pazıbentin uç kısmında bulunan sitlize yılan - ejder başının gözü ve burnu belirtilmiştir. İki ucu açık elips şeklindedir. 96 -77, 97- 77 ve 99 - 77 no'lu pazıbentin benzeridir (çiz., 61, ek 102, lev. CII a).

Çizim 62

Müze Envanter No: 99 - 77.

Yapım Malzemesi: Bronz.

Cins: Pazıbent.

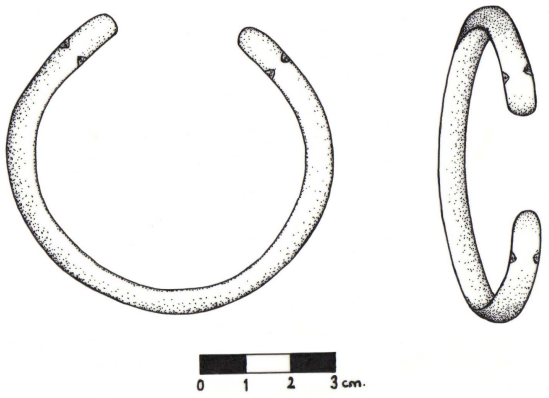
Çap: 7 cm.

Eserin Müzeye Geliş Biçimi: Satın Alma

Tanım: Pazıbentin ucunda bulunan hayvan başı gövdeden fazla kalın değildir ve sivri bir şekilde sonlanmaktadır. Uç kısımda bulunan yılan - ejder başının yüz

detayları işlenmiştir. Burun çıkıntılıdır. 96 - 77, 97 - 77 ve 98 - 77 no'lu pazıbentin benzeridir (çiz., 62, ek 102, lev. CII b).

Çizen: Semra İrtürk.

Çizim 63

Müze Envanter No: 132 - 77.

Yapım Malzemesi: Bronz.

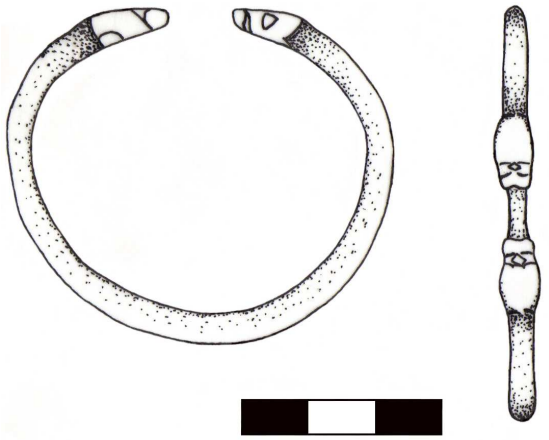
Cins: Bilezik.

Çap: 6, 3 cm.

Eserin Müzeye Geliş Biçimi: Satın Alma.

Tanım: Bileziğin uç kısmı yuvarlak şeklinde sonlanmaktadır ve gövdeyle aynı kalınlıktadır. Bu kısımda stilize edilmiş bir yılan başı bulunmaktadır. Başı gövdeden ayıran çentiklerle boyun kısmı belirtilmiştir. İki ucu açık ve halka şeklindedir (çiz. 63, ek 103, lev. CIII a).

Çizen: Asena Kızılarslanoğlu.

Çizim 64

Müze Envanter No: 133 - 77.

Yapım Malzemesi: Bronz.

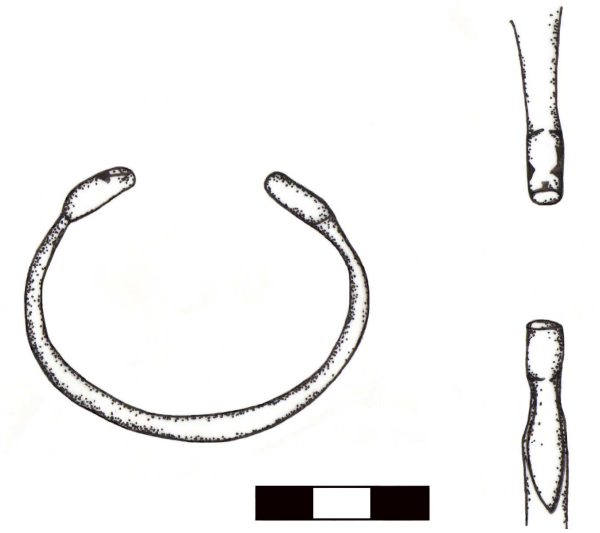
Cins: Bilezik.

Çap: 6, 3 cm.

Eserin Müzeye Geliş Biçimi: Satın Alma.

Tanım: Bileziğin uç kısımda bulunan hayvan başı oldukça stilize edilmiştir. Göz, burun ve boyun çizgileri izlenebilmektedir. İki ucu açık ve halka şeklindedir (çiz. 64, ek 103, lev. CIII b).

Çizen: Nur.

Çizim 65

Müze Envanter No: 134 - 77.

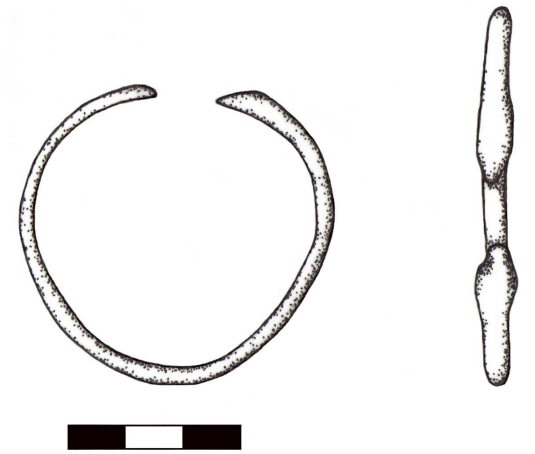
Yapım Malzemesi: Bronz.

Cins: Bilezik.

Çap: 6, 2 cm.

Eserin Müzeye Geliş Biçimi: Satın Alma.

Tanım: Bilezik uca doğru kalınlaşmaktadır. Bu kısım geniş ve yassı şekildedir. Bu bölüm stilize edilmiş bir yılan - ejder başını simgelemektedir. Göze ait izler çentiklerle belirtilmiştir. Bu stilize hayvan başı gövdeden bir çizgiyle ayrılmaktadır (çiz. 65, ek 104, lev. CIV a).

Çizim 66

Müze Envanter No: 135 - 77.

Yapım Malzemesi: Bronz.

Cins: Bilezik.

Çap: 5 - 6 cm.

Eserin Müzeye Geliş Biçimi: Satın Alma.

Tanım: Bileziğin uçları sivri bir şekilde sonlanmaktadır. Hayvan başı gövdenin devamı şeklindedir. Bileziğin yılan - ejder başı stilize edilmiştir. İki ucu açıktır(çiz. 66, ek 104, lev. CIV b).

Çizim 67

Müze Envanter No: 136 - 77.

Yapım Malzemesi: Bronz.

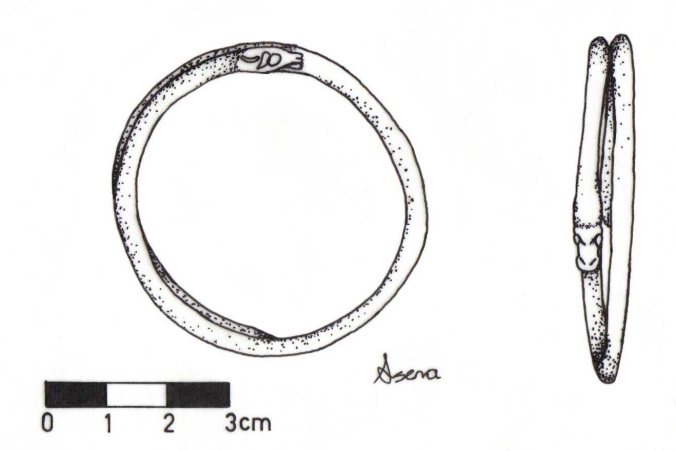
Cins: Bilezik.

Çap: 6, 9 cm.

Eserin Müzeye Geliş Biçimi: Satın Alma.

Tanım: Gövdeden kalın olan uç kısmı geniş ve yassı şekildedir. Stilize yılan - ejderi simgeleyen bu bölümde göz, burun ve boyuna ait detaylar görülmektedir (çiz. 67, ek 105, lev. CV a).

Çizen: Asena Kızılarslanoğlu.

Çizim 68

Müze Envanter No: 139 - 77.

Yapım Malzemesi: Bronz.

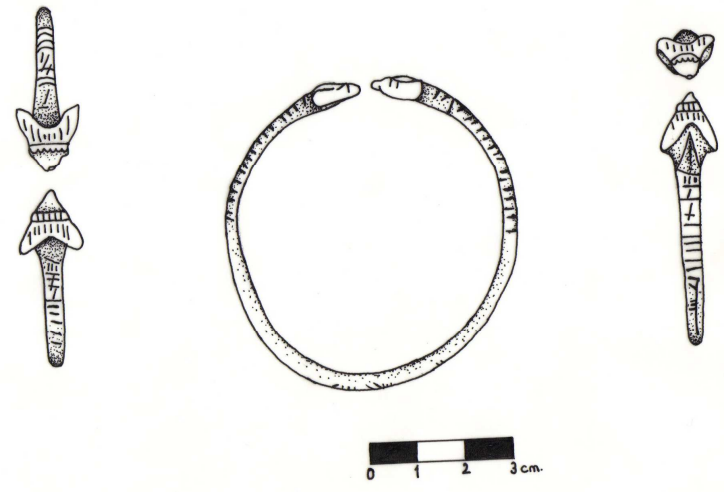
Cins: Bilezik.

Çap: 5 cm.

Eserin Müzeye Geliş Biçimi: Satın Alma.

Tanım: Bilezik halka şeklindedir. Bileziğin uçları üst üste binmektedir. Yılan - ejder başı uzun ve sivri burunludur. Yuvarlak gözlere sahiptir. Bu detaylar kazıma şeklinde belirtilmiştir (çiz. 68, ek 105, lev. CV b).

Çizen: Asena Kızılarslanoğlu.

Çizim 69

Müze Envanter No: 141 - 77.

Yapım Malzemesi: Bronz.

Cins: Bilezik.

Çap: 6, 1 cm.

Eserin Müzeye Geliş Biçimi: Satın Alma.

Tanım: Baş kısmı üçgen şeklindedir ve boyunla birleşmektedir. Bu şekilde yılanın perdeli boynunu anımsatmaktadır. Sırta kadar olan bölüm ise kazıma çizgilerle taranmıştır (çiz. 69, ek 106, lev. CVI a).

Çizen: Asena Kızılarslanoğlu.

Çizim 70

Müze Envanter No: 144 - 77.

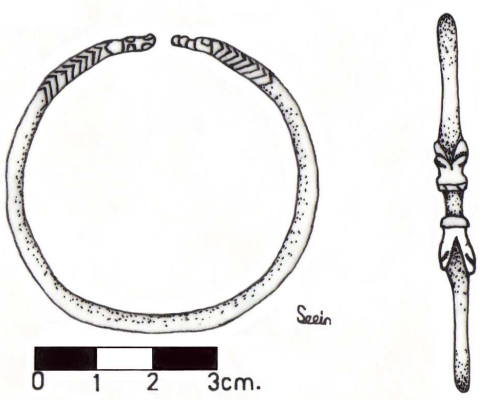
Yapım Malzemesi: Bronz.

Cins: Bilezik.

Çap: 4, 4 cm.

Eserin Müzeye Geliş Biçimi: Satın Alma.

Tanım: İnce bir bileziktir, uç kısmı gövdeden daha kalındır. Yüzün detayları kazıma çizgilerle işlenmiştir. Burun çıkıntılıdır (çiz. 70, ek 106, lev. CVI b).

Çizim 71

Müze Envanter No: 145 - 77.

Yapım Malzemesi: Bronz.

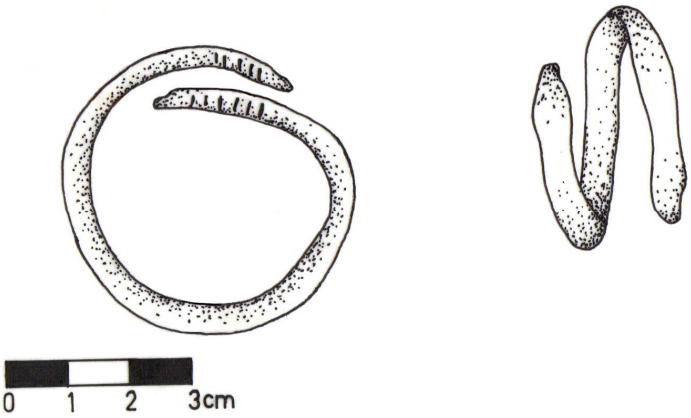
Cins: Bilezik.

Çap: 5, 2 cm.

Eserin Müzeye Geliş Biçimi: Satın Alma.

Tanım: Bileziğin uç kısmında bulunan hayvan başı gövdeyle aynı kalınlıktadır. Uç kısmında bulunan yılan başının yüz detayları kabartı ve çukurlarla belirtilmiştir. Oldukça stilize edilmesine rağmen bir yılan başını andırmaktadır. Boyun kısmında bulunan “v“ şeklinde çizgilerle sadece boyun taranmıştır. Bu kısım yılanın pullu derisine benzemektedir. İki ucu birbirine yakın halka şeklindedir (çiz. 71, ek 107, lev. CVII a).

Çizen: Sezin Sezer.

Çizim 72

Müze Envanter No: 146 -77.

Yapım Malzemesi: Bronz.

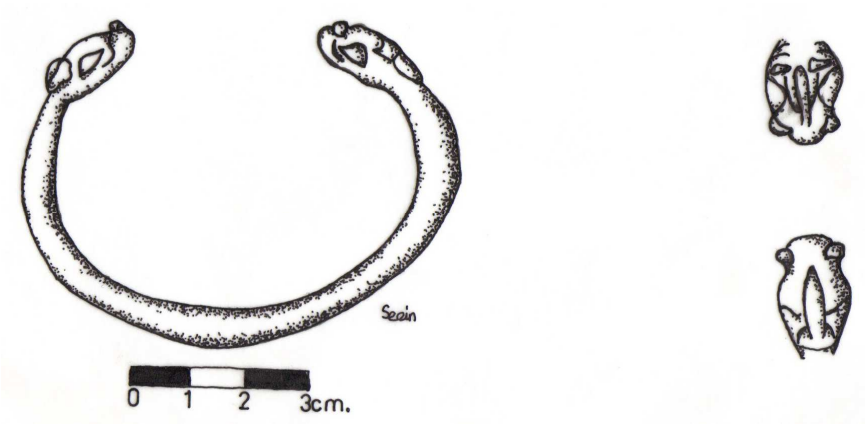
Cins: Bilezik.

Çap: 5 cm.

Eserin Müzeye Geliş Biçimi: Satın Alma.

Tanım: Sarmal şeklinde bir bileziktir ve uç kısma doğru sivrilmektedir. Yılan - ejder başına ait kısım çizgilerle taranmıştır. Göz, burun çıkıntısı belirgindir (çiz. 72, ek 107, lev. CVII b).

Çizen: Sezin Sezer.

Çizim 73

Müze Envanter No: 149 - 77.

Yapım Malzemesi: Bronz.

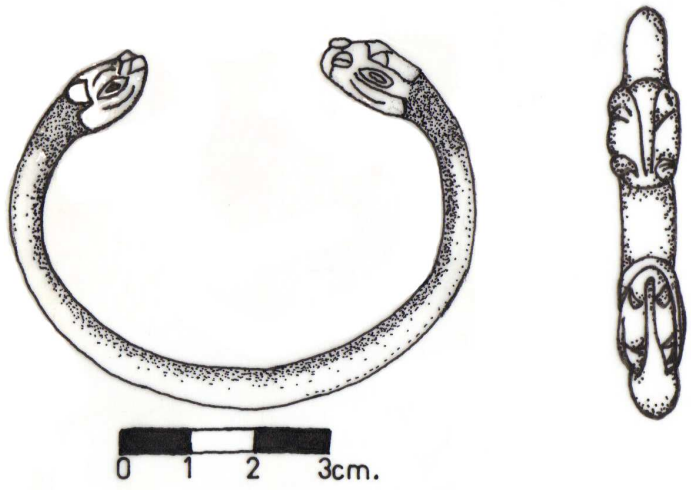
Cins: Bilezik.

Çap: 6, 8.

Eserin Müzeye Geliş Biçimi: Satın Alma.

Tanım: Baş boyun kısmından büyüktür. Burun ve göz çıkıntıları izlenebilmektedir. İki ucu açıktr ve elips şeklindedir (çiz. 73, ek 108, lev. CVIII a).

Çizen: Sezin Sezer.

Çizim 74

Müze Envanter No: 150 - 77.

Yapım Malzemesi: Bronz.

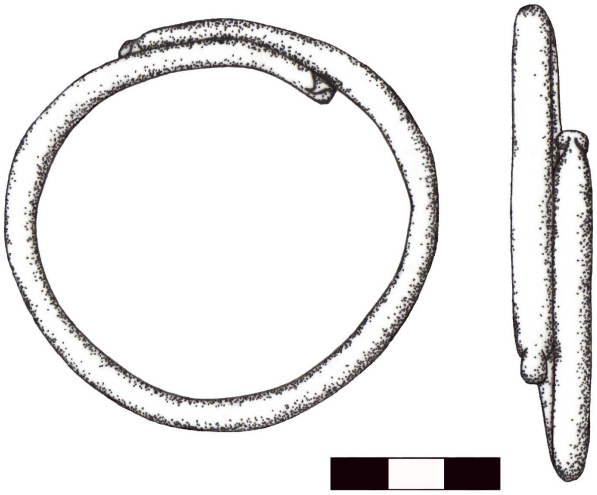
Cins: Pazıbent.

Çap: 7, 3 cm.

Eserin Müzeye Geliş Biçimi: Satın Alma.

Tanım: Hayvan başı, bileziğin gövdesinden fazla büyük değildir. Yassı ve uzun baş üzerinde burun ve göz detayları işlenmiştir. İki ucu açık elips şeklindedir (çiz. 74, ek 108, lev. CVIII b).

Çizen: Sezin Sezer.

Çizim 75

Müze Envanter No: 151 - 77.

Yapım Malzemesi: Bronz.

Cins: Pazıbent.

Çap: 8, 5 cm.

Eserin Müzeye Geliş Biçimi: Satın Alma.

Tanım: Sarmal halka şeklinde bir pazıbenttir. Uç kısmındaki yılan - ejder başı sivri bir şekilde sonlanmaktadır. Yılan - ejder başının göz ve burun çizgileri belirtilmiştir. 45 - 3 - 74, 45 - 4 - 74 ve 152 - 77 no'lu örneklere benzemektedir (çiz. 75, ek 109, lev. CIX a).

Çizen: Semra İrtürk.

Çizim 76

Müze Envanter No: 152 - 77.

Yapım Malzemesi: Bronz.

Cins: Pazıbent.

Çap: 8, 5 cm.

Eserin Müzeye Geliş Biçimi: Satın Alma.

Tanım: Açık olan uçları birbiri üzerinde devam eden bu pazıbentin uçlarına yılan - ejder başı görünümü verilmiştir. Oksitlenmiştir. 45 - 3 - 74, 45 - 4 -74 ve 151 - 77 no'lu pazıbentin benzeridir (çiz. 76, ek 109, lev. CIX b).

Çizen: Banu Canbolat.

Çizim 77

Müze Envanter No: 153 - 77.

Yapım Malzemesi: Bronz.

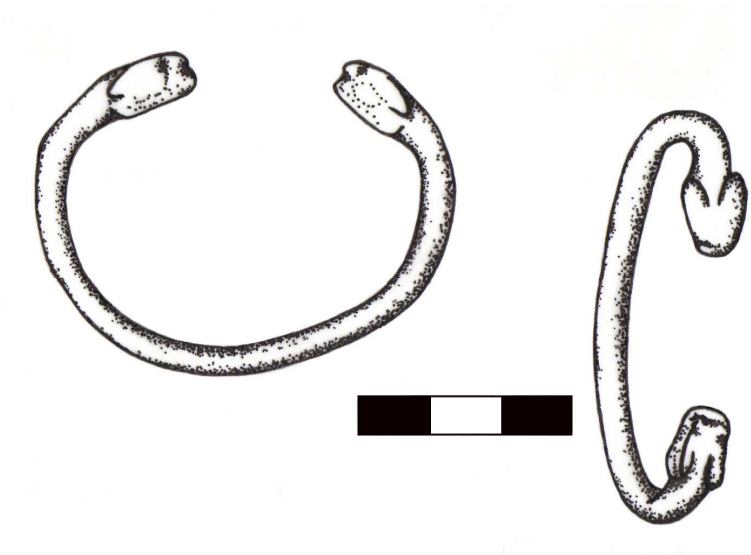
Cins: Bilezik.

Çap: 5, 1 cm.

Eserin Müzeye Geliş Biçimi: Satın Alma.

Tanım: İnce yapılı bir bileziktir. Bileziğin bir ucu yuvarlak bir biçimde sonlanmaktadır. Bu bölümde hayvanın göz ve burun çıkıntıları belirtilmiştir. Boyun çizgisi bulunmaktadır. Bileziğin diğer ucu sivri bir şekilde sonlanmaktadır. Bilezik bu şekliyle kıvrılmış bir yılanı andırmaktadır (çiz. 77, ek 110, lev. CX a).

Çizen: Nur.

Çizim 78

Müze Envanter No: 210 - 78.

Yapım Malzemesi: Gümüş.

Cins: Bilezik.

Çap: 6, 5 cm.

Eserin Müzeye Geliş Biçimi: Satın Alma

Tanım: Bileziğin uçları stilize yılan başı şeklindedir. Baş kısmı bileziğin gövdesinden kalın olarak işlenmiştir. Yılanın başında gözler ve göz altı noktalar halinde belirtilmiştir. Yüz hatları kabartma şeklinde işlenmiştir. Yüz hatları belli değildir (çiz. 78, ek 110, lev. CX b).

Çizim 79

Müze Envanter No: 211 -78.

Yapım Malzemesi: Gümüş.

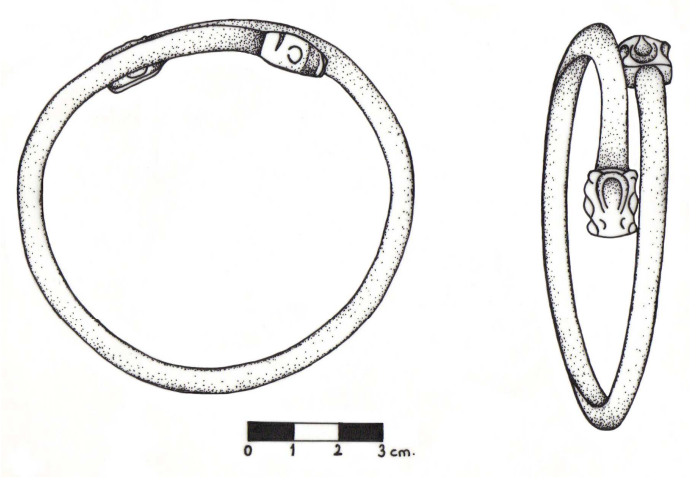
Cins: Bilezik.

Çap: 6, 7 cm

Eserin Müzeye Geliş Biçimi: Satın Alma.

Tanım: Elips şeklindedir. Birbirinden ayrık olan uçları yılan başı şeklinde bitmektedir. Halka kısmın ortasında içe doğru eğim vardır. Boyun kısmında kazıma çizgilerle balık sırtı şeklinde derin taramalar yapılmıştır. Yılanın gözleri ve burun çizgileri bellidir. Burun kısmı düzdür (çiz. 79, ek 111, lev. CXI a).

Çizen: Sezin Sezer.

Çizim 80

Müze Envanter No: 218 - 83.

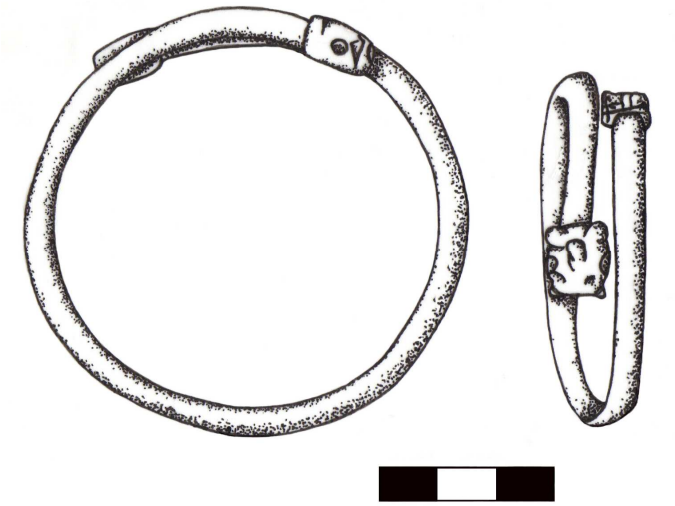
Yapım Malzemesi: Bronz.

Cins: Pazıbent.

Çap: 7, 9 cm.

Eserin Müzeye Geliş Biçimi: Satın Alma.

Tanım: Sarmal halka şeklinde bir pazıbenttir. Uç kısmındaki yılan - ejder başı geniş ve yassı biri biçimdedir. Gövdeden ayrılan hayvan başı üzerinde göz ve burun detaylı bir şekilde işlenmiştir. Oksitlidir. 219 - 83 no'lu pazıbentin benzeridir (çiz. 80, ek 111, lev. CXI b).

Çizim 81

Müze Envanter No: 219 -83.

Yapım Malzemesi: Bronz.

Cins: Pazıbent.

Çap: 8, 1 cm.

Eserin Müzeye Geliş Biçimi: Satın Alma.

Tanım: 218 - 83 no'lu pazıbentin benzeridir. Sarmal halka şeklindedir. Pazıbentin hayvan başlı uçları gövde üzerine binmektedir. Yüz hatları belirgindir. Hayvanın başı boyun çizgisiyle gövdeden ayrılmaktadır (çiz. 81, ek 112, lev. CXII a).

Çizim 82

Müze Envanter No: 235 - 78.

Yapım Malzemesi: Bronz.

Cins: Pazıbent.

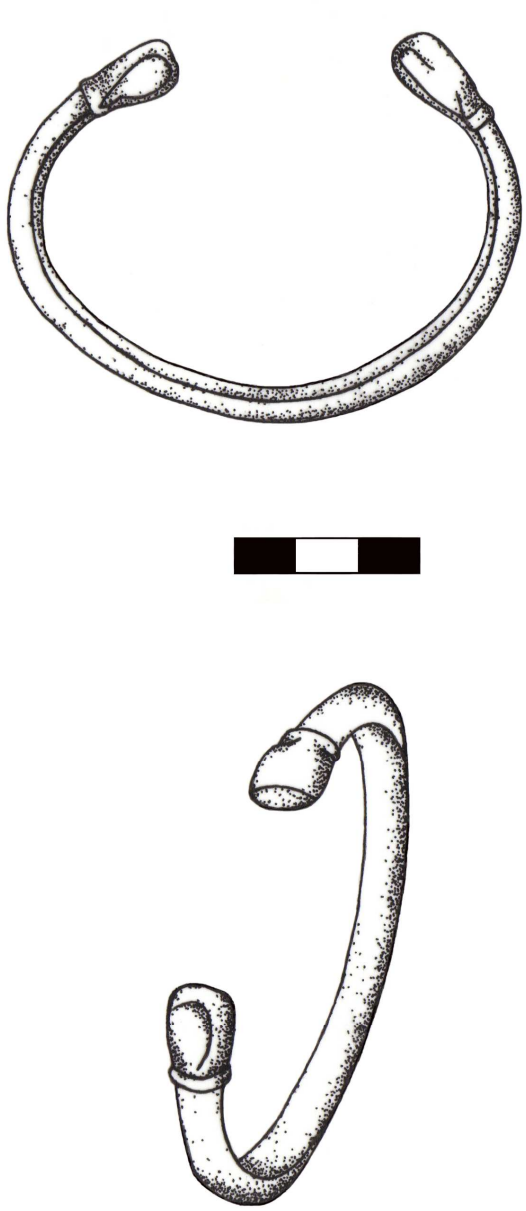
Çap: 7, 4 cm.

Eserin Müzeye Geliş Biçimi: Satın Alma.

Tanım: Elips biçimlidir. Bombeli olan dış yüzü halka boyunca derin yivlerle taranmıştır. İç yüz işlenmemiştir. Bileziğin birbirinden ayrık olan uçları yılan başı şeklinde bitmektedir. Yüzün detayları işlenmiş olup göz, burun, çene belirtilmiştir (çiz. 82, ek 112, lev. CXII b).

3. 1. 2. 7. Diğer Bilezikler ve Pazıbentler

Bu tür bilezik ve pazıbentlerin benzerlerine, uçları birleşebilen örneklerde olduğu gibi kazılarda ve müze ile özel koleksiyonlarda rastlanmamıştır. Ancak bunlar da dönemin takı modası içinde olmalıdır.

Çizim 83

Müze Envanter No: 45 - 7 - 74.

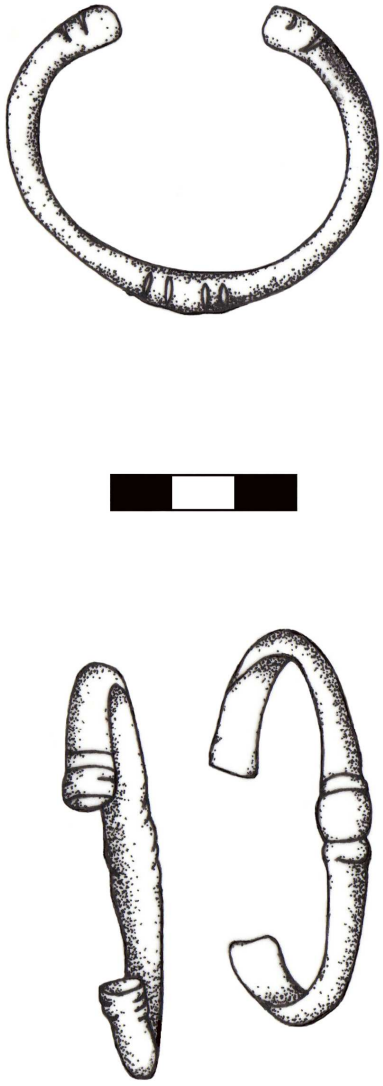
Yapım Malzemesi: Bronz.

Cins: Pazıbent.

Çap: 9, 1 cm.

Eserin Müzeye Geliş Biçimi: Satın Alma

Tanım: Pazıbentin uç kısmında oldukça geniş ve yassı bir bölüm bulunmaktadır. Kalın bir çizgiyle gövdeden ayrılmıştır. Uç kısımdaki bölüm üzerinde herhangi bir işleme yapılmamıştır (çiz. 83, ek 113, lev. CXIII a).

Çizim 84

Müze Envanter No: 45 - 8 - 74.

Yapım Malzemesi: Bronz.

Cins: Bilezik

Çap: 6, 6 cm

Eserin Müzeye Geliş Biçimi: Satın Alma.

Tanım: Bileziğin uç kısmı düz ve yassı bir biçimdedir. Dış kısmı ise şişkin bir biçimdedir. Bileziğin orta kısmında çentiklerle oluşturulmuş bir bezeme bulunmaktadır (çiz. 84, ek 113, lev. CXIII b).

Çizen: Asena Kızılarslanoğlu.

3. 1. 3. Bilezik ve Pazıbentlerin Kullanım Şekilleri

3. 1. 3. 1. Bilezik ve Pazıbentlerin Kullanımıyla İlgili Bilgi veren Kaynaklar

3. 1. 3. 1. 1. Urartu Sanatı

Urartu kabartmaları, heykeltıraşlık eserleri ve duvar resimleri, takıların kullanım amaçlarıyla ilgili kaynak oluşturmaktadır. Bu tasvirlerde hem kadınların, hem de erkeklerin, pazıbentler ve bilezikler kullandıkları görülmektedir (Kohlmeyer, age. 178).

Adilcevaz kaya kabartmasında Teişeba boğa üzerinde ayakta durur şekilde tasvir edilmiştir. Sol elinde bir kozalak ya da kâse tutmaktadır. Bu şekilde bir hayvan üzerinde ayakta duran figürler çok yaygındır ve Anadolu, Assur'un birçok yerinde bu şekilde tanrı betimlemeleri bulunmaktadır. Figürün elinde tuttuğu kozalak ve elbisesinin arkasından sarkan püskül Assur sanatında da görülmektedir. Figürün taktığı başlığın bir taç ya da miğfer olduğu düşünülmektedir. Tanrının önünde ve arkasında yer alan ok uçları, Khorsabad'dan Mušašir'de tanrı Haldi'nin tapınağının yağmalanmasının tasvir edildiği sahnede görülmektedir ve tanrı Haldi'nin kutsal simgeleriyle ilişkilidir. Hayat ağacı olarak da değerlendirilen bu simgelerin benzerleri yine Assur sanatında görülmektedir (Burney - Lawson, 1958: 214 vd.), (ek 25, lev. XXV). Aynı zamanda figürün her iki kolunda bilezik bulunmaktadır ve Assur sanatında da buna benzer takılar görülmektedir.

Adilcevaz Kef Kalesi'nde yapılan kazılarda ele geçen bloklar aslanlar ve onların sırtlarında ayakta duran kanatlı tanrıların çeşitli parçaları, bu aslanlarla tanrıların arkasında paneller içinde bulunan mızraklar veya hayat ağaçları ve "T" şeklinde pencerelere (kör pencere) benzeyen tasvirler, sıra halindeki üçgenlerle süslüdür. Kule tasvirleri ve bunların üzerinde kanatları açık kuyruğundan yakaladıkları tavşanları gagalarında baş aşağı tutan birçok kartal kabartması, palmet motifleri ve üçgenlerle de süslüdür. Sahnelerin rekonstrüksiyonuna göre büyük blok üzerinde karşılıklı duran aslanlar ve bu aslanların üzerinde de Adilcevaz kabartmasında boğa üzerinde duran figürde olduğu gibi sağ ayağını hayvanın başına, sol ayağını da beline basmış şekilde duran benzer işlemeli etek ve uzun bir hırka giymiş bir tanrı ayakta durmaktadır. Boynuzlu, üzerinde yuvarlak bir ponpon bulunan taç taşımaktadır (Bilgiç - Öğün, 1964: 71 vd.), (ek

26, lev. XXVI a). Aynı şekilde her iki tanrının bileğinde de iki bilezik bulunmaktadır.

Van Bölge Müzesi'nde bulunan ve M.Ö. 8. yüzyıl'ın ikinci yarısından önceye ait olduğu önerilen bir kemer parçası üzerinde bir ziyafet sahnesi betimlenmiştir. Tanrıya adak merasimi olarak oluşturulan bu betimde ziyafet sahnesi, tahtta oturan birisine hizmet eden üç kişiden ve tahtta oturan kişiye sunulan yiyecek ve içeceklerin yer aldığı iki masadan oluşmaktadır. Taht üzerinde oturan kişi bir tanrı veya tanrılaştığına inanılan kişidir ve boynuzlu başlıkla görülmektedir. Ayak bileklerine kadar uzanan bir manto giymiştir. Tanrı sivri ayakkabılar giymiştir ve elini de "kutsama" pozisyonunda uzatmıştır. Tanrının her iki bileğinde de birer bilezik bulunmaktadır (Çilingiroğlu, 1991 b: 15 vd.), (ek 26, lev. XXVI, b).

Karmir Blur'da bulunan bir kemerde aslan üzerinde duran tanrı Haldi ve boğa üstünde duran tanrı Teişeba, kanatlı güneş kursunu başının üstünde elleriyle tutar vaziyette görülen tanrıça Şivini tasviri bulunmaktadır. Bu tasvirler de diğer aslan ve boğa üzerindeki tanrılara şekil, duruş ve kıyafet bakımından benzemektedir (Piotrovsky, age. 45), (ek 26, lev. XXVI c). Bu tanrı ve tanrıça figürlerinin her iki kolunda da bilezikler bulunmaktadır.

Elazığ Müzesi'nde bulunan bir kemerin alt kısmında yürür durumda ellerini ileri doğru uzatmış bir kadın figürü yer almaktadır. Üstte ise sağa doğru yönelmiş bir el ile kadının başı görülmektedir (Çavuşoğlu, 2002: 220), (ek 27, lev. XXVII a - b). Bu tasvirdeki kadın figürlerinin bileklerinde bilezikler bulunmaktadır. Erzurum Arkeoloji Müzesi'ndeki bir kemer parçası üzerinde diz çökmüş bir şekilde ok atan kanatlı, miğferli insan figürleri betimlenmiştir (Çavuşoğlu, age. 199), (ek 27, lev. XXVII c - d). Bu figürlerde de bilezikler bulunmaktadır.

Van ili Gürpınar ilçesinde "Giyimli" (Hırkanis) köyünün yaklaşık 250 m güneybatısında "Serbartepe" olarak adlandırılan mevkide, 1971 yılında köylüler tarafından açılan bir inşaat çukurunda Urartu Dönemi'ne tarihlenen ve üzerlerinde kabartma ya da kazıma tekniği ile yapılmış figürler bulunan büyük bir grup bronz levha bulunmuştur. Bu alanda 1972 yılında Afif Erzen tarafından yapılan kurtarma kazılarında bu levhaların yanı sıra at alınlıkları, at koşum süsleri, yüzükler, pektoral ve kemer parçaları da bulunmuştur (Erzen, age. 191 vd.). Giyimli Urartu bronzlarından 205 kadarı Adana Arkeoloji Müzesi'nde bulunmaktadır. Aynı gruptan Van Bölge, Ankara Anadolu Medeniyetleri, İstanbul

Arkeoloji, Konya Karaman, Gaziantep ve Kahramanmaraş Müzelerine 150 parça kadar eser ulaşmıştır. Bu eserlerin büyük bir grubu Tokyo ve Münih müzelerinde bulunmaktadır. Orhan Aytuğ Taşyürek tarafından Giyimli bronz levhalarından çoğunluğu, Adana Bölge Müzesi'nde bulunan belirli örnekler üzerinde çalışılma yapılmıştır. Önce kemer olarak kullanılmış bu parçalar üzerinde ikinci bir işleme yapılmış, Urartu tanrı, rahip ve cinleri, ya da tanrılara kurban götüren veya alem taşıyan figürler tasvir edilmiştir (Taşyürek, age. 201 vd., Kellner, 1982: taf. 7: 2, 4, 5, 6, 9, taf. 8: 9, taf. 9: 1, 3, 5), (ek 28, lev. XXVIII a - e, ek 29, lev. XXIX a - f, ek 30, lev. XXX a - f). Giyimli adak levhaları üzerinde tasvir edilen figürlerin el bileklerinde takı olarak bilezikler bulunmaktadır.

Erzurum Arkeoloji Müzesi'nde bulunan bir adak levhası üzerinde profilden bir kadın tasviri görülmektedir. Saçları omuzlarına kadar inmiştir ve ayaklarına kadar inen bir giysi giymiştir. Belinde kemer bulunmaktadır. Sağ kolunu dini jest şeklinde ileri uzatmış ve elinde bir bitki tutmaktadır. Sol kolunu ileri doğru uzatmıştır ve elinde çan şeklinde bir eşya tutmaktadır. Figürün her iki bileğinde de bilezik bulunmaktadır (ek 31, lev. XXXI a). Karşılıklı iki kadın figürünün tasvir edildiği başka bir örnekte de kadınların saçları ve elbise biçimleri benzer biçimdedir. Figürler bir ellerinde bitki tutarken diğer ellerinde kova biçimli bir nesne ve sivri dipli sepet kulplu bir kap tutmaktadır. İki figürün bileğinde ise bilezik bulunmaktadır (Girginer, 1995: 30 vd.), (ek 31, lev. XXXI b).

Köln'de özel bir koleksiyonda bulunan Urartu adak levhaları (Kellner, age. taf. 5: 2, 5), (ek 32, lev. XXXII a - b) üzerindeki tasvirlerde sunuda bulanan figürlerin de bilezik taktıkları görülmektedir.

Yukarı Anzaf Kalesi'nde Tanrı Haldi'ye adanan metal eşya ve silahların konduğu küçük odada 1995 yılı kazılarında adak kalkanının dış çevresine ait olan büyük bir bronz parçası bulunmuştur. Kalkan üzerinde soldan sağa doğru ilerleyen başta ulusal tanrı Haldi olmak üzere, aslan, boğa ve birkaç hayvan organının birleşmesinden oluşan karışık yaratıklar üzerinde duran diğer Urartu Tanrıları ellerinde çok farklı silahlar taşımaktadır. Urartu tanrıları, karşılarındaki Assur ordusu'nun büyük bir panik içindeki yenilgisi imgesel olarak betimlenmiştir. En başta ilerleyen Tanrı Haldi'nin ve arkasındaki diğer Urartu tanrılarının her iki bileğinde de bilezik bulunmaktadır. Bu tasvirde de görüldüğü gibi Urartu Krallığı döneminde bilezik yalnızca kadınlar tarafından değil, erkekler

tarafından da yaygın olarak kullanılmıştır (Belli, 1998: 35 vd.), (ek 33, lev. XXXIII).

Altıntepe'de Urartu mezarlarında çoğu mobilyalara ait olan fildişi eserler bulunmuştur. Bu eserlerde iki kuş başlı adam tasvir edilmiştir. Biri sola, diğeri sağa bakmaktadır. Her ikisi de, bereket törenini temsil etmektedir. Ağız açık, gaga ise sivridir. Alt çene ise aslan çenesi şeklindedir. Dil ise dışarı doğru sarkmaktadır. Göz siyah çukurcuk şeklindedir. Ensedeki saçlar at yelesi şeklindedir. Baş ve boyunlarının üstünde uçları helezon şeklinde kıvrılarak inen birer çift uzun bukle bulunmaktadır. Omuza atılan düz elbise birinin sağ, diğerinin sol bacağını açıkta bırakmaktadır. Her ikisi de belleri üstündeki elleriyle kova, yukarı kaldırdıkları elleriyle de çatıya bağlı meyveyi tutmaktadır. Birinin her iki bileği, diğerinin yalnız biri bileziklidir (Özgüç, age. 38), (ek 34, lev. XXXIV a).

Toprakkale'den fildişinden yapılmış bir kartal başlı grifon tasvirinde figür yukarıya doğru elleriyle ne olduğu belli olmayan bir nesne taşımaktadır. Çift kanatlı olarak gösterilen kuş başlı adam uzun bir elbise giymiştir ve elbisenin altında Altıntepe örneklerinde olduğu gibi kısa bir tunik görünmektedir. Başının arkasında uçları boyun dibine ve üstte kıvrılan bir çift bukle bulunmaktadır. Bunun arkası at yelesi şeklinde bitirilmiştir (Çilingiroğlu, age. 44), (ek 34, lev. XXXIV b). Kuş adamın yukarı doğru kaldırdığı el bileğinde ise iki adet bilezik bulunmaktadır.

Altıntepe'de Apadana - kabul salonundaki duvar resimlerinde kutsal ağacın her iki yanında cinlerin bulunduğu tasvirler bulunmaktadır. Cinler yukarı doğru kaldırdıkları elleriyle ağacın bereketini arttırmak için aşılama yapmaktadır. Bu cinlerin her iki kolunda da bilezikler bulunmaktadır (Özgüç, age. 18), (ek 35, lev. XXXV). Bir sfenksin tasvir edildiği başka bir resimde sfenksin bileğinde, sekiz yapraklı rozetle süslü bileziği bulunmaktadır. İkinci bilezik elbisesinin kısa kollu ucunun altında, pazısı üstündedir (Özgüç, age. 25), (ek 36, lev. XXXVI).

3. 1. 3. 1. 2 Geç/Yeni Assur Sanatı

Kuzey ve Güney Mezopotamya'da saray duvarlarını dekoratif desenler ve figür tasvirleriyle süsleme bir gelenekti. Geç Assur Dönemi'nden önce, duvarlar sıva üzerine direkt olarak uygulanan boya ile yapılan süsler (fresko) ya da kalıpta dökülen tuğlalarla oluşturulan kabartma tasvirleriyle süslüydü.

Assurnasirpal döneminde mimari dekorasyondaki geleneksel formlar kireçtaşından büyük duvarlar üzerine uygulanan yüksek kabartma şeklinde yapılan oymalarla zenginleşmiştir. Bu şekildeki dekoratif süslemelerin kökeni Kuzey Suriye ve Anadolu'da Hititler'dir. Geç Assur İmparatorluğu Döneminde bu gelenek sarayın her tarafına baştanbaşa uygulanan etkileyici ve gerekli bir eleman olarak kullanılmıştır (Crawford - Harper - Pittman, 1980: 1). Sözü edilen bu Assur kabartmalarında pazıbent ve bileziklerin biçimleri ile bu takıların kullanımına ilişkin önemli bilgiler bulunmaktadır (Kohlmeyer, age. 179).

Bir Asur şehri olan Nimrud, Calah ya da Kalhu olarak ta bilinmektedir. Şehrin baş tanrısı Ninurta savaş ve av tanrısı olarak saygı görmüştür. Bu şehirdeki Assurnasirpal'in sarayı Kuzeybatı Sarayı olarak isimlendirilmektedir. Bu saray Layard tarafından 1848'de keşfedilmiştir. Gösterişli Asur saraylarının ilk klasik tipi olarak görülen bu saray, anıtsal kapı figürleri ve kabartmalarla süslenmiştir (Barnett - Forman, 1970: 12).

Kalhu, Orta Assur Dönemi'nde bir eyalet merkeziyken, Assur kralı II. Assurnasirpal tarafından başkent olarak seçilmiştir. Sitadel kentin güneybatısında bulunmaktadır. Tapınaklar ve kralın sarayları ise höyüğün üstüne yapılmıştır. Ziggurat, Ninurta, İştar ve Kidmuru tapınakları ise kuzeybatıda bulunmaktadır. Kuzeybatı Sarayı ise Ziggurat'ın güneyinde bulunmaktadır. Kapıları taştan yapılmış dev aslan ve boğalarla korunan sarayın duvarları, kralın askeri ve avla ilgili başarılar ve tanrısal yaratıkları gösteren sahneler oyulmuş taş levhalarla kaplanmıştır. Daha güneyde III. Salmanassar (M.Ö. 858 - 824), III. Tiglat - Pleser (M.Ö. 744 - 727) ve Asarhaddon'un (M.Ö. 618 - 627) yaptırdığı saraylar bulunmaktadır. Sitadelin güneydoğusunda Nabu Tapınağı ve saray memurlarının kullandığı küçük saraylar bulunmaktaydı. III. Salmanassar'in yaptırdığı büyük kışla saray kentin güneydoğusunda bulunmaktadır. Burada Assur ganimetleri arasında batı eyaletlerden alınan fildişi oymalar bulunmuştur. Kalhu, Assur M.Ö. 612'de işgal edildiği zaman yıkıma uğramıştır ve yerleşim M.Ö. 2. yüzyılın ortalarına kadar sürmüştür (Roof, 1990: 162).

Kapı yolu üzerinde bulunan kabartmalardaki figürler dinsel olarak bu kapıları koruyucu amaçlıdır. Burada bulunan kabartmalarda kanatlı olarak tasvir edilmiş bir erkek figürü bir keçi ve buğday başağı ya da bir geyik ve bir dal

tutmaktadır (Barnett, age. 12), (ek 37, lev. XXXVII). Figürün bileklerinde rozetli bantlar, kollarında ise hayvan başlı pazıbentler bulunmaktadır.

Sarayın ”I” olarak isimlendirilen odasındaki kabartma tasvirinde Iştar'ı simgeleyen iki kanatlı tanrıça figürü bulunmaktadır. Kutsal ağacın önünde duran iki tanrıça ellerinde bir kolye tutmaktadır (Barnett, age. 27), (ek 38, lev. XXXVIII). Ancak bu kolyelerin büyüklüğü dikkate alınırsa bilezik ya da bir pazıbent olduğu da düşünülebilir. Aynı zamanda incelemiş olduğumuz bilezik ve pazıbentler içinde de bu şekilde boğumlu türler bulunmaktadır. Tanrıçaların her iki bileği rozetli bileziklerle süslüdür.

Sarayın “Z” olarak isimlendirilen odasında kutsal ağaca doğru yönelmiş kanatlı bir tanrı bulunmaktadır (Barnett, age. 27), (ek 39, lev. XXXIX a). Her iki kolunda ve bileğinde, uçları süslemesiz pazıbent ve bilezik bulunmaktadır.

“Z” odasında bulunan kabartma tasvirinde iki kartal başlı tanrı kutsal ağacın önünde sunu yapmaktadır (Barnett, age. 27), (ek 39, lev. XXXIX b). Soldaki kartal başlı figürün sağ kolunda ve bileğinde uçları süslemesiz birer pazıbent ve bilezik vardır. Sağdaki figürün ise her iki bileğinde boğumlu bilezikler bulunmaktadır. Sağ ve sol kolunda ise birer pazıbent vardır.

“D” olarak isimlendirilen odadaki kabartma tasvirinde iki Fenikeli, kralı karşılamakta ve ona hediye olarak getirdikleri maymunları sunmaktadır (Barnett, age. 27), (ek 40, lev. XL). Öndeki figürün her iki kolunda ve bileğinde uçları süslemesiz birer pazıbent ve bilezik bulunmaktadır. Arkadaki figürün her iki bileğinde birer bilezik ve sadece sağ kolunda olmak üzere bir pazıbent bulunmaktadır.

Taht odasında bulunan kabartma tasvirinde Assurnasirpal, içinde şarap bulunan kadehini taşımakta ve hizmetkârını selamlamaktadır (Barnett, age. 28), (ek 41, lev. XLI). Kralın her iki bileğinde rozetle süslü birer bant bulunmaktadır. Sağ kolunda ise uçları süslemesiz bir pazıbent vardır.

Nimrud'da sarayın “B” odasının sonunda kral tahtının arkasındaki niş içine yerleştirilmiş alçıtaşından yapılma kabartmada Assurnasirpal tasvir edilmiştir. İki defa olmak üzere kutsal ağacın her iki yanında gösterilmiştir. Kanatlı güneş kursunun altında tanrı Assur'dan krallık yetkisini alırken betimlenmiştir. İki taraflı olan betimde kralın arkasında koruyucusu kanatlı cinler bulunmaktadır ve ellerinde ise bir kova ve kozalak bulunmaktadır (Mallowan, 1966: 97), (ek 42,

lev. XLII a). Bu betimde kral ve kanatlı cinler kollarında uçları süslemesiz pazıbent takmışlardır. Bileklerinde ise bilezikler vardır.

Sarayın kuzey cephesinde bulunan kabartmada bir hizmetkâr başının üzerindeki tepsiyi dikkatli bir biçimde taşırken betimlenmiştir. Tepsinin içinde krala vergi olarak getirilen kâseler, külçeler ve kült nesnesi olabilecek hilal şeklinde bir süs eşyası bulunmaktadır (Mallowan, age. 103), (ek 42, lev. XLII b). Figür, uçları süslemesiz bilezik ve pazıbent takmıştır.

Taht odasının kuzey cephesindeki kabartma tasvirinde geçit töreniyle ilgili üç figür bulunmaktadır. Figürler elleri saygı pozisyonunda bir kralın ya da Kuzey Suriye'den krala bağlı prenslerin önünde durmuşlardır (Mallowan, age. 103), (ek 43, lev. XLIII a). Figürler uçları süslemesiz bilezik ve pazıbent takmışlardır.

Geçit törenindeki iki Assurlu'nun olduğu kabartmada bir bey ve onu takip eden hizmetkârı tasvir edilmiştir. Hizmetkâr kolye ucu bulunan bir tasma takmıştır (Mallowan, age. 103), (ek 43, lev. XLIII b). Bey ve hizmetkârının kollarında uçları süslemesiz pazıbentler bulunmaktadır.

Nimrud'da Ninurta Tapınağı'nda bulunmuş olan kabartmada mitolojik bir sahne tasvir edilmiştir. Kanatlı bir tanrı ya da üstün yetenekli bir kişi elinde tuttuğu yıldırımla bir ejderhayı kovalarken görülmektedir (Frankfort, 1954: 88 vd.), (ek 44, lev. XLIV). Bu mitolojik tasvirdeki tanrı Ninurta veya Adad'dır, kovaladığı mitolojik yaratık ise bir dişi aslan canavar olan Anzu veya Asakku'dur (Black - Green, 2003:163). Tanrı sağ elinde üçlü bir yıldırım demeti tutmaktadır ve elini yukarı doğru kaldırmıştır. Bileğine taktığı bant rozet süslemelidir. Sağ pazısında ise hayvan başlı bir pazıbent bulunmaktadır. Sol elinde yine üçlü yıldırım demeti tutmuştur ve sol pazısında uçları süslemesiz olan bir pazıbent bulunmaktadır.

Kalhu (Nimrud)'da Ninurta Tapınağı'ndan bir kabartma sahnesinde rahip veya kral olabilecek bir şahıs tasvir edilmiştir (Barnett - Lorenzini, 1975: taf. 1), (ek 45, lev. XLV). Bu kişinin el bileklerinde rozetler bulunmaktadır ve her iki kolu da pazıbentlerle süslenmiştir.

British Museum'da bulunan Nimrud Güneybatı Sarayı'na ait bir kabartmada konik başlık giymiş bir adam tasvir edilmiştir (Barnett - Falkner, age. 25), (ek 46, lev. XLVI) ellerini bir saygı ifadesi olarak yukarı doğru kaldıran şahsın her iki bileğinde bilezik kollarında ise pazıbent bulunmaktadır. Resmi bir görevlinin iki çift esiri getirirken gösterildiği tasvirde, görevlinin el bileğinde bir bilezik

bulunmaktadır (Barnett - Falkner, 1962: 10), (ek 47, lev. XLVII a). Başka bir kabartmada kral ve ölüme mahkûm ettiği, ayaklarına kapanan bir düşman tasvir edilmiştir. Kralın bileğinde süs eşyası olarak dört katlı bir bilezik bulunmaktadır (Barnett - Falkner, age. 29), (ek 47, lev. XLVII b).

Detroit'te bulunan bir Assur kabartmasında kral düşmanına boyun eğdirirken gösterilmiştir. Kralın bileğinde ortasında rozet bulunan dört katlı bir bilezik bulunmaktadır. Kralın karşısındaki vezirin ise bileklerinde aynı şekilde bir bilezik bulunmaktadır. Vezirin arkasında bulunan sakalsız görevli de ortasında rozet bulunan üç katlı bir bilezik taşımaktadır (Barnett - Falkner, age. 27), (ek 48, lev. XLVIII).

Paris Louvre Müzesi'nde bulunan ve geliş yeri bilinmeyen kabartma tasvirinde sakalsız bir görevli tasvir edilmiştir. Görevlinin sağ bileğinde, ortasında yaprakların oluşturduğu rozetli bir bilezik bulunmaktadır (Barnett - Falkner, age. 31), (ek 49, lev. XLIX a).

Metropolitan Sanat Müzesi'nde Nimrud'da bulunmuş II. Assurnasirpal'e ait saray kabartmalarında kanatlı erkek ve kuş başlı kanatlı tanrılar kutsal ağaçlarla birlikte tasvir edilmiştir (Crawford - Harper - Pittman, age. fig. 14 - 16), (ek 50, lev. L a - b). Figürlerin bileklerinde rozetler ve kollarında pazıbentler bulunmaktadır. Kral ve hizmetkârının bulunduğu bir tasvirde kral elinde bir kap tutmaktadır ve bir başlık giymiştir. Kralın tuttuğu kâse krallık gücünün yani "Assur kralı, dünyanın kralı" unvanını ve manevi lider konumundaki "Assur'un başrahibi" rolünü simgelemektedir (Crawford - Harper - Pittman, age. fig. 13), (ek 51, lev. LI a). Kralın bileklerinde rozetler bulunmaktadır ve pazıbentler de takmıştır. Hizmetkârının bileklerinde uçları süslemesiz bilezikler ve aynı şekilde kollarında pazıbentler bulunmaktadır.

Nimrud'ta Assurnasirpal'in sarayında ortaya çıkarılan ve Bombay, Münih ve Zürich'te bulunan kabartmalardaki figürler uzun boylu, ince belli ve zayıf kol ve bacaklara sahiptirler. Saç ve püsküller oyularak işlenmiştir. Kıvrımlar çok geniştir fakat seyrektir. Her figür boynuzlu bir başlık giymektedir. Saçlar boynun arkasında toplanmıştır. Yukarı doğru kaldırdıkları sağ ve sol kol bilekleri rozetlerle süslüdür (Reade, 1965: 122 vd.), (ek 51, lev. LI b - c). Kartal başlı cinler ya da tanrılar ve kanatlı tanrılar kollarındaki rozetli bantlarla birlikte uçları süslemesiz pazıbentler de takmışlardır.

Tel Koyuncuk olarak bilinen Ninive Hassuna (M.Ö. 7 bin) döneminden beri yerleşim görmüştür. Uruk Dönemi'nde (M.Ö. 4000 - 3000) Ninive, Güney Mezopotamya'daki gelişmelerle bağlantılı olmuştur. M.Ö. II. bin yılda, tanrıça İştar'ın tapınağının bulunduğu kent Assur'un başkenti olmuştur. Sanherib (M.Ö. 704 - 681) tarafından M.Ö. 8. yüzyılın sonunda Güneybatı sarayı yaptırılmıştır. Kalhu ve Dur - Şarrukin'de olduğu gibi kışla saray inşa edilmiştir. Sanherib'in torunu Assurbanipal (M.Ö. 669 - 627) tarafından Kuzey Sarayı denilen ve aslan avı kabartmalarının bulunduğu ikinci bir saray yaptırılmıştır. Ninive M.Ö. 612'de Med ve Babillerin eline geçmiştir ve daha sonra 1000 yıl daha yaşamıştır (Roof, age. 186).

Ninive'den ele geçen bir kabartma tasvirinde Assur kralı Sanherib'in muhafızları arasında bulunan iki asker tasvir edilmiştir. Elinde mızrak bulunan asker Filistinlidir. Asker yerel üniformasıyla tasvir edilmiştir. Assur ordusu bu tasvirde görüldüğü gibi yabancı askerleri de kullanmıştır (Reade, 1983: 52), (ek 52, lev. LII a) Bu askerlerin bileklerinde ise birer bilezik bulunmaktadır.

Assurbanipal'in Ninive'deki sarayında kendi isteği üzerine yapılan kabartmalar üzerinde aslan avı sahneleri tasvir edilmiştir. Bu tasvirlerde kral muhafızlarıyla birlikte bazen de at arabası üzerinde aslan avı sırasında görüntülenmiştir (Reade, age. 54), (ek 52, lev. LII b - c). Bu tasvirlerde kral ve muhafızları bileziklerle birlikte pazıbentler takmışlardır.

British Museum'da bulunan V. Shamshi - Adad'ın stelinde kral ayakta beş kutsal sembolden önce kutsal jest hareketini yapmaktadır. Bu semboller gök tanrısı Anu'nun tacı, hilal ve disk ile İştar'ın yedi noktalı yıldızıdır (Smith, 1938: 5), (ek 53, lev. LIII). Bu tasvirde kralın her iki bileğinde de bilezik bulunmaktadır.

III. Adad - Nirari tarafından Nabu'ya adanan kireçtaşından yapılmış, (Smith, age. 6), (ek 54, lev. LIV a - b) saygı duruşunda bulunan figürlerin bileklerinde bilezikler ve kollarında pazıbentler bulunmaktadır.

III. Tiglatpileser'e ait kabartmada kral elinde uzun bir asa tutmaktadır. Bu el bileğinde rozetli bir bilezik bulunmaktadır (Smith, age. 7), (ek 54, lev. LIV c).

Khorsabad'dan II. Sargon'a ait bir kabartma tasvirinde kral karşısındaki subayla konuşmaktadır (Smith, age. 13), (ek 55, lev. LV). Kral sağ elinde uzun bir asa tutmaktadır. Bu el bileğinde bilezik bulunmaktadır. Karşısındaki subay sol eliyle bir hançeri tutmaktadır, bileğinde bilezik ve kolunda ise bir pazıbent bulunmaktadır. Ritüel sahnesine ait bir tasvirde görevliler ellerinde palmiye filizi

olarak adlandırılan bir eşya tutarken gösterilmiştir (Smith, age. 13), (ek 56, lev. LVI a - b). Bu görevlilerin de bilezik ve pazıbent taktıkları görülmektedir. Resmi geçit töreninde gösterilen bir kraliyet görevlisi (Smith, age. 13), (ek 57, lev. LVII) sol bileğinde rozetli bir bilezik ve kolunda bir pazıbentle tasvir edilmiştir.

3. 1. 3. 1. 3. Geç Hitit Sanatı

Geç Hitit Döneminin önemli sanat eserleri arasında anıtsal kapılarda bulunan orthostatlar ve büyük boyutlardaki insan görünümlü heykeller bulunmaktadır. Mimariyle, ilgili olarak giriş kapılarına aslan ve sfenksler yerleştirilmiştir. Daha sonra kral ve kraliçenin görüldüğü dini törenler, tanrıların tanıtıldığı resmi geçitler ve büyük çoğunluğu dini içerikli konular olan kabartma tasvirler gelmektedir. Mimarinin dışında Geç Hitit Dönemine ait tek başına duran kabartmalı steller de bulunmaktadır. Tasvir edilen konular mimari içinde kullanılanlardan ayrılmamış, genellikle tanrı, tanrıça ve hükümdarlar betimlenmiştir. Ayrıca Karkamış, Malatya, Zincirli ve Karatepe - Arslantaş'tan büyük boyutlu tanrı ve hükümdarı tasvir eden heykeller de bulunmaktadır. Tanrılar çifte aslan veya çifte boğanın ve boğaların çektiği arabaların üstündeki kaide de yer almışlardır (Özyar, 2005: 30 vd.). Aramileşmiş, Geç Hitit stilinde yapılmış bazı heykeltıraşlık eserleri, Geç Hitit takı modası hakkında önemli bilgiler vermektedir. Bunlar içindeki önemli bir grubu Zincirli ve Maraş'tan mezar stelleri üzerinde görülen tasvirler oluşturmaktadır (Türe - Savaşçın, age. 62).

Maraş mezar taşı üzerinde, oturan bir kadın ve kucağında ayakta duran oğlu tasvir edilmiştir. Hiyeroglif yazıta göre bu çocuğun ismi Tarhunpiyas'tır. Annesinin kucağında betimlenmesi sebebiyle bu kişinin genç yaşta ölmüş olduğu anlaşılmaktadır. Kalamos'u (kalemi) ve papyros kutusu ile gösterildiğinden dolayı okuryazar olduğu anlaşılmaktadır. Zengin bir ailenin çocuğu olduğu taşıdığı takılardan anlaşılmaktadır. Boynunda bir gerdanlık, kulağında küpeler ve kulağının kenarını baştan aşağı süsleyen takılar bulunmaktadır. Bilekleri ise aslan başları, sağ kolundaki halkası ise ördek başlarıyla süslü bilezik taşımaktadır (Akurgal, 1995: lev. 149), (ek 58, lev. LVIII).

İvriz kaya kabartması'nda kral Varpalavas ve bereket tanrısı birlikte tasvir edilmiştir. Kral Varpalavas buğday başağı ve üzüm salkımı ile simgelenen Bereket Tanrısına yumruk biçiminde kapalı iki eli ile saygı ve şükranlarını

sunmaktadır (Akurgal, age. lev. 133), (ek 59, lev. LIX). Bu tasvirde Bereket Tanrısı'nın iki bileğinde uçları süslemesiz iki bilezik bulunmaktadır. Kralın ise yukarı doğru kaldırdığı sağ elinin bileğinde aynı şekilde bir bilezik vardır.

Kargamış'tan bir kabartma tasvirinde Kral Araras oğlu Kamanas'ı saray soylularına tanıtmaktadır (Mallowan, 1972: 75). Araras ve Kamanas'ın giysilerinde arka yüzde belden topuklarına kadar inen dikey ve paralel kıvrımlar bulunmaktadır. Assur etkisinin görüldüğü tasvirde figürler boş olan ellerini Hitit geleneğine göre yumruk biçiminde öne ve yukarıya doğru uzatmışlardır. Kral Araras oğlunun elini Tanrı Şarumma'nın Kral IV. Tuthaliya'nın elini tutuşuna benzer bir biçimde kavramaktadır (Akurgal, age. lev. 127), (ek 60, lev. LX). Kral Araras ve oğlu Kamanas'ın bileklerinde bilezikler bulunmaktadır.

Kargamış'tan Kral Katuwas'a (Mallowan, age. 68), (ek 61, lev. LXI) ait kabartma tasvirinde kralın her iki bileğinde de bilezik bulunmaktadır.

Kargamış'ta büyük duvar kabartmasında tanrılar alayı betimlenmiştir. En önde fırtına tanrısı Tarhundas bulunmaktadır. Onun arkasında tanrıça Kubaba gelmektedir. Onun arkasında mızraklı bir tanrı ve daha sonra biri çıplak olan iki tanrıça gelmektedir. Kraliçe Watis tarafından sahne tamamlanmıştır (Hawkins, 1972: 106 vd.), (ek 62, lev. LXII a). Bu figürlerin el bilekleri bileziklerle süslüdür. Kraliçe ve tanrıçalar iki ya da üç sıra halinde bu bilezikleri takmışlardır.

Kargamış'tan bir kabartma tasvirinde iki cin kollarını yukarı doğru kaldırmıştır ve güneş kursunu taşırken betimlenmişlerdir (Vieyra, 1955: 69), (ek 62, lev. LXII b). Cinlerin her iki bileğinde de bilezik bulunmaktadır.

Zincirli'den bir yemek sahnesi tasvirinde kraliçe ya da prenses olarak nitelenen şahıs çeşitli takılar takmıştır. Ayaklarında ve kollarında bilezikler bulunmaktadır (Akurgal, age. lev. 116), (ek 63, lev. LXIII).

Zincirli'den kral Kilamuva'ya ait olduğu düşünülen (Akurgal, age. lev. 106), (ek 64, lev. LXIV) kabartma tasvirinde kralın bileklerinde rozetli bantlar ve her iki kolunda da uçları süslemesiz pazıbentler bulunmaktadır.

Zincirli'den kral Bar-rekub kabartmasında Assur etkileriyle birlikte bazı detaylarda Malatya ve Sakçegözü'nde olduğu gibi benzerlikler bulunmaktadır. Kralın sağ omuzu üzerinde bir şal bulunmaktadır ve saçakları giysinin altına saklanmıştır. Bu özellikler karakteristik Assur özellikleridir. Kralın önündeki amblemler Assur kral stelleri üzerinde de bulunmaktadır (Vieyra, age. 79), (ek

65, lev. LXV). Kral ellerini yukarı doğru kaldırmıştır ve her iki bileğinde de bilezik bulunmaktadır.

Sakçegözü'nden bir kral tasvirinde (Akurgal, age. lev. 121), (ek 66, lev. LXVI) kralın ileri doğru uzattığı el bileğinde uçları süslemesiz bir bilezik bulunmaktadır. Sol kolunda ise yine bu şekilde bir bilezik vardır.

Malatya'dan kireçtaşından yapılmış büyük bir kral heykelinde Assur etkileri görülmektedir ve Assur heykellerinin bir kopyasıdır. Saçlar dalgalı ve sıra halindedir. Saçlar boynun arkasında ense üzerine dökülmüştür. Saç uçları kıvrılarak boncuk biçiminde bir görünüm kazanmıştır. Kralın başı açıktır. Üzerine giydiği mantosunun kıvrımları zarif bir biçimde gösterilmiştir. Ayağındaki sandalı ise yine zarif aynı tipteki Assur örneklerine benzer bir biçimdedir (Akurgal, 1962: 133), (ek 67, lev. LXVII - ek 68, lev. LXVIII). Kralın her iki el bileğinde bilezik, kollarında ise pazıbentler bulunmaktadır. Bunların uçları hayvan başları şeklinde süslenmiştir.

3. 1. 3. 2. Günlük Kullanım

Bilezik ve pazıbentlerin kullanımıyla ilgili olarak özellikle Geç/Yeni Assur Sanatı (Kohlmeyer, age. 179), Urartu (Kohlmeyer, age. 178) ve Geç Hitit Sanatı'nın (Türe - Savaşçın, age. 62) kabartma ve heykeltıraşlık eserlerinde önemli bilgiler bulunmaktadır. Bu tasvirli sanat eserlerinde bilezik ve pazıbentlerin kullanımına yönelik olarak, bu tür takıları toplumda kimlerin kullandığı, bilek ve pazılara nasıl takıldığı, nerelerde kullanıldıkları sanat eserlerinin kompozisyon sahnelerinden anlaşılmaktadır.

Bilezik ve pazıbentlerin kullanımında kadın ve erkek ayrımı yapılmamıştır. Ancak toplumsal statüyü gösteren bu takıları kullanan kişilerle ilgili olarak bir sıralama yapılabilir:

1 - Tanrılar ve tanrıçalar.

2 - Mitolojik varlıklar (Kuş adamlar, kanatlı cinler ya da kanatlı tanrı ve tanrıçalar, sfenksler).

3 - Krallar ve kraliçeler.

4 - Saraylılar, soylular ve varlıklı kimseler.

5 - Belirli meslek gruplarına ait kişiler (Askerler, hizmetkârlar, din görevlileri).

6 - Halktan kişiler.

1 - Tanrılar

Tanrı ve tanrıçaların atribütleriyle gösterildiği tasvirlerde figürler çeşitli takı ve giysilerin yanı sıra bileklerinde bilezikler ve kollarında da pazıbentler takmış şekilde gösterilmiştir.

Urartu Dönemine ait Adilcevaz kaya kabartmasında tanrı Haldi'nin her iki bileğinde (Burney - Lawson, age. 214 vd.), (ek 25, lev. XXV) ve Adilcevaz Kef kalesi kabartmalarındaki aslanlar üzerinde karşılıklı olarak duran iki tanrının her iki bileğinde bilezikler bulunmaktadır (Bilgiç - Öğün, age. 71 vd.), (ek 26, lev. XXVI a). Van Bölge Müzesi'nde bulunan bir kemer üzerindeki ziyafet sahnesinde tahtta oturan tanrının her iki bileğinde (Çilingiroğlu, age. 15 vd.) (ek 26, lev. XXVI, b) bilezik bulunmaktadır. Karmir Blur'da bulunan bir kemer parçası üzerinde aslan ve boğa üzerinde duran tanrı ve tanrıça figürlerinin de her iki bileğinde bilezik vardır (Piotrovsky, age. 45), (ek 26, lev. XXVI c). Giyimli adak levhalarından aslan üzerinde duran tanrının tasvir edildiği eserde tanrının her iki bileğinde bilezik bulunmaktadır (Taşyürek, age. 201 vd.)., (ek 28, lev. XXVIII a). Köln'de özel bir koleksiyonda bulunan başka bir Urartu adak levhası üzerinde Teişeba boğası üzerinde ayakta dururken gösterilmiştir yukarı doğru kaldırdığı el bileğinde bilezikler bulunmaktadır (Kellner, age. 91, taf. 4), (ek 29, lev. XXIX e). Yukarı Anzaf Kalesi'nde bulunan adak kalkanı üzerinde başta Tanrı haldi olmak üzere diğer Urartu tanrılarının her iki bileğinde bilezik bulunmaktadır (Belli, age. 35vd.), (ek 33, lev. XXXIII).

Assur Dönemine ait Nimrud'da Ninurta Tapınağı'nda mitolojik bir sahnenin tasvir edildiği kabartma üzerinde tanrı Ninurta'nın sağ bileğinde rozetli bir bilezik her iki kolunda pazıbent bulunmaktadır. Bu pazıbentlerden biri hayvan başıyla süslenmiştir (Frankfort, age. 88 vd.), (ek 44, lev. XLIV).

Geç Hitit Dönemi'ne ait İvriz Kaya Kabartması'nda bereket tanrısının her iki bileğinde uçları süslemesiz bilezikler bulunmaktadır (Akurgal, age. lev. 133), (ek 59, lev. LIX). Kargamış'ta büyük duvar kabartmasındaki tanrılar alayında tanrı ve tanrıçaların el bilekleri bileziklerle süslüdür (Hawkins, age. 106 vd.), (ek 62, lev. LXII a).

2 - Mitolojik Varlıklar

Bu türden varlıkların bilek ve kollarında bilezik ve pazıbent gibi takılara çok sık

rastlanılmaktadır. En sık görülen varlıklar kuş başlı kanatlı insan gövdeli cinler ya da tanrılar ve kanatlı erkek ve kadın figürleridir.

Erzurum Arkeoloji Müzesi'ndeki bir kemer parçası üzerindeki ok atan kanatlı insan figürlerinin el bileklerinde bilezikler bulunmaktadır (Çavuşoğlu, age. 199), (ek 27, lev. XXVII c-d).

Giyimli adak levhaları üzerinde tasvir edilen kanatlı cinlerin bileklerinde de tek ya da sıra halde bilezikler bulunmaktadır (Taşyürek, age. res. 2, 3, 8, 10, Kellner, age. taf. 7: 2, 5, 6, 9, Tafel 9: 5). Köln'de özel bir koleksiyonda bulunan Urartu adak levhası üzerindeki kanatlı cinin kolunda da bir adet bilezik bulunmaktadır (Kellner, age. taf. 5: 5), (ek 28, lev. XXVIII b, c, ek 29, lev. XXIX a, b, d, f, ek 30, lev. XXX a, b, f, ek 32, lev. XXXII b).

Urartu Dönemi'ne ait Altıntepe'den çıkan fildişi eserler arasındaki iki kuş başlı adamdan birinin her iki bileği, diğerinin yalnız biri bileziklidir (Özgüç, age. 38), (ek 34, lev. XXXIV a). Toprakkale'den fildişinden yapılmış kartal başlı grifon tasvirinde figürün yukarı doğru kaldırdığı el bileğinde iki adet bilezik bulunmaktadır (Çilingiroğlu, age. 44), (ek 34, lev. XXXIV b).

Altıntepe'de Apadana - kabul salonundaki duvar resimlerinde kutsal ağacın her iki yanında tasvir edilen cinlerin her iki kolunda bilezikler bulunmaktadır (Özgüç, age. 18) (ek 35, lev. XXXV). Bir sfenksin tasvir edildiği başka bir resimde sfenksin bileğinde, sekiz yapraklı rozetle süslü bileziği bulunmaktadır. İkinci bilezik elbisesinin kısa kollu ucunun altında, pazısı üstündedir (Özgüç, age. 25), (ek 36, lev. XXXVI).

Nimrud Kuzeybatı Saray kabartmalarından kanatlı erkek figürü tasvirinde bileklerde rozetli bantlar, kollarda ise hayvan başlı pazıbentler bulunmaktadır (Barnett, age. 12), (ek 37, lev. XXXVII). İki kanatlı tanrıçanın tasvir edildiği kabartmada tanrıçaların her iki bileği rozetli bileziklerle süslüdür (Barnett, age. 27), (ek 38, lev. XXXVIII). Tanrı olarak da nitelenen kanatlı bir erkek figürüne ait tasvirde figürün her iki kolunda ve bileğinde, uçları süslemesiz pazıbent ve bilezik bulunmaktadır (Barnett, age. 27), (ek 39, lev. XXXIX a). İki kartal başlı tanrının ya da cinin tasvir edildiği sahnede, soldakinin sağ kolunda ve bileğinde uçları süslemesiz birer pazıbent ve bilezik vardır. Sağdaki figürün ise her iki bileğinde boğumlu bilezikler bulunmaktadır. Sağ ve sol kolunda ise birer pazıbent vardır (Barnett, age. 27), ek 39, lev. XXXIX b). Assurnasirpal'in tasvir

sahnesinde kralın arkasında bulanan kanatlı cinlerin kollarında uçları süslemesiz pazıbent, bileklerinde ise bilezik vardır (Mallowan, age. 97), (ek 42, lev. XLII a). Metropolitan Sanat Müzesi'nde Nimrud'da bulunmuş II. Assurnasirpal'e ait saray kabartmalarında kanatlı insan başlı ve kuş başlı kanatlı figürlerin bileklerinde rozetler ve kollarında pazıbentler bulunmaktadır (Crawford - Harper - Pittman, age. fig. 14 - 16), (ek 50, lev. L a - b). Münih'de bulunan kabartma tasvirli eserlerden kartal başlı cin ve kanatlı erkek figürünün bulunduğu sahnede figürlerin kollarında rozetli bantlarla birlikte uçları süslemesiz pazıbentler de bulunmaktadır (Reade, age. 122 vd.), (ek 51, lev. LI b - c).

Geç Hitit Dönemi'ne ait Kargamış'tan bir kabartma tasvirinde iki kanatlı cinin her iki kolunda da bilezikler bulunmaktadır (Vieyra, age. 69), (ek 62, lev. LXII b).

3 - Krallar ve Kraliçeler

Kralların ve kraliçelerin bir takdim, sunu ve resmi geçit sırasında gösterildiği sahnelerde ve günük konuların anlatıldığı tasvirlerde figürlerin bileklerinde bilezik kollarında ise pazıbentler takmış olduğu görülmektedir.

Nimrud'da Assurnasirpal'in taht odasında bulunan tasvir sahnesinde kralın her iki kolunda pazıbent ve bileklerinde bilezikler bulunmaktadır (Mallowan, age. 97), (ek 42, lev. XLII a). British Museum'da bulunan Nimrud Güneybatı Sarayı'na ait bir kabartmada kral ve ölüme mahkûm ettiği, ayaklarına kapanan bir düşmanı tasvir edilmiştir. Sahnede kralın bileğinde süs eşyası olarak dört katlı bir bilezik bulunmaktadır (Barnett - Falkner, age. 29), (ek 47, lev. XLVII b). Detroit'te bulunan başka bir Assur kabartmasında kral yine düşmanına boyun eğdirirken gösterilmiştir. Kralın bileğinde ortasında rozet bulunan dört katlı bir bilezik bulunmaktadır (Barnett - Falkner, age. 27), (ek 48, lev. XLVIII). British Museum'da bulunan V. Shamshi - Adad'ın stelinde kralın (Smith, age. 5), (ek 53, lev. LIII) her iki bileğinde de bilezik bulunmaktadır. III. Tiglatpileser'e ait kabartmada kral elinde uzun bir asa tutmaktadır. Bu el bileğinde rozetli bir bilezik bulunmaktadır (Smith, age. 7), (ek 54, lev. LIV c). Metropolitan Sanat Müzesi'ndeki kral ve hizmetkârının bulunduğu tasvirde kralın bileklerinde rozetler bulunmaktadır ve pazıbentler de takmıştır (Crawford - Harper - Pittman, age. fig. 13), (ek 51, lev. LI a). Assurbanipal'in Ninive'deki sarayındaki

kabartmalarda bulunan aslan avı sahnelerinde kral bileziklerle birlikte pazıbentler takmıştır (Reade, age. 54), (ek 52, lev. LII b - c). Khorsabad'dan II. Sargon'a ait bir kabartma tasvirinde kral sağ elinde uzun bir asa tutmaktadır. Bu el bileğinde bilezik bulunmaktadır (Smith, age. 13), (ek 55, lev. LV).

Geç Hitit Dönemi'ne ait İvriz Kaya Kabartması'nda kral Varpalavas'ın sağ el bileğinde bilezik bulunmaktadır (Akurgal, age. lev. 133), (ek 59, lev. LIX) . Kargamış'tan Kral Araras ve oğlu Kamanas'ın kabartma tasvirinde (Akurgal, age. lev. 127), (ek 60, lev. LX), kral ve oğlunun bileklerinde bilezikler bulunmaktadır. Kargamış'tan Kral Katuwas'ın kabartma tasvirinde kralın her iki bileğinde de bilezik bulunmaktadır (Mallowan, age. 68), (ek 61, lev. LXI). Kargamış'ta büyük duvar kabartmasında tanrılar alayında Kraliçe Watis'in sol kolunda sıra halinde bilezikler bulunmaktadır (Hawkins, age. 106 vd.), (ek 62, lev. LXII a). Zincirli'den kral Kilamuva'ya ait olduğu düşünülen (Akurgal, age. lev. 106), (ek 64, lev. LXIV) kabartma tasvirinde kralın bileklerinde rozetli bantlar ve her iki kolunda da uçları süslemesiz pazıbentler bulunmaktadır. Zincirli'den kral Bar-rekub kabartmasında kralın her iki bileğinde de bilezik bulunmaktadır (Vieyra, age. 79), (ek 65, lev. LXV). Sakçegözü'nden bir kral tasvirinde (Akurgal, age. lev. 121), (ek 66, lev. LXVI) kralın ileri doğru uzattığı el bileğinde uçları süslemesiz bir bilezik bulunmaktadır. Sol kolunda ise yine bu şekilde bir bilezik vardır. Malatya'dan kireçtaşından yapılmış kral heykelinde, kralın her iki el bileğinde bilezik, kollarında ise pazıbentler bulunmaktadır. Bunların uçları hayvan başları ile süslenmiştir (Akurgal, age. 133), (ek 67, lev. LXVII - ek 68, lev. LXVIII).

4 - Saraylılar, Soylular ve Varlıklı Kimseler

Toplumda saygın bir konumda bulunan varlıklı kimseler ile saraylıların betimlendiği tasvirlerde bu kişileri günlük hayatlarında bilezik ve pazıbent gibi takıları kullandıkları görülmektedir.

Kuzeybatı Saray kabartmalarından geçit törenindeki iki Assurlu'nun olduğu kabartmada bir bey ve onu takip eden hizmetkârı tasvir edilmiştir. Bey olarak nitelenen kişi uçları süslemesiz bilezik ve pazıbent takmıştır (Mallowan, age. 103), (ek 43, lev. XLIII b). Detroit'te bulunan bir Assur kabartmasında kral düşmanına boyun eğdirirken gösterilmiştir. Kralın karşısındaki vezirin ise

bileklerinde dört katlı bir bilezik bilezik bulunmaktadır. Vezirin arkasında bulunan sakalsız görevli de ortasında rozet bulunan üç katlı bir bilezik taşımaktadır (Barnett - Falkner, age. 27), (ek 48, lev. XLVIII). Khorsabad'dan II. Sargon'a ait kabartma bir kabartma tasvirinde kralın karşısındaki subayın bileğinde bilezik ve kolunda ise bir pazıbent bulunmaktadır (Smith, age. 13), (ek 55, lev. LV).

Geç Hitit Dönemi'ne ait Maraş Mezar taşı üzerinde zengin bir ailenin çocuğu olarak nitelenen figürün bilekleri aslan başları, sağ kolundaki halkası ise ördekbaşlarıyla süslü bilezik taşımaktadır (Akurgal, age. lev. 149), (ek 58, lev. LVIII). Zincirli'den bir yemek sahnesi tasvirinde kraliçe ya da prenses olarak nitelenen şahsın ayaklarında ve kollarında bilezikler bulunmaktadır (Akurgal, age. lev. 116), (ek 63, lev. LXIII).

5 - Çeşitli Meslek Gruplarına Ait Kişiler

Assur kabartmalarındaki gerçek hayatı yansıtan tasvir konularında krala ve saraya bağlı olarak çalışan çeşitli meslek gubuna ait kimselerin de bilezik ve pazıbentler taktıklarını görmekteyiz.

Nimrud Kuzeybatı Sarayı'nın kuzey cephesinde bulunan kabartmada bir hizmetkâr başının üzerindeki tepsiyi dikkatli bir biçimde taşırken betimlenmiştir. Bu kişi süslemesiz bilezikler ve pazıbent takmıştır (Mallowan, age. 103), (ek 42, lev. XLII b). Kalhu (Nimrud)'da Ninurta Tapınağı'ndan bir kabartma sahnesinde rahip veya kral olabilecek bir şahıs tasvir edilmiştir (Barnett - Lorenzini, age. taf. 1), (ek 45, lev. XLV). Bu kişinin el bileklerinde rozetler bulunmaktadır ve her iki kolu da pazıbentlerle süslenmiştir. Kral ve hizmetkârının bulunduğu bir tasvirde kralın hizmetkârının bileklerinde uçları süslemesiz bilezikler ve aynı şekilde kollarında pazıbentler bulunmaktadır (Crawford - Harper - Pittman, age. fig. 13), (lek 51, ev. LI a). Ninive'den ele geçen bir kabartma tasvirinde Assur kralı Sanherib'in muhafızları arasında bulunan iki asker tasvir edilmiştir. Elinde mızrak bulunan asker Filistinlidir. Bu askerlerin bileklerinde birer bilezik bulunmaktadır (Reade, age. 52), (ek 52, lev. LII a). Filistinli askerin taktığı bilezik, bu takı modasının yayılım alanı hakkında da bilgi vermektedir. Assurbanipal'in aslan avı tasvirlerde kralın muhafızları bileziklerle birlikte pazıbentler de takmışlardır (Reade, age. 54), (ek 52, lev. LII b - c). British Museum'da bulunan Nimrud Güneybatı Sarayı'na ait bir kabartmada iki çift esiri

getirirken gösterilen resmi görevlinin el bileğinde bilezik bulunmaktadır (Barnett - Falkner, age. 10), (ek 47, lev. XLVII a). Paris Louvre Müzesi'nde bulunan ve geliş yeri bilinmeyen kabartma tasvirinde sakalsız bir görevli tasvir edilmiştir. Görevlinin sağ bileğinde, ortasında yaprakların oluşturduğu rozetli bir bilezik bulunmaktadır (Barnett - Falkner, age. 31), (ek 49, lev. XLIX a). Khorsabad'dan II. Sargon'a ait bir kabartma tasvirinde ritüel sahnesindeki görevlilerin (Smith, age. 13), (ek 56, lev. LVI a - b) bilezik ve pazıbent taktıkları görülmektedir. Resmi geçit töreninde gösterilen bir kraliyet görevlisi de (Smith, age. 13), (ek 57, lev. LVII) sol bileğinde rozetli bir bilezik ve kolunda bir pazıbentle tasvir edilmiştir.

6 - Halktan Kişiler

Bilezik ve pazıbentlerin kullanımıyla ilgili bilgiler veren Urartu, Geç/Yeni Assur ve Geç Hitit tasvirli sanat eserlerinde bu süs eşyalarını genellikle yüksek statüye sahip sarayla ilgili kişilerin ya da varlıklı kişilerin kullandığı görülmektedir. Ancak halktan kişiler de benzer takıları kullanmıştır.

Giyimli adak levhaları üzerinde tasvir edilen tanrılara kurban götüren veya alem taşıyan figürlerin el bileklerinde takı olarak bilezikler bulunmaktadır (Taşyürek, age. res. 1 - 5, 11, Kellner, age. taf. 8: 9, Tafel 9: 1, 3), (ek 28, lev. XXVIII a - e, ek 29, lev. XXIX c, ek 30, lev. XXX c, d, e).

Erzurum Arkeoloji Müzesi'nde bulunan adak levhaları üzerindeki tasvir edilen figürlerin her iki bileğinde bilezik bulunmaktadır (Girginer, age. 30 vd.), (ek 31, lev. XXXI a, b). Bu adak levhaları Giyimli kökenli adak levhalarıdır ve halk sanatı özelliklerini yansıtan bu eserler M.Ö. 7. yüzyıla tarihlenmektedir (Girginer, age. 38). Giyimli adak levhaları üzerinde sanatçılar Urartu Krallığı'nın kuvvet ve kudretini canlandırmak yerine toplum gereksinimlerini, ekonomik ve beslenme sorununu daha inandırıcı açıdan yansıtmaya çalışmışlardır (Belli, age. 87).

Köln'de özel bir koleksiyonda bulunan Urartu adak levhası üzerindeki tasvirde sunuda bulanan bir figürün bileklerinde bilezikler bulunmaktadır (Kellner, age. Tafel 5: 2), (ek 32, lev. XXXII a).

Nimrud Kuzeybatı Saray kabartmalarından, krala getirdikleri hediyeleri sunan iki Fenikeli tasvirinde, öndeki figürün her iki kolunda ve bileğinde uçları süslemesiz birer pazıbent ve bilezik bulunmaktadır. Arkadaki figürün her iki

bileğinde birer bilezik ve sadece sağ kolunda olmak üzere bir pazıbent bulunmaktadır (Barnett, age. 27), (ek 40, lev. XL). Tasvirde Assurla ilişkili çeşitli halktan kişilerin de bu tarz takılar kullandıkları görülmektedir.

Elazığ Müzesi'nde bulunan bir kemer üzerindeki tasvirde bir kadın figürü yer almaktadır ve ileri doğru uzattığı el bilekleri bilezikle süslüdür. Üstte ise sağa doğru yönelmiş bir el ile kadının başı görülmektedir ve aynı şekilde bir bilezik görülmektedir (Çavuşoğlu, age. 220), (ek 27, lev. XXVII a - b).

3. 1. 3. 3. Urartuların Öteki Dünya İnançları ve Bilezik ve Pazıbentlerin Ölünün Zati Eşyası Olarak Mezarlara Bırakılması

Erken demir Çağın'dan itibaren yaygın bir şekilde kullanılmaya başlanan bilezikler ve pazıbentler Erken Demir Çağı ve Urartu mezarlarında yoğun olarak ele geçmiştir. Bu takılar ölen kişinin mezarına zati eşyası olarak bırakılmıştır. Tahsin Özgüç'ün belirttiği gibi ölünün "zati eşyası" terimi, ölünün zati eşyası, yani bileğinden, parmağından, kulağından, boynundan çıkarılmayan, vucuduna bağlı kalan eşya; bir bakıma göre bunlar hediye değildir ve sahibinden ayrılmayan eşyalardır (Özgüç, 1948: 75 vd.).

Assur kral yıllıkları, M.Ö. 13. yüzyıldan beri Van Gölü Havzası'nda Ur(u)atri ve Nairi adlarıyla bir takım halkların yaşadığından ve çok sayıda kral ve krallığın varlığından söz etmektedir. Ancak bunlarla ilgili olarak yeterli sayıda arkeolojik kalıntıya rastlanılmamıştır. Urartulu Aramu ile krali kentleri Arzaşkun ve Sugunia'nın varlığı ise yalnızca yazılı belgelerden tanınmaktadır. Van Gölü Havzası'nda klasik Urartu dönemi öncesine ait olarak Ernis ve Dilkaya gibi nekropoller belirlenmiştir. Aynı zamanda Urartuların M.Ö. 8. - 7. yüzyıllar süresince yerleşme yerlerinin yakınında büyük mezarlıklar kurdukları bilinmektedir (Sevin - Kavaklı, 1996 c: 1 vd.).

Erken Demir Çağı olarak adlandırılan dönemde ilk olarak Ernis - Evditepe mezarlarından ortaya çıkarılan demir takı ve silahlar, Doğu Anadolu Bölgesi'nin tek ve en eski adak eşyalarını oluşturmuştur. Daha sonra Van Karagündüz, Hakkari ve Yoncatepe mezarlarından ortaya çıkarılan demirden yapılmış çeşitli takı, eşya ve silahlar, Urartu Krallığı kurulmadan önce Van Bölgesi'nde demir metalurji tekniğinin çok yaygın ve yüksek bir seviyede olduğunu kanıtlamıştır. Bu mezarlıkların çivi yazılı Assur kaynaklarında sözü edilen ve M. Ö. 13. - 9.

yüzyıllar arasında Van Bölgesi'nde yaşayan Nairi ve Uruatri Beyliği'ne ait toplulukların kullanıldıkları mezarlar olduğu anlaşılmıştır (Belli - Konyar, age. 52).

Van Gölü'nün kuzeydoğu kıyıları üzerindeki Ernis (Ünseli)'de dramossuz mezarlardan ele geçen buluntular kişisel süs eşyaları ve törensel silahlar olmak üzere iki türe ayrılmaktadır. Ernis Evditepe'de iki örneği tanımlanmış, uçları birbiri üzerine bindirilmiş demir bilezikler Batı İran ve Kafkasya'da M. Ö. 10. yüzyıldan 9. yüzyılın başlarına kadar kullanım görmüşlerdir (Sevin, age. 39). Ernis - Evditepe mezarlarından ortaya çıkarılan madenden eşyaların en ilginç özelliği, demirden yapılmış çeşitli eşya, takı ve silahların bulunmuş olmasıdır. 40'ı aşkın demirden yapılmış eşya, takı ve silah arasından 1 sap delikli balta, 6 hançer, 7 gözlü iğne, 6 bilezik, çok sayıda topuz başı, 2 yüzük ve aşırı oksitlenme ve kırılmadan dolayı ne olduğu belli olmayan eşyalar bulunmaktadır. Bronzdan yapılan takılar azdır ve yalnızca 1 adet bronz bilezik ve yüzük bulunmuştur. Kalay bu dönemde değerli ve çok az bulunan metal olduğu için bronz eşya, takı ve silah çok az üretilmiştir. Demir bu dönemde çok değerli olmasına karşın, daha bol bulunmuştur. Bu yüzden takı ve törensel silahlar demirden yapılmıştır (Belli - Konyar, age. 46).

1984 yılında Van - Dilkaya Höyüğü'nde başlayan kurtarma kazıları höyük ile birlikte mezarlık alanında da başlanmıştır. Mezarlık alanında yakarak (kremasyon) ya da yakmadan (inhumasyon) olmak üzere iki tür gömme geleneği uygulanmıştır. Bu gömme geleneğine bağlı olarak 4 mezar türü bulunmaktadır: Sandık mezarlar, kum sandık mezarlar, oda mezarlar, urneler. Hocker tarzı gömülerin oluşturduğu kum gömülere ait 6 mezar ortaya çıkarılmıştır. İskeletler üzerinde ele geçen tunç takılar (yüzük, saç iğnesi, bilezik) Orta Demir Çağı'na, yani Urartu Krallığı Dönemi'ne aittir. Bugüne kadar 2 oda mezar tespit edilmiştir ve Erken Demir Çağı'na tarihlenmektedir (Çilingiroğlu, 1993: 477 vd.). Yağmalanmış olan 2 nolu mezardaki kafatası kalıntılarından bu mezarda en az 30 kişi olduğu anlaşılmaktadır. Mezar buluntuları arasında yılan başlı bilezikler, demirden bir asa ve çeşitli boncuklar ve döküntüler bulunmaktadır. Mezarın tarihlemesi açısından önemli bir kriter olan fibulanın ölünün yanına bırakılan zati eşyaları arasında olduğu düşünülmektedir. Oda mezardaki ilginç buluntular arasında olan yanmış kemik buluntular oda mezarlarda aynı zamanda kremasyon gömülerin yapıldığını da göstermektedir (Çilingiroğlu, age. 30).

Demir Çağ'ı temsil eden küçük buluntular arasında pişmiş toprak ve insan figürünü, çeşitli boncuklardan oluşan kolye ve bilezikler, Urartu Dönemine ait yılan başlı tunç bileziklerdir (Çilingiroğlu, age. 233 vd.). 1987 yılı kazılarında 3 Urartu Urnesi açığa çıkarılmıştır. Bu urne içinde bronz kemer parçaları, yüzük, küpeler ve yılan başlı kırık bir bilezik ele geçirilmiştir (Çilingiroğlu, age. 264). 1988 yılı kazılarında bulunan Urartu urneleri içinde IV. 1 (88) nolu urne buluntu açısından zengindir. Urnenin dışında nokta bezemeli, katlanmış bir kemer, urnenin içerisinden ise bir taş mühür, ağırşak, tunç yılan başlı bilezik, yüzük ve iki adet saç iğnesi ele geçmiştir (Çilingiroğlu, age. 249 vd.).

Karagündüz Nekropolü'nde çok sayıda maden esere rastlanmıştır ve bunların büyük bir bölümü demirdendir. Bunlar arasında bilezik, yüzük ve iğne gibi süs eşyaları ile hançer, kılıç (?), bıçak ve mızrak ucu gibi törensel silahlar bulunmuştur. Bu nekropolün Hasanlu IV ve Dinkha Tepe IV'ün başlarıyla çağdaş bir yerleşim olduğu düşünülmektedir (Sevin - Kavaklı, 1996 a: 345). Karagündüz K2 mezarında demirden yapılmış zincir kümeleri, yuvarlak ya da yassı gövdeli bilezikler, bastona benzer uzun parçalar, mızrak uçları, yüzükler ve iğneler gibi süs eşyaları ve törensel silahlar bulunmuştur. K1 mezarında ölünün zati eşyası olarak yüzlerce akik, fayans, frit, dağ kristali ve tunç boncuk, birkaç tunç yüzük halka; parçalar halinde seramikler ile tüm durumdaki bir kandil ve çanak ele geçirilmiştir. K6 - 7 mezarında akik, fayans, frit gibi maddelerden yapılmış çok sayıda boncuk (kolye) ile ağırşaklar ve dövme demirden yapılmış bilezikler, yüzükler ve iğneler gibi süs eşyaları ile demir bıçak bulunmaktadır. Nekropol genel olarak İran kronolojisine göre Demir II Dönemi'ne (M.Ö. 1000 - 800) tarihlenmiştir (Sevin - Kavaklı, 1994: 336 vd.). Van Karagündüz mezar buluntuları içinde en ilginç olanların bazılarını süs eşyaları ve törensel silahlar oluşturmaktadır. Bilezikler, halhallar ve yüzükler dövme tekniği ile üretilmişlerdir. İğneler, hançerler, kılıçlar farklı boyutlardadır. Bir topuz, bir zincir (?) ve bir kılıca ait olan büyük demir parçalar buluntular arasındadır. Demir törensel amaçlar için kullanılmıştır ve süs eşyaları Hasanlu IV, Kandlar Tepe II A ve Dinkha Tepe II'nin başlangıcına ait mezarlıklarla aynı döneme ait olduklarının bir göstergesidir (Sevin, 1999: 162). Karagündüz Nekropolü mezar odalarında demirden dövülerek yapılmış yuvarlak kesitli uçları bazen açık bazen de birbirleri üzerine bindirilmiş bilezikler ile yine demirden yapılmış yassı bilezikler fazla sayıda bulunmuştur. Bu örnekler yassı bilezikler dışında Ernis, Yoncatepe, Hakkari

mezarlıklarında bulunan örneklerle benzerdir (Belli - Konyar, age. 62 vd.). Ölünün zati eşyaları arasında bulunan demirden süs eşyaları içinde en yaygın kullanım görenler bilezik, ya da halhal denilebilecek halkaların yuvarlak kesitli ya da dövülerek ince bir şerit haline getirilmiş iki türü bulunmaktadır. İlk türdekiler açık ağızlılar ya da iki ucu birbiri üzerine bindirilmişler olarak gruplanmaktadır. Açık ağızlı kalın kesitli ve geniş çaplılar halhal olarak kullanılmışlardır. İkinci gruptaki yassı bilezikler de ince ve kalın olarak iki gruba ayrılmaktadır. Bunların tunçtan ve biraz farklı olanlarına Hasanlu IV ve Dinkha Tepe II'de rastlanmıştır. Batı İran ve Kafkasya'da M.Ö. 10. yüzyıldan 9. yüzyılın başlarına kadar kullanılan bilezikler iskeletler üzerindeki *in situ* durumlarından, bir kola ve çok sayıda geçirildikleri anlaşılmıştır. Ayak bileğinde halhal bulunan bir iskelete rastlanmamıştır (Sevin - Kavaklı, age. 27 vd.).

1998'de Hakkari'de yapılan kazı çalışmalarında M2 olarak adlandırılan girişsiz mezar odasında yapılan çalışmalar sonucunda, hoker durumda yatırılmış 15 kadar erişkin insan iskeleti ve iki tabaka halinde gömülen buluntular ortaya çıkarılmıştır. Alt tabakada ikisi gümüş, biri altından, bir kolye askısı olarak kullanılmış üç diskin yanında tunçtan ve taştan boncuklar, tunçtan bıçaklar, iki ucu delikli yasssı bir levha, iğneler ve silindirik gövdesi boydan boya delikli semboller ile boncuk benzeri süs eşyaları ele geçirilmiştir. Üst tabakada ise çok sayıda demir bilezik ve hançere ait bir parça bulunmuştur. Yuvarlak ya da dörtgenimsi kesitli bilezikler iki ucu açık veya birbiri üzerine giydirilmiş türdedir. Benzerlerine Van yöresi, Batı Azerbaycan, Orta İran ve Luristan'da rastlanmıştır. Kordlartepe'den bir C 14 analizi bu tür demir bileziklerin bulunduğu II A tabakası için, M.Ö. 1100 - 1050 yıllarını; Karagündüz'den bir mezar ise (K6) kalibrasyonlu M.Ö. 1250 - 1120 tarihlerini vermiştir (Sevin - Özfırat - Kavaklı, age. 356). Hakkari mezar odasında bulunan yuvarlak kesitli demir bilezikler Karagündüz, Yoncatepe ve Ernis mezarlarından bulunan örneklere benzemektedir (Belli - Konyar, age. 87).

Yoncatepe Kalesi ve Nekropolü Van'ın 9 km. güneydoğusundaki Yukarı Bakraçlı (Yedikilise) Köyü'nün yakınında bulunmaktadır. Mezarlık alanında çıkan buluntular arasında Erken Demir Çağı'na tarihlendirilen yivli Urartu karakteri taşıyan çanak çömlekler, demir silahlar, bilezikler, süs iğneleri, çeşitli malzemelerden yapılmış boncuklar, tunç fibula, yüzükler bulunmaktadır (Belli, age. 101).

Urartu ölü gömme adetleri konusundaki bilgiler yazılı kaynaklardan çok arkeolojik kazılardan elde edilen çeşitli buluntulardan sağlanmıştır. Ortaya çıkarılan mezarlar ve bu mezarların inşa edildiği mezarlık alanındaki veriler, kazılarda bulunan tasvirli adak eşyaları veya kemer, miğfer, mühür gibi kişisel eşyalar üzerinde yer alan betimlemeler, Urartu ölü gömme adetleri konusundaki kaynakları oluşturmaktadır (Çilingiroğlu, age. 99). Urartu Halk mezarları ve ölü gömme adetleriyle ilgili asıl bilgiler 1971 - 1973 yıllarında Adilcevaz ve Patnos yöresindeki Baki Öğün tarafından yapılan kazılarda elde edilmiştir (Öğün, 1984: 60). Urartular'da iki türlü gömme bulunmaktadır: Ceset gömü ve yakarak gömme. Prenslere ve halka ait ölü gömme yerleri genelde kayaya oyulmuş veya yeraltına inşa edilmiştir. Bunlar bir veya birden çok odalardan oluşmaktadır. Halka ait oda mezarlar genelde tek odalıdır. Prenslere ait olanlar 2 - 5 odaya sahiptir. Her iki grupta da bu oda sayıları değişebilmektedir (Öğün, 1982: 221). Urartular'ın oda mezar tiplerini Assulular'dan almış oldukları düşünülmektedir (Öğün, age. 62).

Urartular'da ölü kültüyle ilgili olarak günümüz ölü kültünü hatırlatan şu işlemler yapılmaktadır. Temizleme ve hazırlama: Ölen, ilk gecesini evinde geçirmektedir. Ertesi gün törensel bir havada yıkanır ve tütsülenir. Ölü için tapınım: Tapınağın bahçesindeki musalla taşına yatırılır. Mezarlık yapısı: Mezarlıkta ise bekçinin koruduğu, gömmeye ilişkin bir çok araç gerecin yer aldığı bir yapı bulunmaktadır. Gömme: mezar başında ölü töreni yapıldıktan sonra ceset mezara konmaktadır. Hayat ağacı: Mezar yanına ölülerin hayat bulmasını simgeleyen, onun adına yaşamayı sürdürecek olan mezarlık ağacı dikilmektedir. Periyodik ölü törenleri: Belirli günlerde, özellikle de ölüm yıldönümünde ölünün yakınlarının mezar başında onu anması ve ölülerin öteki dünyada iyiliği için Tanrı'ya dua etmeleridir. Sulu libasyon: Törenler sırasında sadece dua okunur ve çoğunlukla mezarda açılan bir çanağa ve dikilen ağaçlara su dökülüp mezar sulanmaktadır (Çevik, 2000: 88).

Urartular mezarlara ölülere ait olan çok sayıda eşya bırakmışlardır. Fakat bu zati eşyalar eskidir, kullanılmış ve kırılmıştır. Bazen de bu eşyalar farklı eserlerin parçalarıdır. Metal vazolar ya kırık ya da bükülmüştür. Bu olay değişik kültürlerdeki geleneklerde görüldüğü gibi mezar hırsızlığını önlemek için yapılmıştır. Oda mezarlarda önceden gömülmüş erkek iskeletleri ve urneler bulunmaktadır. Bunların hemen hepsi hediyelerle birbirine karışmış şekilde

bulunmuştur. Bu kalıntılar mezar arkasına çöp gibi atılmış durumdadırlar. Böylece mezarın önü yeni gömüler için temizlenmiştir. Bazı urnelerin omzunda iki veya üç tane delik bulunmaktadır. Bu tür urneler Hititler'de ve diğer kültürlerde de görülmektedir (Öğün, 1975: 32). Bunun ölünün ruhunun rahatlıkla dışarı çıkmasını sağladığı düşünülmektedir. Aynı zamanda, yakmanın ruhun bedeni daha hızlı terk etmesi ve öteki dünyaya gitmesi inancından kaynaklandığı düşünülmektedir (Çevik, age. 84).

Urartu mezarları, I.Kaleler içine yapılmış mezarlar (genellikle kral mezarlarıdır.), II. Kaleler dışında bir mezarlıkta yapılmış mezarlar olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. İkinci tür mezarlar genellikle halk mezarlarıdır (Öğün, age. 58 vd.).

I. Kaleler içine yapılmış mezarlar iki türlüdür.

A. Kaya mezarları (Van Kalesi, Palu, Malazgirt - Kaleköy, Bağın, Doğubayazıt gibi.).

B. Toprak altına oyulmuş (Kayalıdere) veya toprak altına inşa edilmiş (Altıntepe) mezarlardır.

II. Kaleler dışındaki mezarlar:

A. Yeraltına inşa edilmiş oda mezarlar (Kuşçu/Kuşçi, Liç, Dağalan, Kamışlı, Akçaören, Gönlüaçık gibi.).

B. Yeraltında kayaya oyulmuş mezarlar (Yukarı Göçmez, Dedeli, Adilcevaz gibi.).

C. Kaya oyuğu mezarlar: a.Tabi kaya oyukları (Iğdır, Adilcevaz gibi.), b. İnsan eliyle yapılmış kaya oyukları (Adilcevaz gibi.).

D. Öteki mezar şekilleri: a. Urneli mezarlar (Liç, Nor Aresh), b. Ceset gömme mezarlar (Kalecik, Giyimli, Liç, Molla İbrahim mezarları gibi.).

Hemen hemen tümü soyulmuş olmakla birlikte, ilk kez bilimsel kazılar sonucunda Adilcevaz ve Dedeli yeraltı mezarları tüm buluntularıyla ortaya çıkarılmıştır. Altıntepe mezarları buluntularıyla Urartu ölü gömme adetleri hakkında bilgi vermiştir. Daha önce yağmalanmış olan Kayalıdere mezarı da buluntu veren tek kaya mezarı olması bakımından önemlidir (Çevik, 1991: 51).

1971 yılında Van Gölü'nün kuzeyinde, Patnos ve Adilcevaz çevresinde köylüler tarafından Urartu mezarları bulunmuştur. Bu mezarlar yağma edilmiş ve soyulmuştur. Aynı yıl içinde Adilcevaz'ın batısında da bir Urartu mezarlığı tespit edilmiştir. 1972 yılında bu mezarlıkta araştırmalar başlamış ve yeni mezarlara

rastlanmıştır. Adilcevaz oda mezarında çok çeşitli buluntular ele geçmiştir (Öğün, age 30 vd.). 1972 yılında ortaya çıkarılmaya başlanan Adilcevaz oda mezarında bulunan zengin eşyalar arasında kırmızı perdahlı oinokhoeler, çanaklar, terra cotta lambalar, iki bronz kemer, iki kırık ve bükülmüş omphalos çanağı, aslan ve yılan - ejder başlı gümüşten kol halkaları ele geçirilmiştir. Bunların yanında ahşap mobilya parçaları da vardır (Öğün, age. 61 vd.). 1971 yılında keşfedilen Urartu mezarlığı basit mezarlar ve lav kayalığı içine açılmış oda mezarlardan oluşmaktadır. Bu mezarlar halk mezarlarının buluntu açısından zengin olduğunu göstermektedir (Öğün, 1974: 443 vd.).

Patnos - Dedeli oda mezarlarında hoker şeklinde karşılıklı yatan iki gömüden mezarın arka kısmında yatan kılıcı ve yayı ile birlikte erkek iskeleti onun karşısındaki iskeletin de bir akik kolye tanesi, kurşun ve bronzdan yüzükler ve elbise parçalarından, kadın ait olduğu anlaşılmıştır. Erkek gömünün iskeletinde bronz bir üst kol takısı, kadınınkinde ise, başka bir benzeri bulunmuştur (Öğün, age. 66 vd.). İskeletlerden erkeğe ait olan yaşarken taktığı ejderha başı şeklinde kol halkası, bir kadına ait olan diğer iskelet de üstünde yılan başlı bronz kol bileziği ile bulunmuştur. Mezar odasının sağında, duvarın kuzeyindeki bir nişe yerleştirilmiş urnenin İçinde birçok eşya ile birlikte 3 adet kol bileziği de bulunmuştur (Öğün, age. 662 vd.).

Kayalıdere mezar A'da ele geçen eşyalar arasında iyi bir işçilikle yapılmış bronz bir bilezik ve yine benzer bir şekilde yapılmış fakat kırılmış bir bilezik ele geçirilmiştir (Burney, age. 110).

1914 yılında, Ağrı Dağı'nın güney yamaçlarındaki Iğdır (Yerleşim Malaklyu (Melekli) olarak tanımlanmıştır)'da P. F. Petrov tarafından kazılar yapılmıştır ve ortaya çıkarılan arkeolojik buluntular, Gürcistan Devlet Müzesi'nde bulunmaktadır. Mezarlarda, mezar eşyaları ve urneler noktalarla birbirinden ayrılmıştır. Nokta 1'de iki başsız insan iskeletinin yanına iki bronz pazıbent, çocuk kemiklerinin yanında demir ve bronz bilezikler bulunmuştur. Nokta 2'de 2 bronz pazıbent, Nokta 3 ve 4'te, 3'ü aslan başlı olmak üzere 5 bronz pazıbent ele geçmiştir. Nokta 5'te 2 aslan başlı bronz pazıbent bulunmuştur. Nokta 10 ve 12'de 10 aslan başlı bronz pazıbent açığa çıkartılmıştır. Nokta 11 - 13'te 3 adet ve Nokta 14'te olmak üzere aslan başlı pazıbentler ortaya çıkarılmıştır (Barnett, age. 153 vd., Girginer, age. 254 vd.).

Liç'te açılan tek urneli mezarlarda içinde sadece birisi insitu halde bulunmuş olan 3 urneli mezar açığa çıkarılmıştır. Diğer mezarlar ise yağmalanmıştır. Urne mezar I'den 1 kil urne, 1 çanak, 1 yüzükle birlikte 1 bronz üst kol bileziği bulunmuştur (Öğün, age. 672 vd.).

Iğdır'da açılan Urartu kaya mezarları, doğal kaya mağaralarına inşa edilmiştir. Bu mezarları birbirinden ayırt etmek amacıyla içinde mezar bulunan mağaralar 14 noktaya ayrılmıştır. A kayası mağara mezar I'de 1 adet bronz kol bileziği bulunmuştur (Öğün, age. 668 vd.).

1964 yılında Van - Ağrı karayolu yapımı sırasında. Van'ın Kalecik Köyü yakınlarında, Iğdır ve Nor - Aresh'tekilere benzer kayaların altına gömülmüş mezarlar bulunmuştur. Bu mezarlardan biri bir urne içinde yakma, diğeri iskelet gömmedir. Bu mezarlarda buluntular arasında bilezikler de bulunmaktadır. Buluntular Iğdır ve Nor - Aresh mezarlarında bulunan eserlere benzemektedir (Öğün, age. 446).

Van Hoşap yolu üzerinde bulunan Çavuştepe Kalesi kazıları 1961 yılında başlamıştır ve uç kale, tapınak sahası, saray bölümlerinde çalışmalar yapılmıştır. Şiddetli yangın izleri, bina içlerinde bulunan kül, kömür ve yanmış kerpiçten oluşan kalın yangın tabakası ve yazılmaya başlanıp bitirilmemiş bir kitabe, Çavuştepe Kalesi'nin ani bir felaket veya istila altında olduğunu göstermiştir (Erzen, 1972: 67 vd., Erzen, 1988: 49). Çavuştepe kalesinin yıkılışını belgeleyen "tahrip tabakası" içinde, insan iskeletleri ve bunların üzerinde bulunan zırh pulları, saç tokaları, fibulalar ve bronz yüzükler, bilezikler ve ayrıca iki baskı mühür, dikiş iğnesi, iskit ok uçları ve tipik Urartu seramik parçaları gibi buluntular ele geçirilmiştir (Erzen, 1982: 68). İnsan iskeletleri üzerinde bulunan takılar insanların bu tür eşyaları günlük hayatta nasıl kullandıkları hakkında bilgi vermektedir. Mezarlarda ölünün zati eşyası olarak ele geçen bileziklerin de aynı zamanda insanların günlük hayatta kullandıkları eşyalar arasında olduğu görülmektedir.

Patnos'da II. tabakada ortaya çıkarılan Urartu sarayının harem dairesi olarak nitelenen odasında korunmuş halde duvar diplerine uzanmış veya odanın ortasına serilmiş 37 iskelet bulunmuştur. İskeletlerin üzerinde bulunan birçok süs eşyası arasında bilezikler de bulunmaktadır. Bu sarayın da bir düşman istilası sonucu tahrip edildiği düşünülmektedir (Balkan, age. 241). Patnos'daki bulgular Çavuştepe de olduğu gibi tahribat tabakası içindeki iskeletler üzerinde bulunan

çeşitli takıların ve özellikle bileziklerin sadece mezarlarda ölüye ait olarak bırakılan bir eşya olmadığını, insanların yaşarken de bunları kullandığını göstermektedir.

Van/Altıntepe Urartu nekropolünde 1997'de başlanan ve 1998 yılında da devam eden kurtarma kazılarında 3 tür gömü saptanmıştır. Kaya mezarları, urneler, basit toprak mezarlar. Yağmalanmış olan kaya mezarlarından arta kalan buluntuların büyük çoğunluğunu çanak çömlekler oluşturmaktadır. Madeni buluntular arasında demir, ahşap ve tunçtan yapılmış kınları içinde duran demir kılıçlar ve bıçaklar ile ejder başlı tunç bilezikler, iğneler ve fibulalar bulunmaktadır. Tunç ve gümüşten küpeler çok fazla sayıdadır. Urne mezarlar içindeki kişisel süs eşyalarını taş boncuklu kolyeler, tunçtan süs iğneleri, yüzükler ve bilezikler oluşturmaktadır. Bazı eşyalar urnenin dışına bırakılmıştır. Yakılmamış olan bu grupta tunçtan kemerler ön sırayı almaktadır (Sevin - Özfırat - Kavaklı, age. 423 vd.).

3. 1. 4. Bilezik ve Pazıbentlerde Tasvir Edilen Hayvan Simgeleri ve Mitolojileri

3. 1. 4. 1. Yılan - Ejder

Yılan

Tarih öncesi dönemlerden beri yılan insanların sıklıkla kullandığı motiflerden biri olmuştur. İnsanlar çekindikleri ve korktukları hatta saygı gösterdikleri bu hayvana çeşitli anlamlar yüklemişler, onu sevdikleri tanrıların sembolü haline getirmişlerdir. Belki zamanla ona yüklenen bu anlamlardan dolayı yılan, kendisiyle yine aynı işlevlere sahip olan ejderha'ya dönüşmüştür. Bu sefer yılan, ejderha görünümünün altında çeşitli efsane ve hikayalere konu olmuş ona değişik kişilikler kazandırılmıştır.

Yılanların toplam 2500 kadar türü bulunmaktadır ve tür sayısı olarak en bol kıta Asya olup bunu Amerika kıtası takip etmektedir. Daha sonra Afrika ve Avustralya Kıtaları gelmektedir (Baran, 2005: 37). Türkiyede ise 41 yılan türü bulunmaktadır (Baran, age. 120 vd.). Tarih öncesi dönemlerden sonra ikonografide yılanların tasvirleri çok sık görülmektedir (Black - Green, age. 235). Ortadoğu'ya özgü bir yılan olan boynuzlu yılan (Cerastes cerastes) Orta Babil (Kassit) kudurruları üzerinde bir simge olarak, Geç Assur sanatında ise mühür süslemelerinin bir öğesi olarak ve koruyucu büyülü heykelcikleri biçiminde ortaya

çıkmaktadır (Black - Green, age. 235). Zehirli yılanların en uzunu olan kobra, Doğu ülkelerinde sıklıkla tapınmanın ve derin saygının simgesidir ve kimi yerlerde ise geçim kaynağıdır (Klum, 2001: 194). Hindistan'da bereket ve yeniden doğuşun simgesi olarak görülmektedir (Klum, age. 195). Pencap'taki Yılan kabilesince yılda bir kez, eylül ayında bütün kastlarca ve dinlerce yalnızca dokuz gün süreyle yılana tapılmaktadır (Frazer, 1992: 133).

Yılan simgelerinin bir çok anlamı vardır ve tüm bu simgeler aynı düşünce etrafında gelişmektedir. Yılan ölümsüzdür çünkü yenilenmektedir ve "ay gücü"dür. Aynı zamanda bereket, bilgi (kehanet) ve ölümsüzlük dağıtmaktadır (Eliade, 2003 b: 176). Koruyucudur (Eliade, age. 287 vd.) ve tam bir ölüm hayvanıdır (Eliade, age. 341).

Sumer'in ilk krallarından Etena gökyüzünde kendisine bir çocuk vermesini sağlayacak bitkiyi, bir kartalın yardımıyla elde etmeye çalışmıştır. Etena bu yardımı, kartalın yavrularını yılandan kurtararak elde etmiştir (Çığ, 2006 a: 46).

Ön Asya tanrılarından, Tanrı Ninazu'nun oğlu Ningizzida, yeraltı dünyasının tanrılarından birisidir. Adının etimolojik anlamı "iyi ağacın efendisi" dir (Black - Green, age. 158). Lagaş'ın Ningirsu tapınağını yaptıran Sumerli kral Gudea, Ningizzida'yı kendi koruyucu tanrısı olarak kabul etmiş ve onu rüyasında gördüğünü yazmıştır (Black - Green, age. 158 vd.). Boynuzlu yılan ya da başmu ejderhası, Ningizzida'nın simgesi ve hayvanı olarak kabul edilmektedir (Black - Green, age. 159). Louvre Müzesi'nde, Lagaş kralı Gudea (M.Ö. 2025'ler) adına yeşil sabun taşından oyulmuş olan vazo, Ningizzida'ya adanmıştır. Birbirine dolanmış iki engerek, Yunan bilgi ve yeniden dünyaya gelme tanrısı Hermes'in yılanlı asası Caduceus biçiminde, bir değneğe sarılmış olarak açılan iki kapının arasında, aslan - kuş olarak bilinen iki kanatlı ejderha tarafından itilmiş biçimde gösterilmektedir (Campbell, age. 15).

Minos dininde yılanın kutsal hayvanlar arasında özel bir yeri vardır ve muhtemelen evi koruyan iyi ruh ile bir tutulmuştur. Minos dininde yılan, onun şahıslandırılmış tasviri olan yılanlı tanrıça ile özdeşleştirilmiştir. Yılan aynı zamanda ölülerin tanrıçası görünümündedir ve yeraltı dünyası ile ilgili yanını simgelemektedir. Knossos'ta bulunan pişmiş topraktan adak için yapılmış yılanların çevrelediği bal petekleri ev ile ilgili iyi ruhlara sunulmuştur (Alexiou, 1991: 92 vd.).

Yunan dünyasında hekim tanrı olarak bilinen Asklepios (Erhat, 2001: 62), saçları yılanlarla örülü, Medusa'nın (Erhat, age. 118) Perseus tarafından kafası kesilerek öldürülmesinden sonra (Erhat, age. 243), hekimliğin ve cerrahlığın bütün bilgilerinin yanında ölüleri diriltme yoluna sahip olmuştur. Gorgo öldüğü zaman bedeninden akan kanlar Athena tarafından toplanmış ve Asklepios'a verilmiştir. Gorgo'nun sağ tarafındaki damarlarda dolaşan kan zehirli, sol tarafındaki damarlardaki ise faydalı olduğundan Asklepios bu şifalı kanı ölüleri diriltmek için kullanmış (Erhat, age. 62). Asklepios, çoğunlukla oturur durumda, göğsünün açıkta bırakan uzun bir pelerin ve elinde yılanlı bir asa ile betimlenirdi. Hekimliğin gerçek simgesi bu asadır. Çoğu zaman hekimliğin simgesi olarak çift yılanlı ve kanatlı asa kullanılmıştır. Gerçekte hekimlikle bağlantısı olmayan bu figür, tanrıların habercisi ve ticaretin koruyucusu Hermes'in (ya da Mercurius) büyülü asasıdır (Anonim, 1986: 162 vd.). Asklepios birçok yönüyle, babası Apollon'un savaştığı karanlık güçlere bağlı bir zebani tanrıdır. En sevdiği hayvanı da aynı zamanda sembolü olan, bastonuna sarılı duran yılandır. Kendisi de yılan biçimine bürünebilmektedir (Carlier, 2000: 79). Bitki büyütme tanrısı Dionysos'ta ölüler dünyası ile bağlantılıdır, bu nedenle zaman zaman yılan biçimine girmektedir. Onun onuruna yapılan Anthesteria bayramları aynı zamanda ölülerin de bayramlarıdır (Estin - Laporte, 2002: 105).

Eski Mısır'da Uraeus yılanı Mısır tanrı ve krallarının simgesi olan kutsal engerek yılanıdır (Campbell, 2003 b: 95). Mısır'ın resmi ve gündelik yaşamında en etkileyici özellik, hayvanlara tapınmaydı. Her zaman, belirli tanrılar ile ilgili görülen kutsal hayvanlar ya da kendilerine tanrı olarak tapınılan olmuş ve bunlar törenle gömülmüştür. Yılan da bir çok hayvan türü arasında bu kutsal özellikleriyle yer almıştır (Baines - Malek, 1986: 207). Yılan, bazen Büyük Yılan Apofis olarak ve bazen de Kutsal Yılan Tanrıça Wadjet' in bir simgesi olarak sanatta kullanılan simgelerden biri olmuştur (Baines - Malek age. 212 vd.).

Kuzey Amerika'da Mississippi Nehri boyunca ayrı mezarlarda taşlara oyulmuş tüylü (ya da boynuzlu) yılan desenleri bulunmaktadır. Aynı yılan desenleri çanak çömlek üzerine de işlenmiş, hayvan ve ağaç kabuklarına da oyulmuştur. Bu yılan, Mississippi yöresinde olduğu gibi, Meksika'nın ana vadisi içinde de her yerde görülmektedir. Rio Grande Vadisi'nden, batıda Arizona merkezine kadar olan yerlerde yaşayan Kızılderili köylüler de tüylü bir yılana tapmaktadırlar (Marriott - Rachlin, 2003: 77).

Aztek efsanelerinde insanların yaratıcısı Quetzalcouatl değişik biçimlerde ortaya çıkmaktadır. Sahagun “Quetzalcouatl kuşunun (tüylü) yılanı”, Meksika ve Orta Amerika’nın en önemli tanrı figürlerinden biridir. Bazen betimlendiği kıyafetle “Tüylü yılan“, bir taraftan gökyüzü okyanusunun, diğer taraftan da tüm yeryüzünü çevreleyen, yeraltı dünyasının suyunu da içeren ölümlü dünyasının okyanusunun biçimlendirilmesidir (Krickeberg, 1998: 18). Chiapas’da Quetzalcouatl “suda yüzen yılan“ olarak adlandırılmaktadır. Guetamalar’ da ise “denizin kalbi” olarak nitelendirilmiştir. Her ikisi de ayın tanrısallığının hem dünyadaki, hem gökteki okyanusla yakın ilişkisini göstermektedir (Krickeberg, age. 127).

Hayat ağacı’nın ve ölümsüzlüğün peşindeki ilkel insan (ya da kahraman), bu ağacı koruyan veya insanın ağacın meyvesini yemesini kurnazlığıyla engelleyen yılanın ya da canavar örüntüsü bir çok gelenekte bulunmaktadır. Bu birlikteliğin (insan, ağaç, yılan) anlamı : Ölümsüzlük, güçlükle elde edinilir, ulaşılamaz bir yerde (dünyanın sonunda, denizin dibinde, karanlıklar ülkesinde, çok yüksek bir dağın zirvesinde ya da Hayat Çeşmesi’nde) bulunmaktadır; bir canavar (ya da bir yılan) bu ağacı korumaktadır ve büyük bir çaba göstererek ona yaklaşmaya çalışan insan, bu canavarlarla dövüşmeli ve ölümsüzlük meyvelerinden yemek için onu yenmesi gerekmektedir (Eliade, age. 287).

Ölümlü bir insan olmakla tanrı olmak arasında gidip gelen Herakles’in başarılarını belirleyen, ölüme karşı verdiği savaş ve ölümsüzlük arayışıdır (Loraux, 2000: 395). Herakles on birinci işi olarak, Hesperisler Bahçesi’ndeki Typhon ile Ekhida’ nın oğlu olan yüz başlı ölümsüz bir ejder tarafından korunan altın elmaları, elde etmek için mücadele etmiştir (Estın - Laporte, age. 155).

Tevratta Cennet bahçesindeki yasak ağacın meyvelerini yiyen Adem ve eşi yılan tarafından kandırılmıştır. Bu yüzden Allah yılanı lanetlemiş, Adem’i ve karısını Aden bahçesinden kovmuştur (Çığ, 2006 b: 42). Gılgamış Destanı’nda yılan yine bir iş bozan olarak ortaya çıkmaktadır ve Gılgamış’ın ölümsüzlük sağlayan bitkisini elinden alarak kaçmıştır. Bu yüzden yılan sonsuz yaşama sahip olmuştur (Jackson, 2005: 82).

Kitabı mukaddes’te Yehova’nın da yılan gücü olduğuna ilişkin kanıtlar bulunmaktadır (Campbell, age. 34). İsrailliler Edom ülkesinin çevresinden geçmek için Kızıldeniz yoluyla Hor Dağı’ndan ayrıldılar. Ama yolda halk sabırsızlandı. Tanrı’dan ve Musa’dan yakınarak, “Çölde ölelim diye mi bizi Mısırda’dan çıkardınız ? “dediler, “Burada ne ekmek var ne de su. Ayrıca bu iğrenç yiyecekten

de tiksiniyoruz !“. Bunun üzerine Rab halkın arasına zehirli yılanlar gönderdi. Yılanlar ısırınca İsrailliler’den birçok kişi öldü. Halk Musa’ya gelip, “Rab’den ve senden yakınmakla günah işledik. Yalvar da, Rab aramızdan yılanları kaldırsın“ dedi. Bunun üzerine Musa halk için yalvardı. Rab Musa’ya, “Bir yılan yap ve onu bir direğin üzerine koy. Isırılan herkes ona bakınca yaşayacaktır“ dedi. Böylece Musa tunç bir yılan yaparak direğin üzerine koydu. Yılan tarafından ısırılan kişiler tunç yılana bakınca yaşardı (Tevrat, 2003: Çölde Sayım 20, 21).

Ejderha

Ejderha, yarasa kanatlı, diken kuyruklu, derisi pullu, ağzından ateş saçan dev kertenkele ya da yılan olarak bilinen efsanevi bir canavardır. Yunancadaki “drakon” sözcüğü başlangıçta her türlü büyük yılan için kullanılmıştır. Mitolojideki ejder de sonradan çeşitli biçimlere bürünmekle birlikte özünde yılan olarak kalmıştır (Anonim, 1988: 55). Ejder olgusu, pozitif bilimlerle, insan bilimlerini, biyolojiyle kültürü birbirine bağlamaktadır. Büyünün simgelerinden üretilmiş olan ve onun mucizelerini taşıyan yılan imgesi, dalgınlık anları ve rüyalar sırasında bilinçli ya da bilinçsiz zihne kolayca girebilmektedir. Habersizce belirmekte, aniden kaybolmaktadır, ardından bellekte bıraktığı gerçek bir yılan görüntüsü değil, daha güçlü bir varlığa, ejdere dair, korku ve hayret sisiyle çevrili bir histir (Wilson, 2000: 3).

Ejderhalar, yılanlar, kabuklu deniz hayvanları, yunuslar ve balıklar su amblemleridirler; okyanusun derinliklerinde barınan bu hayvanlar derinliğin kutsal gücüyle sarmalanmışlardır; göllerde uyurken ya da nehirleri geçerken yağmuru, nemi, seli dünyanın bir o yanına bir bu yanına dağıtmaktadır ve dünya üzerindeki bereketi kontrol etmektedirler. Ejderhalar, bulutlarda ve göllerde yaşarlar; yıldırım efendileridirler; göğün sularını boşaltır ve tarlalara ve kadınlara bereket dağıtmaktadırlar (Eliade, age. 212 vd.).

Mitolojilerde sıkça kullanılan ejderha öldürme motifinin ilk örneği Sumer mitolojisinden gelmektedir. Hemen her çağda her halkın kendi ejderha öyküleri olmuştur. Özellikle Yunanistan’da, tanrıları ve kahramanları içeren bu öyküler çok fazladır. Herakles ve Perseus’un en çok tanınan ejderha öldürenler olmasına karşın, ejderha öldürmemiş bir tanrı yoktur (Kramer, 2001: 143 vd.). Sumer’de geçerli olan ejderha öldürme mitlerinden üç tane bulunmaktadır. Bunlardan

birincisi, Yunan tanrıları arasında Poseidon ile büyük benzerlikler taşıyan, Sumer su tanrısı Enki'yi içermektedir. İkincisinin kahramanı, Babillerin Yaratılış Destanı" nda "tanrıların kahramanı" rolünü oynayan, Babil tanrısı Marduk'un önceli olan Ninurta'dır. Üçüncüsünde başrolü oynayan, Sami tanrı İştar'ın karşılığı İnanna'dır (Kramer, age. 144).

Mezopotamya'da M.Ö. III. binyılda yeraltı dünyasıyla bağlantılı Ninazu'ya Eşnunna şehrinde tapınılıyordu. Ninazu'nun kutsal hayvanı, muhtemelen daha sonra da Tişpak ve ondan sonra da Marduk tarafından ele geçirilen yılan - ejderha'dır (Black - Green, age. 157). Zamanla Marduk'la birlikte Babil'in en yüksek mertebeli tanrısı haline gelen Mezopotamya'nın yazıcı tanrısı ve kaderlerin ilahi yazıcısı Nabu, simgesi olan yılan - ejdere binmiş olarak gösterilmiştir (Black - Green, age. 151 vd.). Assurluların en büyük tanrısı olan Aşşur'unda simgesi Marduk'tan devralınan yılan - ejderhadır (Black - Green, age. 40 vd.).

Babil Yaratılış Mitosunda Marduk ve Tiamat'ın mücadelesi en eski ejder öldürme mitolojilerinden biridir. Marduk, Tiamat ve daha sonra onun yarattığı canavar varlıklar ordusunun başında bulunan Kingu'yu öldürür (Hooke, 2002: 51 vd.). Mısır'ın Yaratılış Efsanesi'nde Re'nın düşmanı olan yılan Apofis'in öldürülmesinde Marduk'un ejder Tiamat'a karşı kazandığı zafere benzer bir koşutluk bulunmaktadır (Hooke, age. 90). Ugarit Mitolojisi metinlerinde , Baal'in öldürdüğü ejder olan "Lotan" ile "Mezmurlar" kitabı 74'teki su ejderinin adı olan " Levyantan "ın da aynı şey olduğu belirtilmektedir (Hooke, age. 146).

Hititlerin İlluianka Efsanesi'nde, Fırtına Tanrısı ve yılan İlluianka arasındaki mücadele anlatılmaktadır. Bu mücadelede Fırtına tanrısı ilk önce yenilgiye uğratılmış ve daha sonra diğer tanrıların da desteğini alarak yılan İlluianka'yı öldürmüştür (Karauğuz, 2001: 70 vd.). Bu efsanenin ikinci versiyonunda yılan İlluianka'nın Fırtına Tanrısını yendikten sonra onun kalbini ve gözlerini çıkarıp aldığı anlatılmaktadır (Karauğuz, age. 73). Bu versiyonda Horus ve Set arasındaki, Horus'un gözlerinden birini yitirmesine yol açan kavgayı anlatan Mısır mitosu arasında benzerlik bulunmaktadır (Hooke, age. 136).

Ejder öldürme mitolojisini Yunan Dünyası'nda, Zeus ile Typhon mücadelesinde görmekteyiz. Omuzlarından yüz yılan başı yükselen, korkunç kara dilli ve gözlerinden alevler saçan ejder Typhon, Zeus tarafından öldürülmüş ve Etna dağının dibine atılmıştır (Erhat, age. 289). Mısır mitolojisinde Horus

tarafından yenilgiye uğratılan Set'in, yazar Plutarkhos tarafından Yunanlıların Typhonuyla bir tutulması gerektiği bildirilmiştir (Erhat, age. 232). Typhon Efsanesi, Hatti kökenli Kumarbi ve İlluyanka Efsaneleriyle de karşılaştırılmıştır. Bu Grek mitolojisinin temelinde de Hurri - Anadolu kökenli Kumarbi ve İlluyanka Efsaneleri yatmaktadır. Efsanenin geçtiği yer olan Kilikya'daki Kızkalesi yakınları tarihi belgelere uymaktadır. Çünkü M.Ö. II. binyılda Kizzuwatna denilen bölge Hurri kültürünün merkezlerinden birisiydi (Ünal, Girginer 2007: 163).

Çin'de insanlar yağmur tanrısını yağmur vermeye zorlamaya çalışırlar. Kağıttan ya da odundan yapılmış, yağmur tanrısını temsil eden kocaman bir ejder, törenle çevrede gezdirilir; ama bunun sonucunda yağmur gelmezse, ejdere kötü sözler söylenir ve parça parça edilir (Frazer, age. 18). Ejderha - su - gök amblemleri imparatorlukla ilişkilidir ve kozmik ritimleri temsil etmekte ve toprağa bereket getirmektedir (Eliade, age. 213).

Türk kültüründe başlangıçta, Çinliler'de olduğu gibi bereket ve kuvvet sembolü olan ejder, özellikle İslamiyet'ten sonra ancak kökleri yine de Orta Asya'ya dayanan kötülüğün sembolü olarak kullanımıştır (Yaşar, 1995: 44). Ejder Türk mitolojisinde bazen balığın veya kamplumbağanın yerine dünyayı taşıyan hayvan olarak kabul edilmiş, ayrıca hayat ağacını bekleyen koruyucu simgelerden sayılmıştır. Ejder zaman zaman, yer altı tanrılarının ağacını beklediği kötülüğün, düşmanlığın, karanlığın veya cehennemin de sembolü olmuştur (Yaşar, age. 50). Anadolu Selçuklu sanatında ejderler kalelerde hanlarda, saraylarda tasvir edilmiş ve içeri kötülük, düşman, hastalık girmesini önleyici bir tılsım olarak kullanılmıştır (Öney, 1969: 190).

Ejder öldüren tanrı Hindu mitolojisi'nde tanrı Vişnu'dur ve yılan Kaliya'yı mağlup etmektedir. Bu mitosta Vişnu ejderha öldürücüsüdür, yine başka bir mitosta yağmur tanrısı İndra'nın, Vrtra'yı öldürmesi gibi Vişnu'da Kaliya'yı öldürmüştür (O' Flaherty, 1996: 183).

Görüldüğü gibi yılan ve ejder simgesi birçok toplumda kültürün bir simgesi olarak benzer ve çeşitli şekillerde ortaya çıkmış ve anlatılmıştır. Aynı zamanda bu simgeler ve onlara ait hikayeler toplumların sanatını besleyen kaynaklar olmuştur.

Urartular'da, tanrının yılan - ejder ile savaşı konusuna benzeyen bir mitoloji Oktay Belli tarafından açıklanmıştır. Adana Arkeoloji Müzesi'nde bulunan bir kemer üzerinde (Taşyürek, age. fig. 5, res. 24), (ek 69, lev. LXIX a) açık gagaları arasında tuttukları yılanı çekiştiren karşılıklı kartal motifinin kartallarla yılanların

savaşını yansıtan bir sahne olabileceği belirtilmiştir. Bu sahnede kartal ölümsüz yaşamın simgesi olarak göğün, yılan ise kötülüğün simgesi olarak yeraltı tanrılarının gücünü yansıtmakta ve bu mücadele göğün zaferiyle sonuçlanmaktadır. Bu sahne Hititlerin İlluianka Efsanesi ile benzer inancın Urartu sanatına yansıması olarak da yorumlanmıştır (Belli, 1980 a: 72).

Urartu kral miğferleri üzerindeki sahnelerde, aslan başlı yılan - ejderleri, hayat ağaçları ve Urartu'nun savaş gücü, motif ve içerik yönünden bezeme öğelerini oluşturmaktadır. Bu sahneler tinsel güçlerin etkisinde, büyüsel güçlerin desteğiyle düşmana karşı koyma ve korunmayı sağlamaktadır. Yönetimin ve güçlülüğün simgesi olan kral ve savaşçıları, Urartu sanatında aslan başlı yılan - ejderleriyle korku ve savunma görevini temsil etmektektedir. Ölümsüzlüğü simgeleyen hayat ağacı inancı ile bu durum desteklenmektedir (Belli, 1982 b: 243 vd.).

Karmir Blur'da bulunan I. Argişti ve III. Sarduri'nin sunu amaçlı tören miğferinde aslan başlı yılan - ejderler hayat ağacı motiflerini ve savaş arabalarındaki süvarileri iki taraftan çevrelemektedir. Yılan - ejderler bu tasvirde büyü ile ilgili güçlerdir ve düşmana karşı bir koruma sağlamaktadır (Hancar, 1966: 101). Argişti miğferi üzerindeki yazıtta "Bu miğfer oraya gelecekteki yaşantısı için Argişti'nin oğlu Sarduri sundu" şeklinde bir ifade yer almaktadır. Bu kitabeye dayanarak koruma amaçlı olarak yılan - ejder ve hayat ağacı motifinin öteki dünya inançlarıyla ilişkisi ortaya konmaktadır (Hancar, age. 101), (ek 7, lev VII b). Gaziantep Müzesi'nde bulunan bir bronz Urartu miğferi üzerinde de aslan başlı ve yılan gövdeli mitolojik figürler benzer şekilde tasvir edilmiştir (Taşyürek, age. 179), (ek 69, lev. LXIX b).

3. 1. 4. 2. Boğa - Buzağı

Yılan ya da boğa, toprağı dölleyen gücün simgesi olmuşlardır (Campbell, age. 57). Boğa ve yıldırım, gök tanrılarının simgeleridir (Eliade, age. 103). Gök ve bereket tanrıları dölleyen boğa biçimine dönüşmektedir. Bu tanrılar ayla ilişkilidir. Ay sulara ve yağmura hükmetmekte ve evrene bereket dağıtmaktadır. Boğanın boynuzları ise hilale benzetilmektedir (Eliade, ay. 103). Boğa yalnızca süt veren ineklere efendilik yapmakla kalmamış, geçmiş dönemde toprağı süren ve tohumlayan sabanı da çekmiştir. Ayrıca, analoji yoluyla, boynuzlu ay, rahmin,

yağmurların ve çiğin efendisi boğayla eş tutulmuştur. Bu şekilde boğa, kozmolojik bir simge haline gelmiş, yeri, göğü ve yasalarını birleştirmiştir. Varlığa ait düşünceler inek, boğa ve dana simgeleriyle ifade edilmiştir (Campbell, age. 48).

Üst Paleolitik sanatına ait mağara resimlerinde bizon ve öküz dişiliği simgelemektedir (Lewin, 1999: 187). Çatalhöyük tapınaklarındaki duvar resimleri ve sıva kabartmalarında boğalar ve boğa başları tasvir edilmiştir. Kült heykellerinde tanrılar insan biçiminde betimlenmiştir. Kabartmalarda ise yalnızca tanrıça insan biçiminde betimlenmiştir. Çatalhöyük Neolitik toplumunda, tanrılar alışık olunan hayvanlar aleminden alınan özellikleri ve simgeleri üzerinde doğa üstü güçlere sahip olan insanlar biçiminde algılanmışlardır. Boğa'dan gelen bereket erkeğin kendisinden çok daha etkileyici bir şekilde simgelenmiştir (Mellaart, 2003: 75, 139). Anadolu'da Kültepe'nin yerli silindir mühür baskılarında Anadolu'ya ait bir konu olarak ortaya çıkan boğa figürü çok sık işlenmiştir. Sırtındaki piramit ve onun üstündeki kuş ile ayrılan boğaya, insan görünümlü tanrılarda olduğu gibi tapınılmaktadır. Önünde hediyelerle dolu bir sunak ve ona bağlı ikinci derecedeki tanrılar, Koruyucu Tanrı, Boğa Adam, Savaş Tanrısı ve Tapan Şahıslar bulunmaktadır. Boğa aynı zamanda Hava Tanrılarının simgelerinden biri olarakta karşımıza çıkmaktadır (Özgüç, 1965: 21 vd.). Hitit devlet antlaşmalarının yemin tanrıları listelerinde, envanter metinlerinde, dualarda, mitolojik ve tarihi metinlerinde Fırtına Tanrısı ve arabasına koşulan kutsal boğaları Seri ve Huri ile Nanni ve Hazzi Dağları'ndan bahsedilmektedir (Ünal, 2003: 77). Boğa sırtında atlama gibi akrobatik oyunlarda Hitit dininde kültün bir parçasını oluşturmuştur (Ünal, age. 82). Hitit İmparatorluk Dönemi'nin belli başlı tanrılarının yer aldığı Yazılıkaya açık hava tapınağında isimleri okunabilen tanrılar listesinde Teşup ile birlikte Teşup'un danası da okunmaktadır (Ünal, age. 88). Frigler'de Ana Tanrıça Kibele'ye sunulan kanlı kurbanların en bilineni boğa kubanıdır. Tarımın ilerlemesi ile toprağı (Ana Tanrıçası) yaran sabanı çeken, toprağı ekine hazırlayan hayvan olduğu için, boğa kutsal sayılmıştır. Kurban edilen hayvanın Ana Tanrıça'ya erişeceği ve onun da tanrı olacağı şeklinde bir inanç bulunmaktadır. Kurbanın kanı törene katılanlar üzerine sürülmüş ve eti de tapınak görevlileri ile törene katılanlar tarafından yenmiştir. Kurban edilen boğanın kanı ve eti Ana Tanrıçayı temsil etmiştir ve sürülen kan ve yenilen et ile insanlar Ana Tanrıça'nın bir parçası

olmak istemişlerdir (Ünal, 2001: 34 vd.). Uratu tanrıları da genellikle insan şeklinde tasvir edilmiştir. Bu tanrılar bazen ilkel şekilleriyle yani hayvan ve kuşların bazı hatlarına benzetilmiş şekilde görülmektedir. Başlangıçtaki hayvan görünümlü bu tanrılarla birlikte bazen dış görünüşleri bakımından başlangıçtaki hayvan şekliyle ilgisi olmayan tanrılar da tasvir edilmiştir. Önce kendileri tanrı sayılan hayvanlar tanrıların insanlaştırılmasından sonra onlara sunulan hayvanların rolünü almıştır (Piotrovsky, age. 44). Urartu tanrısı Teişeba savaş, fırtına, kötü hava ve su afetleriyle ilişkilidir. Anadolu tanrısı Teşup'un karşılığıdır ve adının yazılışında Assur tanrısı Adad'ın idiogramı kullanılmıştır. Meher kapı yazıtında Haldi'nin savaşçılığıyla birlikte Teişeba'nın savaşçılığından bahsedilmiştir. Eriadni (İrdia) şehrinin Teişebi tanrı kapısında da bu tanrı savaşçı olarak gösterilmiştir (Piotrovsky, age. 43).

Adilcevaz kaya kabartmasında Teişeba bir boğa üzerinde dururken tasvir edilmiştir. Karmir Blur'da ele geçirilen bir kemer parçası üzerinde de tanrı Teişeba boğa üzerinde gösterilmiştir (Piotrovsky, age. 43), (ek 25, lev. XXV, ek 26, lev. XXVI c). Kemerler üzerinde Teişeba'nın hayvanı olan boğa çok sık tasvir edilmiştir. Boğalar, aslan - boğa mücadelesi, önde boğa arkada aslan yürür durumda ve üst üste boğaların tekrarlanması şeklinde tasvir edilmiştir (Çavuşoğlu, age. 35), (ek 70, lev. LXX a). Yukarı Anzaf Kalesi'nde ele geçirilen adak kalkanı üzerinde Teişeba aslan üzerinde ayakta dururken gösterilmiştir. Teişeba bu tasvirlerde boğa üzerinde gösterilmemesine rağmen tanrı Şivini kanatlı güneş kursu içinde boğa üzerinde dururken betimlenmiştir. Boğa karışık bir yaratık olarak da üzerinde bulunan tanrı Hutuini ve Şebitu ile birlikte gösterilmiştir (Belli, age. 47) Teişeba adak levhaları üzerinde de boğası üzerinde ayakta dururken gösterilmiştir. Ancak bu tasvirlerin tanrı Haldi'yi veya alt bir seviyedeki tanrıyı tasvir ettiği ya da ulu kişilere ait olduğu öne sürülmektedir (Kellner, age. 91), (ek 29, lev. XXIX e). Arin - berd'de Urartu dinsel motifleri ve figürlerinin yer aldığı duvar resimlerinde diz çökmüş boğa tasvirleri bulunmaktadır (Azarpay, age. 19), (ek 70, lev. LXX b). Benzer bir şekilde Altıntepe Apadana - kabul salonundaki duvar resimlerinde sağ dizi üzerine çökmüş bir boğa tasvir edilmiştir (Özgüç, age. 21), (ek 70, lev. LXX c). Boğa tasvirlerine Urartu kazanları üzerinde boğa başı şeklinde bir tutamak eklentisi olarak da raslanılmaktadır (Akurgal, age. 49 vd.), (ek 71, lev. LXXI a - b).

Boğalar Urartu süs iğneleri üzerinde ayakta dururken aslanlar ile birlikte tasvir edilmiştir (Merhav, age. 312 vd., Yıldırım, age. 47), (ek 71, lev. LXXI c).

Minos dininde bir boğa tanrının olup olmadığı bilinmemektedir. Ancak kuvvetli bir hayvan ile bolluk - bereket kavramı simgelenmiştir. Girit'te gök cisimleri kültü saptanmamış olmasına rağmen, tanrıça ay ile ilişkilidir. Yarım ay, bir ineğin boynuzları olarak kabul edilmiştir ve erkek tanrı da güneşle ilişkilendirilmiştir. Güneşin sembolü olan rozet, boğa şekilli Girit - Miken rhytonlarının alnı üzerinde betimlenmiştir (Alexiou, age. 92).

Yunan Mitolojisi'nde Zeus'un birleşmeleri çoğunlukla hayvan ya da başka bir varlık şeklinde olmuştur. Boğa da bu hayvanlardan birisidir. Zeus kültünün eski yerel kültürlerin yerini alması ve Zeus'un bu kültlerde yerini aldığı tanrının, bir hayvan ya da bir fetiş şeklini taşıdığı hipotezi ile açıklanmıştır. Zeus'un bu uygulamaları aynı zamanda eşi Hera'nın gözünden gizlenmek için olmuştur (Grimal, 1997: 825).

Yunan kaynaklarında İo efsanesi şu şekilde anlatılmaktadır: Günün birinde Zeus İo'yu görmüş ve güzelliğine kapılıp ona yanaşmıştır. Zeus sevgilisini Hera'nın öfkesinden korumak için onu beyaz bir inek haline dönüştürmüş, bu hayvanla hiçbir şekilde ilişki kurmadığına Hera'ya yemin etmiştir. Hera da ineği alıp başına bin gözlü dev Argos'u bekçi olarak dikmiştir. Zeus, Hermes'i göndererek Argosu öldürtmüştür. Hera ise bunun üzerine İo'ya bir at sineği musallat etmiştir. İo kıtadan kıtaya koşmuş ama bu atsineğinden kurtulamamıştır. Bir denize, bir de boğaza adını verdikten sonra (İstanbul Boğazının adı Bosporos, İnek Geçididir), Kafkas dağlarında bir kayaya mıhlanmış Prometheus'un önünden geçmiştir (Erhat, age 158).

Europe efsanesi'nde Zeus boynuzları hilal biçimindeki bir aya benzeyen boğa şekline girerek, Europe' yanaşmıştır. Europe bu boğadan etkilenerek üzerine binmiş ve boğa da ayağa doğru kalkarak denize doğru atılmıştır. Europe'nin çığlıklarına aldırmadan kıyıdan uzaklaşarak Girit'e kadar bu şekilde gitmiştir. Zeus Girit'te Europe ile birleşmiş ve bunun sonucunda Europe'nin Minos, Sarpedon, Radamanthys adında üç oğlu olmuştur. Zeus'un şekline girdiği Boğa, bir takım yıldız haline gelip burçlar kuşağı içinde yer almıştır (Grimal, age. 192).

Minos, Girit tahtı üzerinde hak iddia ettiği zaman, tanrılardan bu hakkını kanıtlayan bir işaret vermesini istemiştir. Poseidon'a bir adak adayarak,

denizden bir boğa çıkmasını istemiş ve bu boğayı kendisine kurban olarak sunacağına söz vermiştir. Poseidon Minos'un isteğini yerine getirdiği halde, Minos ona olan sözünü yerine getirmemiştir. Bunun üzerine Poseidon Minos'a ceza olarak karısı Pasiphae'yi bir boğaya aşık etmiştir. Bu aşktan, yarı insan yarı boğa Minotauros doğmuştur (Grimal, age. 612). Minos'un boğası anlamına gelen Minotauros, Girit sanatında izler bırakmış olan Girit'e özgü bir boğa kültünün simgesi olmuştur (Erhat, age. 207).

Boğa olarak da nitelenen Dionysos'un ritüellerinde besin ve kanlı sunu önemli bir yer tutmaktadır. Tenedos (Bozcaada) geleneğinde Dionysos'un onuruna yüklü bir inek seçilmektedir. İnek yavruladığında buzağısına takunyalar giydirilip kurban edilmektedir. Baltayla ona vuran kişi taş yağmuru altında denize ulaşana kadar kovalanmaktadır. Bu ritüelin bir Argos hikayesindeki açıklaması şöyledir: Dionysos'a bugenês, inekten doğma diye seslenilir bu kez suların derinliklerinden yükselmeye çağırılır, Perseus onu kovalarken denize kaçmıştır. Perseus'ta bu rolünü, İlyada'da, Dionysos'un sütannesini öldüren ve Dionysos'u denize kadar kovalayan Lykurgos'tan almıştır (Detıenn, 2000: 174). Dionysos şenliğinde ona tapınanlar canlı bir boğayı yerken, tanrıyı öldürüp etini yedikleri ve kanını içtiklerine inanmışlardır (Frazer, age. 318).

Mezopotamya'da Boğa, genelde simgesi şimşek olan bir tanrı tarafından ilişkilendirilmiş ve onun fırtına tanrısıyla özdeşleştirildiğini göstermiştir. Fırtına bulutlarıyla fırtına tanrısı Adad'ın (İşkur) boğa bacaklarına gönderme yapılmaktadır (Black - Green, age. 49). Fırtına bulutlarına Adad'ın "buzağıları" adı verilmiştir (Black - Green, age. 118). Boğa, ay tanrısı Nanna - Suen'in de sıfatı olarak görülmüş ve mühürler üzerindeki hilal ile ilşkilendirilmiştir (Black - Green, age. 49). Göklerde yolculuk eden ve bu yüzden de zifiri karanlık lacivert taşı renkli göğe ışık getiren ay - tanrısı Nanna'dır. "Küçükler", yıldızlar, üstünde tohum gibi saçılırken "büyükler" belki de gezegenler, yabani öküzler gibi etrafında gezinmektedir (Kramer, age. 86).

Ölen ve dirilen boğa tanrı kültü M.Ö. IV. ve III. bin yılda Suriye'den Nil deltasına taşınmıştır. Joseph Campbell, taşınan bu simgeler arasında Halaf seramikleri üzerinde bulunan boğa ve tanrıça, kumru, çift ağızlı balta simgelerinin İştar ve Tammuz, Venüs ve Adonis, İsis ve Osiris'in ve Meryem ve İsa'nın adlarıyla ilgili çok etkili mitolojilerle ilişkilendirilmiş en eski kanıtlar olduğunu belirtmiştir (Campbell, 1992: 157). Ur kraliyet mezarlarında kraliçenin

odasında bulunan gümüş bir inek başı, boğa başı biçiminde biten harpler, mitolojik boğalardan türetilmiştir. Bu mezarlarda Kraliçe Şub - ad, kral A - bar - gi'nin yanına yerleştirilmiştir. Kral ve kraliçe maiyetiyle birlikte bu şekilde defnedilmiştir (Woolley, 1954: 69 vd.). Burada tanrı ve tanrıça kral ve kraliçe de vücut bulmaktadır ve bu ritle canlandırılmak istenen hep ölen ve dirilen tanrı Dumuzi veya Tammuz (Adonis), erkek kardeşini ve eşini dönüşü olmayan ülkeden çıkarmaya gelen İştar, Afrodit ve Venüs mitosudur (Campbell, age. 436).

Ugarit - Kenan Panteonunda adı genellikle "Boğa El" olarak geçen, ırmakların çıktığı kaynakların başında bulunan, tanrıların babası baştanrı El'dir (Hooke, age. 113). Ras Şamra belgelerinde El, "Kuzeydeki Dağ" da yaşayan "Yüce Varlık" olarak belirtilmiştir. Bu dağ Ugaritik Olimpus, diğer hallerde Cassius Dağı (günümüzde Ras Şamra yakınlarındaki el - Akra), Orantes Vadisi'ndeki Şeizer ve tanrı Mot'a karşı kazandığı zaferden sonra Baal'ın oturduğu yer olan Sapon'la tanımlanmıştır (Bratton, 2000: 122). Tanrının evinin bir dağ olduğu şeklindeki Ugaritik düşünce Eski Ahid'de de geçmektedir. İlahi ve kutsal bir yaratık olarak boğanın rolünün Hint-Avrupa kültürlerinde görüldüğü gibi Kenan - Ugarit kökenli olduğu belirtilmektedir (Bratton, age. 124).

Mısırlılar'da Ptah'ın kutsal hayvanı Apis Boğası'dır ve Memphis'te tapınım görmüştür (Baines - Malek, age. 207). Ptah mumya olarakta tanımlanmaktadır. Mumyanın ve boğanın karanlığı ayın koğuşum haline yani ölüme işaret etmektedir. Eski ay ölmekte ve yeni ay doğmaktadır. Zaman içinde Osiris'in ölümü ve Horus'un doğumu mitolojisi, Ptah'ın benzer bir görünümü olmuştur. Tanrı Şiva'nın başka bir görünümü Şava yani "ceset" olarak bilinmektedir. Burada Ptah'ın mumya oluşuyla bir benzerlik bulunmaktadır. Ptah'ın hayvanı Apis Boğası iken Şiva'nınki Nandi adlı boğadır (Campbell, age. 94). Osiris ile yeniden doğan bitki tanrısı olarak bazen de Dionysos ile bağlantı kurulmuştur. Plutarkhos tarafından anlatılan Osiris miti şu şekildedir. Osiris'i kıskanan kardeşi Seth, onu öldürüp, cesedini parçalara ayırmış ve Nil'e atmıştır. Karısı İsis, kızkardeşi Nephtys ve Anubis'in yardımıyla, cesedin parçalarını biraraya getirmiştir. Kendisiyle yeniden birleşebilmesi için onu yeniden canlandırmıştır. Bu birleşmenin sonucunda ortaya çıkan Horus, babasının öcünü almıştır (Leclant, 2000: 486). Eski Mısır Tanrıçası Hathor bir aşk ve gök tanrıçasıdır ve

ay'a bağlıdır. Tanrıça Hathor yılan ve inek simgeleriyle birlikte gösterilmiştir (Derchain, 2000: 1050).

Hindu'ların Veda mitolojisinde tanrıların kralı, tanrıların savaşçısı, tanrı İndra ve Hindu'ların büyük mezhep tanrısı kendisine bağlılıktan çok korkuyla tapınılan Şiva, boğa simgeleri taşımaktadır (O'Flaherty, age. 216). Şivanın boğası ise Nandi 'dir (O'Flaherty, age. 300).

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

METOT

Erzurum Arkeoloji Müzesi'nde bulunan madeni bilezik ve pazıbentlerin çalışması yapılmadan önce, eserlerin genelini kapsayacak şekilde belirli örnekler seçilmiştir. Seçilen örneklerin çizimleri yapılmış ve fotoğrafları çekilmiştir. Elde edilen bu verilerden sonra benzer bilezik ve pazıbentler karşılaştırılmış ve amaçlanan hedefler ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu karşılaştırmada arkeolojik kazılarda elde edilen bilezik ve pazıbentler ile müzelerdeki örnekler ve özel koleksiyonlarda bulunanlar kullanılmıştır.

Bilezik ve pazıbentlerin kökeni, işlevi ve üzerlerindeki tasvir edilen betimler hakkında asıl bilgi veren kaynakları Geç/Yeni Assur, Geç Hitit ve Urartular'a ait tasvirli sanat eserleri oluşturmaktadır. Tasvirli sanat eserlerinde bu takıların figürlerin kol ve bilekleri üzerinde kullanımı ve toplumsal statüyle ilgili olarak da kimler tarafından kullanıldığı saptanmaya çalışılmıştır.

Bilezik ve pazıbentler muska şeklinde koruyucu olarak da takılmışlardır. Üzerlerinde tasvir edilen yılan - ejder ve boğa - buzağı başları da bu amaçla bulunmaktadır. Takıların bu şekilde bir işlevinin olup olmadığının anlaşılması için Urartu dinsel inanç sistemi ve mitolojisi de bir kaynak oluşturmaktadır. Birçok eski uygarlığın olduğu gibi Urartu Sanatını etkileyen de, toplumun dinsel ve büyüsel inançları ile mitolojik konular olmuştur. (Belli, age. 62). Mitolojik simgeler Urartu Krallığı'nda güç ve egemenliği koruyucu ve pekiştirici unsurlar olarak kullanılmıştır (Belli, 1980 b: 31 vd.). Mevcut toplumsal düzenin bu şekilde desteklenmesi mitolojinin temel işlevlerinden biridir (Campbell, age. 473).

Bilezik ve pazıbentler değerlendirilirken kültürel antropolojiyle ilgili veriler de kullanılmıştır. İlkel toplulukların benzer büyüsel ve dinsel inançları, incelenen toplumun anlaşılamayan ancak ilkel topluluklarla benzerlik gösteren bu inançlarının açıklanmasında kullanılmıştır.

BEŞİNCİ BÖLÜM

ARAŞTIRMA BULGULARI

Çalışması yapılan bilezik ve pazıbentler Urartu takı sanatı ile ilgili önemli bilgiler sunmaktadır. Bu eserler müzeye satın alma yoluyla gelmiştir. Yapım malzemesi olarak bronz ve gümüş kullanılmıştır. Bileziklerin çapı genel olarak 4 cm. ve 7cm. aralığındadır. Pazıbentlerin çapları ise 7 cm. ve 9 cm. aralığındadır. Bilezikler ve pazıbentler halka şeklinde ya da elips şeklindedir. Bunların uçları arasında ise açıklık bulunmaktadır. Pazıbentler bazen sarmal biçimdedir ve uçları gövdenin üstüne binmektedir. Arkeolojik kazılardan ele geçirilen örnekler bu tür takıların Erken Demir Çağı'ndan itibaren kullanılmaya başlandığını göstermektedir. Erken demir çağının bilezik ve pazıbent formu iki ucu açık, düz ve süslemesiz halka şeklindedir. Bilezik ve pazıbentlerin uçları sivri bir biçimde de sonlanmaktadır. Aynı zamanda bant ya da yassı biçimler de bulunmaktadır. Erken Demir Çağı'nda bu takıların yapımında demir madeni kullanılmıştır. Urartu, Geç/Yeni Assur, Geç Hitit tasvirli sanat eserlerindeki erkek ve kadın figürlerinin bileklerinde ve kollarında görüldüğü gibi M.Ö. 8. ve 7. yüzyılda bu tür takılara özellikle hayvan başlı örnekler de katılmıştır. Boğumlu bilezik ve pazıbentler de bu dönemde görülen formlardan biridir. Bu bilezik ve pazıbent formları çalışması yapılan eserler içinde de bulunmaktadır. Ancak uçları birleşebilen bilezik ve pazıbentlere arkeolojik kazılarda ele geçirilenler ve müzeler ile özel koleksiyonda bulunanlar ve yayınlananlar arasında rastlanılmamaktadır. Ancak bu tür takılar ile ilgili olarak özel olarak bir çalışma yapıldığında benzerleri müzelerde ya da özel koleksiyonlarda bulunabilir. Dönemin tasvirli sanat eserlerindeki figürler üzerinde gördüğümüz bu takılar içinde sözünü ettiğimiz uçları birleşebilen örnekler olsa bile bu tasvirlerde ayrıntılı bir şekilde görülememektedir. Çalışmasını yaptığımız eserlerdeki hayvan başlı bilezik ve pazıbentler içinde çoğunluğu yılan - ejder başlılar oluşturmaktadır. Daha sonra ise boğa - buzağı başlı bilezik ve pazıbentler gelmektedir. Bu figürler dinsel ve mitolojik olarak yorumlandığında takılar üzerine rasgele konulmadıkları anlaşılmaktadır. Bu hayvanlar yani yılan - ejder ve boğa - buzağı genel olarak koruyucu, bereket sağlayıcı, yaşam ve ölümle ilgilidir. Takılar aynı zamanda bir muskadır. Bilezik ve pazıbentleri takan kişi bu

şekilde hayvan simgelerinin özelliklerinden yararlanmaktadır. Bu fayda ölünün üzerinde bulunan takılarının yardımıyla ölümden sonra da devam etmektedir. Aynı zamanda mezarı kötülüklerden korumaktadır.

ALTINCI BÖLÜM

SONUÇLAR VE ÖNERİLER

Erzurum Arkeoloji Müzesi'nde bulunan madeni bilezik ve pazıbentler üzerinde yapılan çalışma sonucu Urartu ölü gömme adetleri, dinsel ve büyüsel inançlar ile ilgili bilgiler de edinilmektedir. Bu takıların erken örnekleri Erken Demir Çağı'nda görülmektedir. Yaygın olarak kullanımı ise M.Ö. 8. ve 7. yüzyıldır. Bilezik ve pazıbentlerin yapımında kullanılan madenler erken dönemlerde demir daha sonra bronz ve gümüştür. Takıların yapımında döküm tekniği, detayların işlenmesinde ise kazıma tekniği kullanılmıştır. Eser grubu içinde tespit edilen formlar: Bant şeklindeki bilezik ve pazıbentler, uçları birleşebilen bilezik ve pazıbentler, uçları süslemesiz bilezik ve pazıbentler, boğumlu bilezik ve pazıbentler ve hayvan başlı bilezik ve pazıbentlerdir. Hayvan başlı bilezik ve pazıbentlerde yılan - ejder ve boğa - buzağı başları görülmektedir. Urartu sanatında çok sık rastlamadığımız yılan - ejder figürleri en çok bilezikler ve pazıbentler üzerinde görülmektedir. Ayrıca bilezik ve pazıbentlerin uç kısmında ve gövdesinde değişik süslemeler bulunan özgün türler de vardır. Bu eserlerin bir kısmı arkeolojik kazılar yoluyla ele geçirilmiştir; çoğunluğu ise müze ve özel koleksiyonlarda bulunmaktadır. Bilezik ve pazıbentlerin kullanımında kadın, erkek ayrımı yoktur. Toplumun çeşitli kesimleri tarafından günlük hayatta sıkça kullanılan bu takılar, mezarlara ölünün zati eşyası olarak bırakılmıştır. Sadece süslenme amaçlı olmayan bilezik ve pazıbentler büyüsel olarak fayda sağlayan muskalar şeklinde de kullanılmıştır.

Erzurum Arkeoloji Müzesi'ndeki bilezik ve pazıbentler satın alma eserlerden oluşmaktadır. Bu nedenle tarihleme konusunda karşılaştırma yapılacak buluntuların azlığı nedeniyle sorun yaşanmaktadır. Çalışması yapılan buluntuları karşılaştıracak kazı buluntularının sayıca az olmasından dolayı tarihleme açısından başka bir sorun ortaya çıkmaktadır.

KAYNAKÇA

Aktüre, S. (2003), *Anadolu'da Demir Çağı Kentleri*, İstanbul.

Akurgal, E. (1959), "Urartu Medeniyeti", *Anadolu* IV, Ankara , 67 - 75.

Akurgal, E. (1962), *The Art of the Hittites*, London.

Akurgal, E. (1968), *Urartäische und Altiranische Kunstzentren*, Ankara.

Akurgal, E. (1995), *Hatti ve Hitit Uygarlıkları*, İzmir.

Alexiou, S. (1991), *Minos Uygarlığı*, (Çev. E. T. Tulunay), Ankara.

Anonim, (1986), " Asklepios ", *Ana Britannica*, c. 3, İstanbul, 162 - 163.

Anonim, (1988), " Ejderha ", *Ana Britannica*, c. 8, İstanbul, 55.

Azarpay, G. (1968), *Urartian Art and Artifacts*, California.

Bahşaliyev, V. (1993), *Şerur'un Arkeoloji Abideleri*, Bakü.

Bahşaliyev, V. (1997), *Nahçıvan Arkeolojisi*, İstanbul.

Baines, J. - Malek j. (1986), *Cultural Atlas of Ancient Egypt*, Oxford. (Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi, Eski Mısır, Çev. Z. Aruoba, O. Aruoba, İstanbul).

Balkan, K. (1963), "Patnos'ta Keşfedilen Urartu Tapınağı", *Atatürk Konferansları I*, Ankara, 235 - 243.

Baran, İ. (2005), *Türkiye Amfibi ve Sürüngenleri*, Ankara.

Barnett, R. D. (1959), *Assyrian Palace Reliefs,* Praque.

Barnett, R. D. - Falkner M. (1962), *The Sculptures of Assur - Nasır - Aplı II (883 - 859 B. C.) Tıglath - Pıleser III (745 - 727 B. C.) Esarhaddon (681 - 669 B. C.) from the Central and South - West Palaces at Nimrud*, London.

Barnett, R.D. (1963), "The Urartian Cemetery at Igdyr", *Anatolian Studies XIII*, London, 153 – 198.

Barnett, R. D. - Forman W. (1970), *Assyrian Palace Reliefs*, London.

Barnett, R. D. (1974), "The Hieroglyphic Writing of Urartu", *Anatolian Studies*, Presented to H. G. Güttebock on the Occasion of His 65 th. Birthday, İstanbul.

Barnett, R. D. - Lorenzini A. (1975), *Assyrische Skulpturen,* Canada.

Başaran, S. (1981), "Van Bölge Müzesi'nden İki Urartu Bakracı", Anadolu Araştırmaları VII, İstanbul, 79 - 89.

Belli, O. (1977), “Van Bölge Müzesi’ndeki Çivi Yazılı Urartu Tunç Eserleri”, *Anadolu Araştırmaları 4 - 5*, 177 - 212

Belli, O. (1979), “Urartu Sanatının Sosyo Ekonomik Açıdan Eleştirisi Üzerine Bir Deneme”, *Anadolu Araştırmaları VI*, İstanbul, 45 - 95.

Belli, O. (1980 a), “ Urartu Mitolojisi Üzerine Bir Deneme “, *Anadolu Araştırmaları VII*, İstanbul, 63 - 73.

Belli, O. (1980 b), “ Urartularda Totemcilik Sorunu “, *Anadolu Araştırmaları VII*, İstanbul, 29 - 41.

Belli, O. (1982 a), “Urartular”, *Anadolu Uygarlıkları Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi*, c. I, İstanbul, 139 - 208.

Belli, O. (1982 b), "Urartular'da Hayat Ağacı İnancı", *Anadolu Araştırmaları 8*, İstanbul, 237 - 247.

Belli, O. (1983), “Nairi - Hubuskia Ülkesi Araştırmaları”, *I. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 31 - 39.

Belli, O. (1985), “Doğu Anadolu Bölgesi’nde Antik Demir Metalurjisinin Araştırılması”, *III. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 365 - 378.

Belli, O. (1987), “Demir Çağında Doğu Anadolu Bölgesi’nde Demir Metalurjisi”, *I. Iron Ages Symposium, 24 - 27 Nisan* 1984, İzmir, 89 - 107.

Belli, O. (1991), “Ore Deposits and Mining in Eastern Anatolia The Urartian Period: Silver, Copper, and Iron”, *Urartu A Metal Working Center in the First Millenium B.C.E.*, Jerusalem, 16 - 41.

Belli, O. (1997), *Doğu Anadolu’da Urartu Sulama Kanalları*, İstanbul.

Belli, O. (1998), *Anzaf Kaleleri ve Urartu Tanrıları*, İstanbul.

Belli, O. - Konyar, E. (2003), *Doğu Anadolu Bölgesi’nde Erken Demir Çağı Kale ve Nekropolleri*, İstanbul.

Belli, O. (2004 a), ”Metal Bilezikler”, *Urartu: Savaş ve Estetik*, İstanbul, 166 - 175.

Belli, O. (2004 b), *Anadolu’da Kalay ve Bronzun Tarihçesi*, İstanbul.

Belli, O. (2004 c), “Urartu Krallığı’nın Tarihsel Gelişimi”, *Urartu, Savaş ve Estetik*, İstanbul, 45 - 75.

Belli, O. (2004 d), “Çiviyazılı Anıtsal Kaya Kapıları ve Urartu Tanrıları”, *Urartu: Savaş ve Estetik*, İstanbul, 103 - 118.

Belli, O. (2005), “Yoncatepe Kalesi ve Mezarlığı”, *Arkeo Atlas* 4, 100 - 101.

Bilgiç, E. - Öğün, B. (1964), “1964 Adilcevaz Kef Kalesi Kazıları”, *Anadolu* VIII, Ankara, 65 - 92.

Bilgiç, E. (1984), “Urartu’lular”, *Türk Ansiklopedisi*, c. XXXIII, Ankara , 35 - 78.

Black, J. - Green, A. (2003), *Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü*, İstanbul.

Bratton, F. G. (2000), *Yakındoğu Efsaneleri*, İstanbul.

Burney, C. A. - Lawson, G. R. J. (1958), “Urartian Reliefs at Adilcevaz, on Lake Van, nand a Rock Relief from the Karasu, Near Birecik”, *Anatolian Studies VIII*, London, 211 - 218.

Burney, C. A. (1966), “Kayalıdere”, *Anatolian Studies XVI*, London, 55 - 111.

Campbell, J. (1992), *İlkel Mitoloji*, Ankara.

Campbell, J. (2003 a), *Batı Mitolojisi*, Ankara.

Campbell, J. (2003 b), *Doğu Mitolojisi*, Ankara.

Carlıer, J. (2000), “ Asklepios “, *Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü*, c. I, Ankara, 78 - 80.

Crawford, V. E. - Harper, P. O. - Pittman, H. (1980), *Assyrian Reliefs and Ivories*, New York.

Çavuşoğlu, R. 2002, *Urartu Kemerleri*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, *Basılmamış Doktora Tezi*, Erzurum.

Çevik, N. (1991), *Urartu Kaya Gömütleri*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı’ndan Hazırlanmış Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum.

Çevik, N. (2000), *Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri*, Ankara.

Çığ, M. İ. (2006 a), *Bereket Kültü ve Mabet Fahişeliği*, İstanbul.

Çığ, M. İ. (2006 b), *Kur’an, İncil ve Tevrat’ın Sumer’deki Kökeni*, İstanbul.

Çilingiroğlu, A. (1984), *Urartu ve Kuzey Suriye Siyasi ve Kültürel İlişkiler*, İzmir.

Çilingiroğlu, A. (1985), "Van Dilkaya Kazıları", *VII. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 151 - 162.

Çilingiroğlu, A. (1988), “Van - Dilkaya Höyüğü Kazısı”, *IX. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, Ankara, 229 - 247.

Çilingiroğlu, A. (1989), “Van - Dilkaya Höyüğü Kazıları, 1987 Kazısı”, *X. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 261 - 272.

Çilingiroğlu, A. (1990), “Van - Dilkaya Höyüğü Kazıları, *1988”, XI. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 247 - 254.

Çilingiroğlu, A. (1991 a), “The Early İron Age at Dilkaya”, *Anatolian Iron Ages Colloguiam held at İzmir*, 4 - 8 May 1987, İzmir, 29 - 38.

Çilingiroğlu, A. (1991 b), “Bir Urartu Kemer Parçası Üzerindeki Ziyafet Sahnesi”, *Arkeoloji Dergisi*, Özel Sayı I, İzmir, 15 - 20.

Çilingiroğlu, A. (1993), “Van - Dilkaya Höyüğü Kazıları Kapanış”, *XIV. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 469 - 491.

Çilingiroğlu, A. (1994), *Urartu Tarihi*, İzmir.

Çilingiroğlu, A. (1997 a), *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, İzmir.

Çilingiroğlu, A. (1997 b), “Urartu Mimarlığı ve Sanatı”, *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, c. 3, İstanbul, 1845 - 1850.

Derchain, P. (2000), “Tanrılar. Eski Mısır’da Kutsallık ve Tanrılar Sorunu”, *Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü*, c. II, Ankara, *1045 - 1051.*

Detıenn, M. (2000), “Dionysos. I. Kentteki Yabancı.”, *Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü*, c. I, Ankara, 172 - 175.

Dinçol, A. (2007), “Urartu Dili ve Yazısı”, *National Geographic Türkiye*, İstanbul, Ocak, 69.

Eliade, M. (2003 a), *Demirciler ve Simyacılar*, İstanbul.

Eliade, M. (2003 b), *Dinler Tarihine Giriş*, İstanbul.

Erhat, A. (2001), *Mitoloji Sözlüğü*, İstanbul.

Erinç, S. (1953), *Doğu Anadolu Coğrafyası*, İstanbul.

Erzen, A. (1972), “Çavuştepe Kazıları”, *VII. Türk Tarih Kongresi Ankara 25 - 29 Eylül 1970 Kongreye Sunulan Bildiriler I. cilt*, Ankara, 66 - 69.

Erzen, A. (1974), “Giyimli Bronz Definesi ve Giyimli Kazısı”, *Belleten XXXVIII/ 150*, Ankara, 191 - 213.

Erzen, A. (1982), “Çavuştepe Kazısı 1977 Çalışmaları”, *Türk Arkeoloji Dergisi XXV - 2*, Ankara, 65 - 69.

Erzen, A. (1988), *Çavuştepe I, Urartian Architectures Monuments of the 7 th and 6 th Centuries B. C. and a Necropolis of the Middle Age*, Ankara.

Erzen, A. (1992), *Doğu Anadolu ve Urartular*, Ankara.

Estin, C. - Laporte, H. (2002), *Yunan ve Roma Mitolojisi*, Ankara.

Frankel, D. (1979), *The Ancient Kingdom of Urartu*, London.

Frankfort, H. (1954), *The Art and Architecture of the Ancient Orient*, London.

Frazer, J. G. (1991), *Altın Dal I*, İstanbul.

Frazer, J. G. (1992), *Altın Dal II*, İstanbul.

Girginer, K. S. (1991), *Urartu Dönemi Mezarları ve Ölü Gömme Adetleri*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji ve Sanat Tarihi (Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi) Anabilim Dalı, *Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, Ankara.

Girginer, K. S. (1995), "Erzurum Arkeoloji Müzesi'nden Bir Grup Urartu Adak Levhası", Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi 2, Erzurum, 29 - 42.

Girginer, K. S. (1996), *M.Ö. I. Binin İlk Yarısında Anadolu Tasvir Sanatında Mobilyalar*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji ve Sanat Tarihi (Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi) Anabilim Dalı, *Basılmamış Doktora Tezi*, Ankara.

Girginer, K. S. (1999), "Iğdır'da Bir Urartu Mezarlığı", *Atatürk Üniversitesi Fen - Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi 25*, Erzurum, 253 - 306.

Grımal, Pıerre (1997), *Mitoloji Sözlüğü. Yunan ve Roma*, İstanbul.

Günel, T. (1988), "Müzemizce Satın Alınan Bir Grup Urartu Çağı Süs Eşyası", *Anadolu Medeniyetleri Müzesi Yıllığı 1987*, Ankara, 38 - 44.

Güneri, S. (1992), "Doğu Anadolu'da Yeni Gözlemler", *Türk Arkeoloji Dergisi XXX*, Ankara, 149 - 197.

Güngördü, E. (2003), *Türkiye'nin Coğrafyası*, Ankara.

Hancar, F. (1966), "Das Urartaische Lebensbaummotive eine neue Bedeutungsgtradition", *IrAnt VI*, Louvain, 92 - 108.

Hauptmann, H. (1982), "Norşuntepe Kazıları", *Keban Projesi 1974 - 1975 Çalışmaları*, Ankara, 15 - 70.

Hawkins, J. D. (1972), "Building Inscriptions of Carchemish the Long Wall of Sculpture and Great Staircase", *Anatolian Studies XXII*, London, 87 - 114.

Hooke, S. H. (2002), *Ortadoğu Mitolojisi*, Ankara.

Hrouda, B. (1971), *Vorderasien I*, München.

Jackson, D. P. (2005), *Gılgamış Destanı*, Ankara.

Karaosmanoğlu, M. (1991), "Suçatı Urartu Kemeri" *Belleten* LV/214, Ankara, 596 - 603.

Karauğuz, G. (2001), *Hitit Mitolojisi*, Konya.

Kellner, H. J. (1974), “Ein neuer Medaillon - Typus aus Urartu”, *Situla*, 14/15, 45 vd.

Kellner, H. J. (1976), "Bronzene Weihe - und Votivgaben", *Urartu, Ein Wiederentdeckter Rivale Assyriens, Katalog der Ausstellung, Ausstellungskataloge der Prahistorischen Staatssamlung 2*.

Kellner, H. J. (1977), “Pectorale aus Urartu”, *Belleten 41*, Ankara, 481 - 493.

Kellner, H. J. (1982), “Gedanken Zu Den Bronzen Blechvotıven In Urartu”, *Archäologische Mitteilungen aus Iran 15*, Berlin, 79 - 95.

Kirschbaum, E. C. (2004), *Asurlular (Tarih, Toplum, Kültür)*, İzmir.

Klum, M. (2001), “ Kral Kobra “,National Geographic Türkiye, Kasım, İstanbul, 190 - 203.

Kohlmeyer, K. (1991), “Armlets“, *Urartu - A Metal Working Center in The First Millenium B.C.E.*, Jerusalem, 177 - 183.

Koşay, H. Z. - Viáry H. (1964), *Pulur Kazısı 1960 Mevsim Çalışmaları Raporu,* Ankara.

Köroğlu, G. (2004), *Anadolu Uygarlıklarında Takı*, İstanbul.

Kramer, S. N. (2001), *Sümer Mitolojisi*, İstanbul.

Krickeberg, W. (1998), *Aztek Efsaneleri*, İstanbul.

Leclant, J. (2000), “İsis Kültleri. Yunanlılarda ve Roma İmparatorluğu’nda”, *Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü*, c. I, Ankara, 484 - 490.

Lewin, R. (1999), *Modern İnsanın Kökeni*, İstanbul.

Loon, M. V. - Güterbock. H .G. (1972), “Korucutepe Kazısı, 1970”, *Keban 1970 Çalışmaları*, Ankara, 79 - 85.

Loraux, N. (2000), “Herakles “, *Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü*, c. I, Ankara, 393 - 400.

Malinowski, B. (1990), *Büyü Bilim ve Din*, İstanbul.

Mallowan, M. E. L. (1966), *Nimrud and its Remains*, London.

Mallowan, M. E. L. (1972), “Carchemish”, *Anatolian Studies XXII*, London, 63 - 85.

Mansel, A. M. (1945), “Urartu Tarihi ve Medeniyeti”, *Beşinci Üniversite Haftası, Van*, İstanbul, 113 - 139.

Marriott, A. - Rachlin, C. K. (2003), *Kızılderili Mitolojisi*, Ankara.

Maxwell - Hyslop K. R. (1970), *Western Asiatic Jewellery*, London.

Mellaart, J. (2003), *Çatalhöyük Anadolu’da Bir Neolitik Kent*, İstanbul.

Memişoğlu, F. (1989), “Elazığ Müzesi’ndeki Urartu Süs İğneleri”, *Anadolu Araştırmaları XI*, İstanbul, 131 - 136.

Merhav, R. (1996), “The Sculptural Quality of Urartian Cast Pins With Figural Finials”, *Anadolu Araştırmaları XIV*, İstanbul, 307 - 327.

Moorey, P. R. S. (1971), *Cataloque of the Ancient Persian Bronzes in the Ashmolean Museum*, Oxford.

Muscarella, O. W. (1988), *Bronze and Iron Ancient Near Eastern Artifacts in the Metropolitan Museum of Art*, New york.

O’ Flaherty, W. D. (1996), *Hindu Mitolojisi*, Ankara.

Öğün, B. (1970), *Van’da Urartu Sulama Tesisleri ve Şamram (Semiramis) Kanalı*, Ankara.

Öğün, B. (1974), “Urartu Halk Mezarları”, *Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Anma Kitabı*, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Ankara, 443 - 468.

Öğün, B. (1975), “Urartian Burial Customs”, *Recontre Assyriologigue International XXIX*, Paris, 30 - 34.

Öğün, B. (1978 a)**,** “Die Urartaischen Graber in Der Gegend von Adilcevaz und Patnos”, *The Proceedings of the X th International Congress of Classical Archaeology*, Ankara - İzmir 23 - 30/IX/1973, 61 - 67.

Öğün, B. (1978 b), “Die Urartaischen Bestattungsbrauche”, *Studien zur Religion Und Kultur Kleinasiens*, Fetschrift für F. K. Dörner zum 65. Geburtstag am 28 Februar 1976, 639 - 678.

Öğün, B. (1982), “Die Urartaischen Palaste und die Bestattungsbrauche der Urartaer”, *Palast und Hütt: Beitrane zum Bauen und Wohnen im Altertum von Archaologen, Vor - und Frühgeschirhtlern*, Mainz, 217 - 236.

Öğün, B. (1984), “Urartu’lular”, *Türk Ansiklopedisi*, c. XXXIII, Ankara , 35 - 78.

Öney, G. (1969), “ Anadolu Selçuklu Sanatında Ejder Figürleri “, Belleten XXXIII/ 130, Ankara , 171 - 216.

Özgüç, N. (1965), *Kültepe Silindir Mühür Baskılarında Anadolu Grubu*, Ankara.

Özgüç, T. (1948), *Ön Tarih’te Anadolu’da Ölü Gömme Adetleri*, Ankara.

Özgüç, T. (1966), *Altıntepe, Mimarlık anıtları ve Duvar Resimleri*, Ankara.

Özgüç, T. (1969), *Altıntepe II Mezarlar, Depo Binası ve Fildişi Eserler*, Ankara.

Özyar, A. (2005), “Geç Hitit Sanatı”, *Arkeo Atlas*, 4, İstanbul, 30 - 31.

Palmierı, A. (1981), “Excavations at Arslantepe (Malatya)”, *Anatolian Studies XXXI*, London, 101 - 119.

Pamay, B. (1966), “Doğu Anadolu ve Orman Durumu”, *İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi XVI/2*, İstanbul, 1 - 12.

Piotrovsky, B. B. (1965), “Urartu Dini”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Dergisi XXIII*, (Çev. İ. Kaynak), Ankara, 37 - 49.

Piotrovsky, B. B. (1967), *Urartu, the Kingdom of Van and its Art*, London.

Piotrovsky, B. B. (1969), *The Ancient Civilization of Urartu*, Geneva.

Pudelko, G. (1933 - 34), “Altpersische Armbänder”, *Archiv für Orientforschung 9*, Berlin, 85 - 88.

*Reade, J. E. (1965), “*Twelve Ashurnasırpal Reliefs*”*, *IRAQ XXVII*, 119 - 134.

Reade, J. E. (1983), *Assyrian Sculpture*, London.

Riemschneider, M. (1968), *Das Reich am Ararat*, Leipzig.

Roof, M. (1990), *Cultural Atlas of Mesopotamia and the Ancient Near East*, Oxford. (Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi Mezopotamya ve Yakındoğu, Çev. Z. Kılıç, İstanbul).

Salvini M. (1978), ”A Dedicatory Inscription of the Urartian King Ispuini”, *Assur 1/ 8*, 1 - 4.

Salvini, M. (1994), “The Historical Background of the Urartian Monument of Meher Kapısı”, *Anatolian Iron Ages Colloguium held at Van, 6-12 Augut 1990*, Ankara.

Saraçoğlu, H. (1989), *Doğu Anadolu Bölgesi*, İstanbul.

Sardağ, K. (2005), “Anadolu Takıları”, *Bilim ve Teknik*, Aralık, sa. 457, Ankara, 70 - 71.

Schaunsee, M de. (1988), “Northwest Iran as a bronzeworking centre: the view from Hasanlu”, *Bronzeworking Centres of Western Asia c. 1000 - 539 B.C.*, London and New York, 45 - 62.

Sevin, N. A. (2005), “Urartu Takı Sanatı”, *Arkeo Atlas*, 4, İstanbul, 108 - 109.

Sevin, V. - Belli, O. (1977), “Yeşilalıç Urartu Kutsal Alanı ve Kalesi”, *AnadAraş IV - V*, İstanbul, 367 - 379.

Sevin, V. (1987), “Urartu Oda Mezar Mimarisinin Kökeni Üzerine Bazı Gözlemler”, *I. Anatolian Iron Ages Symposium, held in Izmir during 24th - 27th April*, İzmir, 35 - 55.

Sevin, V. - Kavaklı, E. (1995), “Van - Karagündüz Erken Demir Çağı Nekropolü Kurtarma Kazıları”, *XVI. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, Ankara, 331 - 351.

Sevin, V. - Kavaklı, E. (1996 a), “Karagündüz Höyüğü ve Nekropolü 1994 Yılı Kurtarma Kazıları”, *XVII. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, Ankara, 337 - 363.

Sevin, V. - Kavaklı, E. (1996 b), *Bir Erken Demir Çağı Nekropolü Van - Karagündüz*, İstanbul.

Sevin, V. - Kavaklı, E. (1996 c), “Van - Karagündüz Erken Demir Çağı Nekropolü”, *Belleten LX/227*, Ankara, 1 - 20.

Sevin, V. (1999), “The Origins of the Urartians in the Light of the Van - Karagündüz Excavations”, *Anatolian Studies 49*, Anatolian Iron Ages 4. Proceedings of the Fourth Anatolian Iron Ages Colloquium Held at Mersin, 19-23 May 1997 (1999), London, 159 - 164.

Sevin, V. - Özfırat, A. (2000), “Van Altıntepe Kazıları”, *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932 - 1999)*, Ankara.

Sevin, V. - Özfırat, A. - Kavaklı, E. (2000), “1997 - 1998 Van - Altıntepe Urartu Nekropolü Kazıları”, *21. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, Ankara, 421 - 448.

Sevin, V. - Özfırat, A. - Kavaklı, E. (2001), “1997 - 1999 Hakkari Kazıları”, *22. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, İzmir, 355 - 368.

Sevin, V. (2005), “ Urartu Sanatı “, *Arkeo Atlas*, 4, İstanbul, 116 - 117.

Smith, S. (1938), *Assyrian Sculptures in the British Museum from Shalmanesser II to Sennacherib*, London.

Tarhan, M. T. - Sevin, V. (1975 a), “Urartu Tapınak Kapıları ile Anıtsal Kaya Nişleri Arasındaki Bağıntı”, *Belleten* XXXIX/155, Ankara, 389 - 412.

Tarhan, M. T. - V. Sevin (1975 b), “İstanbul Arkeoloji Müzesindeki Urartu Bronz At - Koşum Parçaları”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi 6*, 45 - 56.

Tarhan, M. T. (1982), “Urartu Devleti’nin ‘Kuruluş’ Evresi ve Kurucu Krallardan ‘Lutipri=Lapturi’ Hakkında Yeni Görüşler”, *Anadolu Araştırmaları VIII*, İstanbul, 69 -114.

Tarhan, M. T. (1984), “Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler”, *I. Araştırma Sonuçları* Toplantısı, Ankara, 109 - 120.

Tarkan, T. (1974), “Ana Çizgileriyle Doğu Anadolu Bölgesi”, *50. yıl Armağanı Erzurum ve Çevresi*, c. I, Erzurum, 7 - 21.

Taşyürek, O. A. (1974), “Gaziantep Müzesindeki Bronz Urartu Miğferi”, *Türk Arkeoloji Dergisi XXI - I*, Ankara, 177 - 181.

Taşyürek, O. A. (1975 a), *Adana Bölge Müzesi’ndeki Urartu Kemerleri*, Ankara.

Taşyürek O. A. (1975 b), “Some Inscribed Urartian Armour”, *Iraq 37/2*, 151 - 155.

Taşyürek, O. A. (1977 a), “Adana Bölge Müzesi’ndeki Urartu Süs Eşyaları ve Delici Aletler”, *Türk Arkeoloji Dergisi XXII - 2*, Ankara, 141 - 150.

Taşyürek, O. A. (1977 b), ”The Urartian Bronze Hoard from Giyimli”, *Expedition 19/4*, 10 - 20.

Taşyürek, O. A. (1977 c), “Ein Kaukasischer Gürtel in Adana”, *Archäologische Mitteilungen aus Iran 10*, 119 - 123.

Taşyürek, O. A. (1978 a), “Giyimli (Hırkanis) Adak Levhalarından Örnekler”, *BelletenXLII/166*, Ankara, 201 - 238.

Taşyürek, O. A. (1978 b), “Darstellungen des Urartäischen Gottes Haldi”, *Studien zur Religion und Kultur Kleinasiens*. *Festschrift für Friedrich Karl Dörner* II, Leiden , 940 - 955.

Tevrat, (2003), Çölde Sayım 20, 21, İstanbul.

Toker A. - Kulaçoğlu B. ve diğerleri (2005), *Van Müzesi*, İstanbul.

Türe, A. - Savaşçın, M. Y. (2003), *Anadolu Antik Takıları*, İstanbul.

Ünal, A. (2003), *Hitittler Devrinde Anadolu II*, İstanbul.

Ünal A., K. S. Girginer (2007), *Kilikya - Çukurova İlk Çağlardan Osmanlılar Dönemi’ne Kadar. Kilikya’da Tarihi Coğrafya, Tarih ve Arkeoloji*, İstanbul.

Ünal, M. Y. (2001), *Anadolu Tanrıçası Kibele*, Ankara.

Van Loon, M. N. (1966), *Urartian Art its Distinctive Traits in the Light of New Excavations*, İstanbul.

Vieyra, M. (1955), *Hittite Art*, London.

Wilson, E. O. (2000), *Doğanın Gizli Bahçesi*, İstanbul.

Wooley, L. 1954, *Excavatıons at Ur*, London.

Yakar, J. (1984), “Regional end Local Schools of Metalwork in Early Bronze Age Anatolia Part I”, *Anatolian Studies XXXIV*, London, 59 - 85.

Yalçın, Ü. (1999), “Early Iron Metallurgy in Anatolia”, *Anatolian Studies 49*, London, 177 - 187.

Yaşar, Ç. (1995), *Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi* I, İstanbul.

Yıldırım, R. (1989), *Urartu İğneleri***,** Ankara.

Zimansky, P. E. (1985), *Ecology and Empire The Structure of The Urartian State*, Chigago.

Zimansky, P. E. (1997), “Urartu”, *The Oxford Encylopedia of Archaeology in the Near East Prepared Under the Auspices of the American Schools of Oriental Research*, New York, 291 - 294.

Zimansky, P. E. (2004), “Urartu Krallığı ve Topografya”, *Urartu: Savaş ve Estetik*, İstanbul, 75 - 84.

ÖZGEÇMİŞ

Adı Soyadı: Osman Emre KÖSE

Doğum Yeri ve Tarihi: Adana. 22 - 09 - 1981.

Adresi: Mahfesığmaz mh. 94 s. Atakent 3 sit. D bl. No: 1, Seyhan/ADANA.

E - posta: dareios_01@hotmail.com

Eğitim Durumu:

Yüksek Lisans: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı.

Lisans: Mustafa Kemal Üniversitesi, Fen - Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü.

Lise: Mithat Topal Lisesi.

Ortaokul: Sıtkı Kulak Ortaokulu.

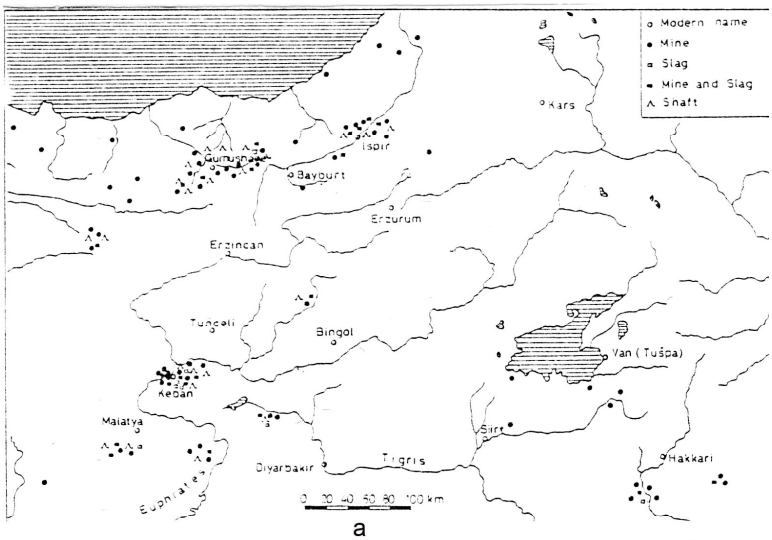
İlkokul: Ahmet Karabucak İlkokulu.

İş Durumu:

Çukurova Üniversitesi Arkeoloji Bölümü tarafından yapılan, 2006 Adana - Ceyhan Yüzey Araştırması.

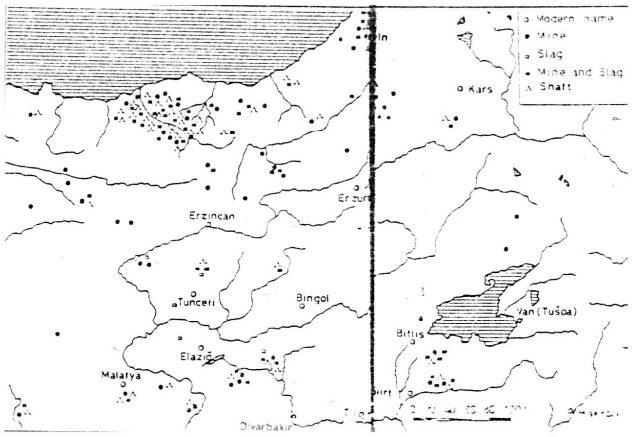
Çukurova Üniversitesi Arkeoloji Bölümü tarafından yapılan, 2007 Adana - Ceyhan Tatarlı Höyük Kazısı.

Ek 1- Levha I

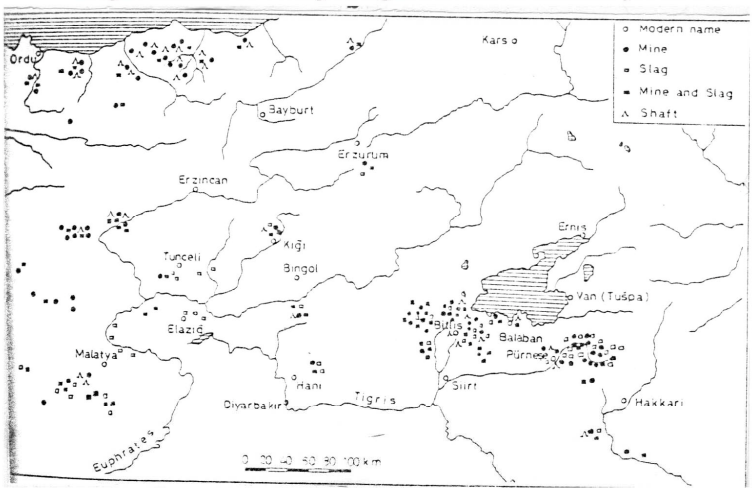

a

Doğu Anadolu ve komşu bölgelerde bakır madeni yatakları.

b

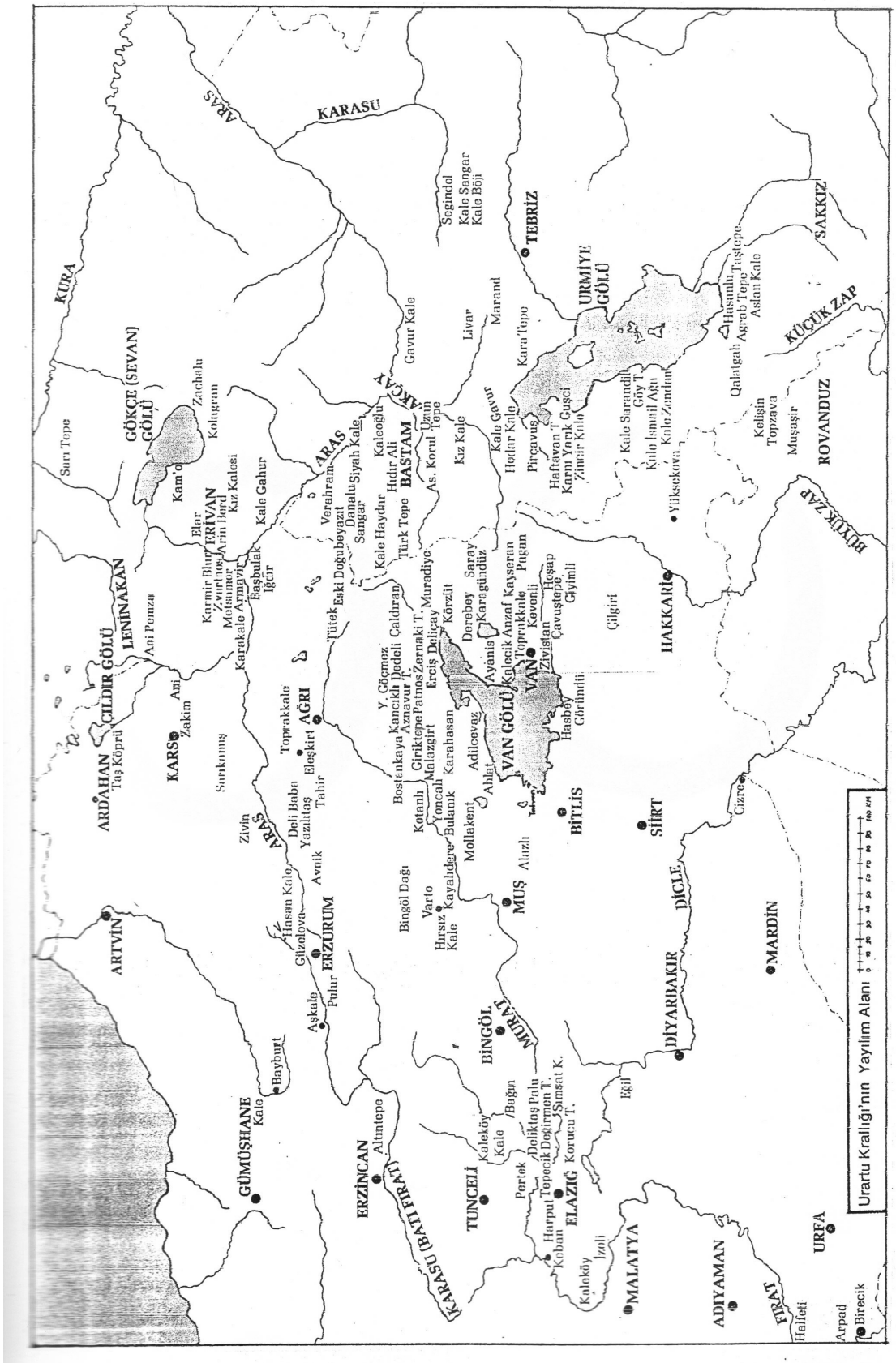
Doğu Anadolu ve komşu bölgelerde demir madeni yatakları.

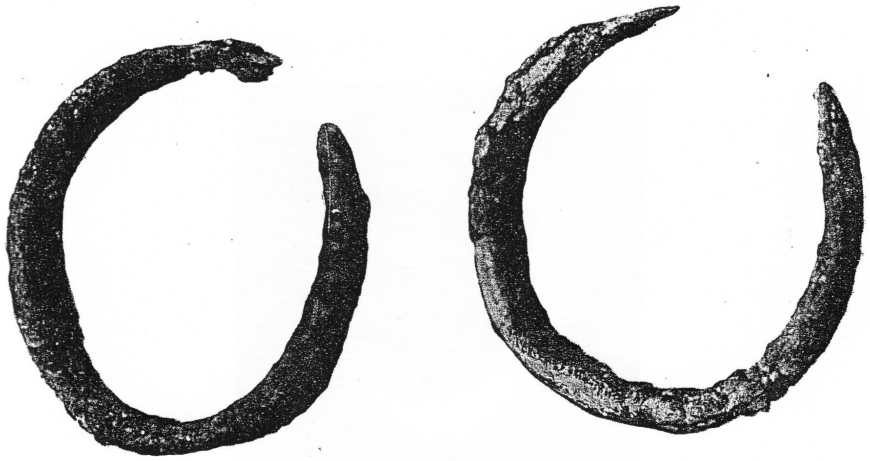

c

Doğu Anadolu ve komşu bölgelerde gümüş madeni yatakları.

Ek 2 - Levha II

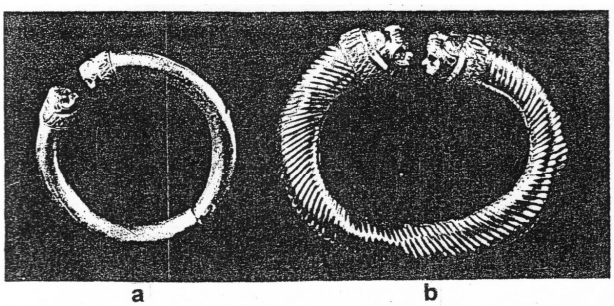

KURA
ARAS
KARASU
GÖKÇE (SEVAN) GÖLÜ
ÇILDIR GÖLÜ
LENİNAKAN
ARDAHAN
KARS
ERİVAN
GÜMÜŞHANE
ARTVİN
ERZİNCAN
ERZURUM
AĞRI
BİNGÖL
MUŞ
BİTLİS
VAN GÖLÜ
VAN
HAKKARİ
SİİRT
BATMAN
DİYARBAKIR
DİCLE
MARDİN
TUNCELİ
ELAZIĞ
MALATYA
ADIYAMAN
FIRAT
URFA
TEBRİZ
URMİYE GÖLÜ
SAKKIZ
KÜÇÜK ZAP
BÜYÜK ZAP
ROVANDUZ
KARASU (BATI FIRAT)
Urartu Krallığı'nın Yayılım Alanı

Ek 3 - Levha III

Pulur. C alanı. Mezar III. Tunç bilezikler.

Ek 4 - Levha IV

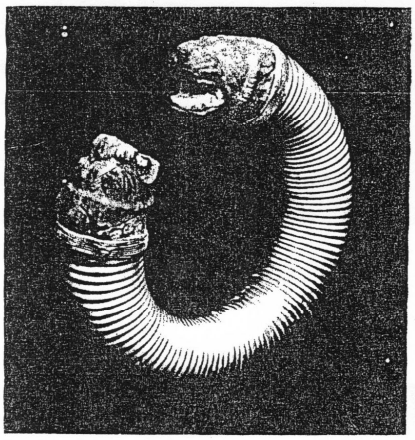

a

Marlık bileziği.

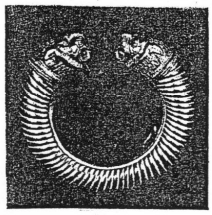
b

Tahran Müzesi'nde bulunan bir bilezik.

c

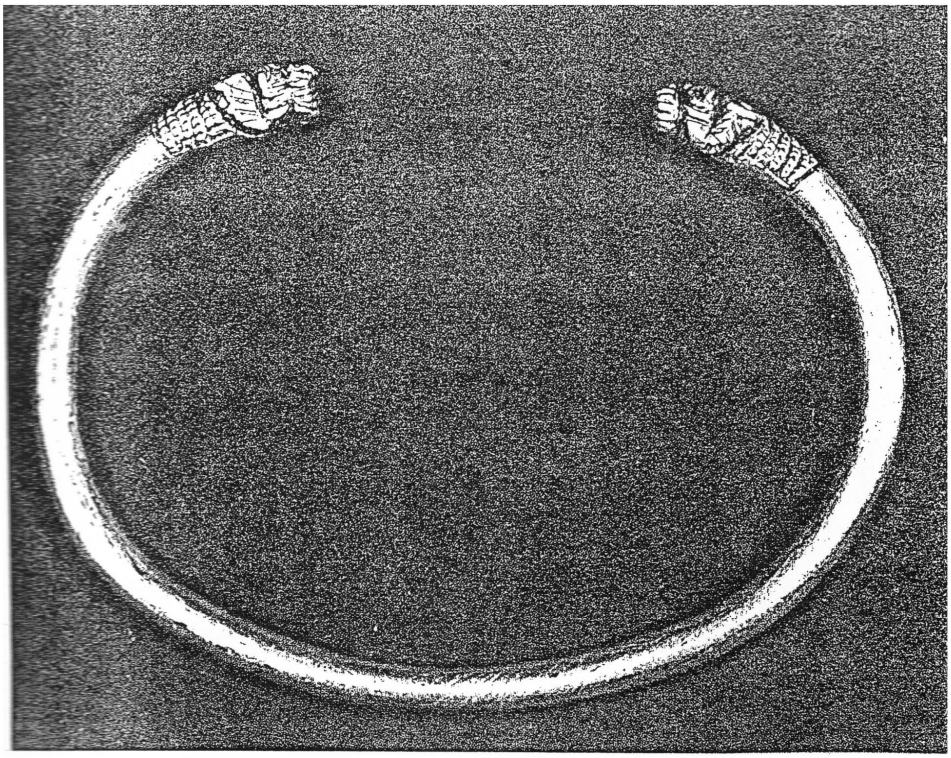
Hamadan bileziği.

d

Philadelphia Müzesi'nde bulunan bir bilezik.

Ek 5 - Levha V

a

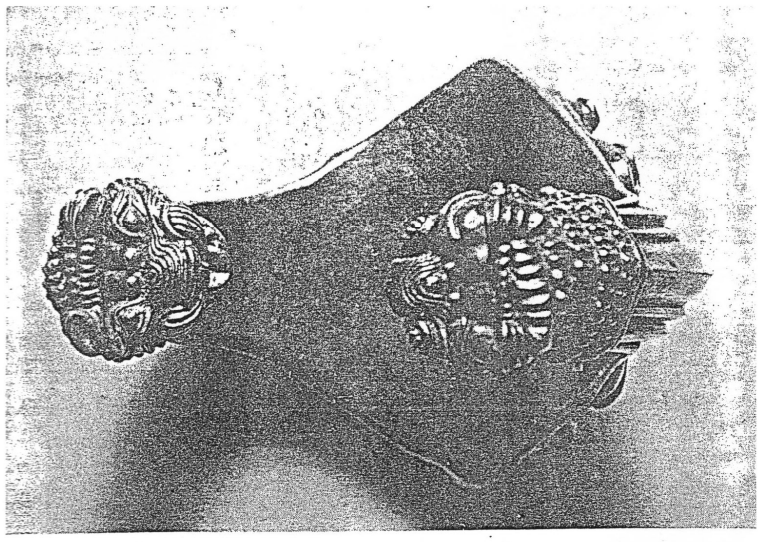
Karmir Blur'da bulunan aslan başlı altın bilezik.

b

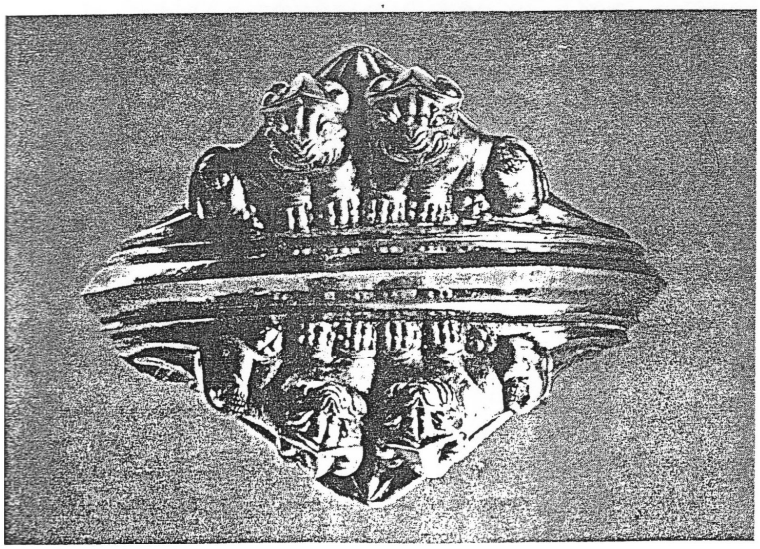
Van Müzesi'nde bulunan aslan başlı bilezik.

Ek 6 - Levha VI

a

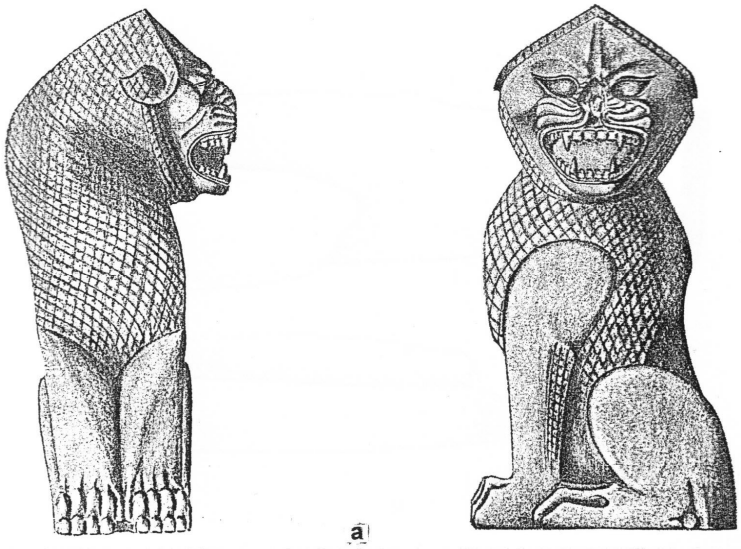
Ziviye Hazinesi'ne ait bir bilezik (Bilezik uçları).

b

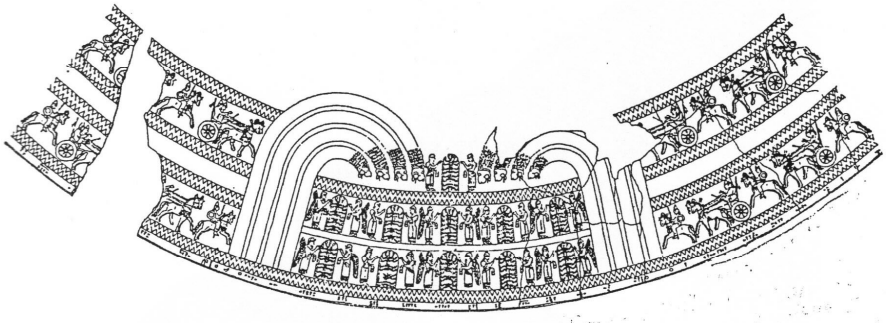
Ziviye Hazinesi'ne ait bir bilezik (Bilezik gövdesi).

Ek 7- Levha VII

a

Altıntepe fildişi aslan heykelciği.

b

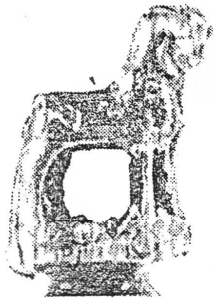
Sarduri II'nin bronz miğferi üzerindeki tasvir sahnesi.

c

II. Sarduri'nin yazıtını taşıyan kazanın tutamağı.

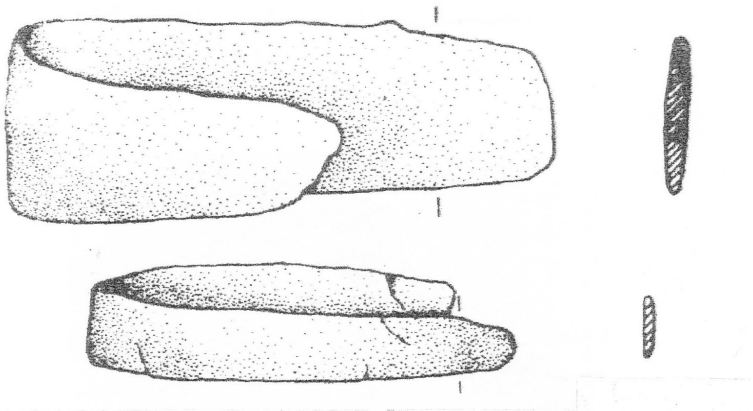

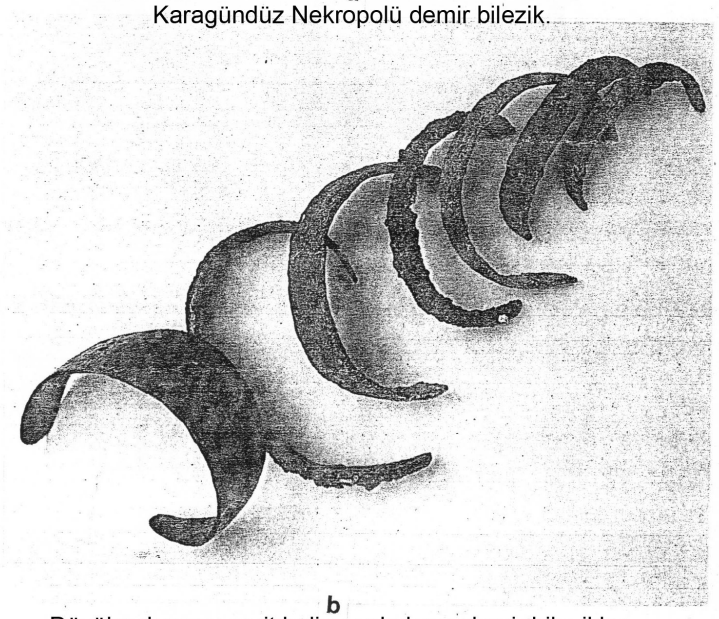
d

Ayakta duran aslan tasvirli iğne başı.

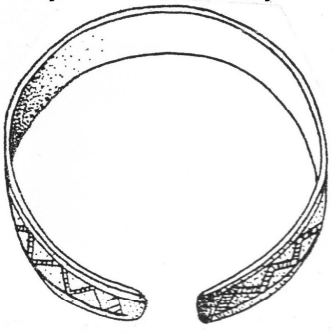
Ek 8 - Levha VIII

a
Karagündüz Nekropolü demir bilezik.

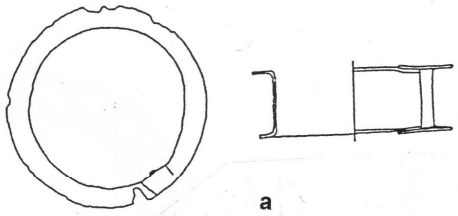

b
Dövülerek yassı şerit haline sokulmuş demir bilezikler.

c
Kızılvank tunç bileziği.

Ek 9 - Levha IX

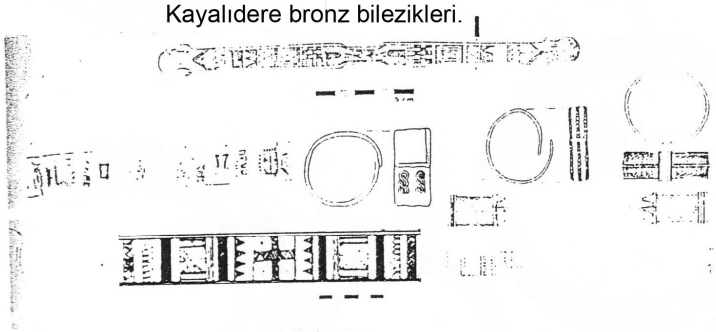
a

Kayalıdere bronz bileziği (çiz.).

b

Kayalıdere bronz bilezikleri.

c

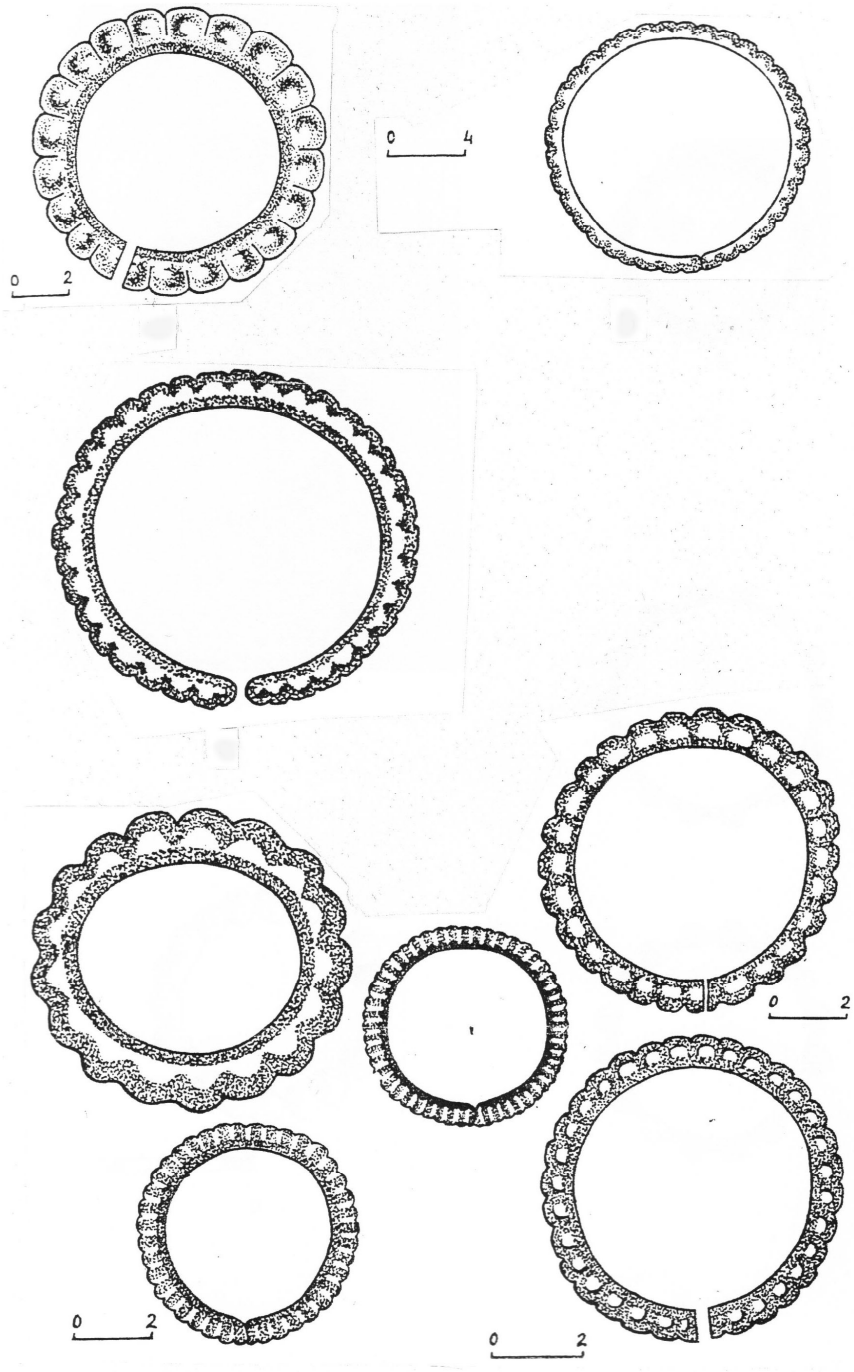
Hasanlu bilezikleri (çiz.).

d

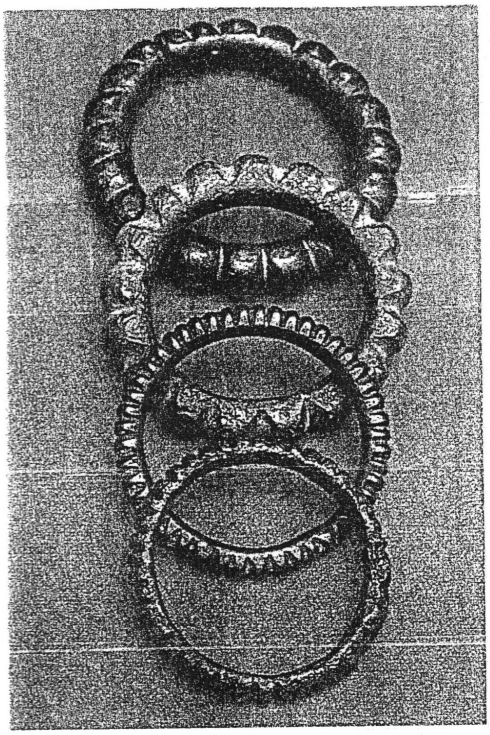
Hasanlu bilezikleri.

Ek 10 - Levha X

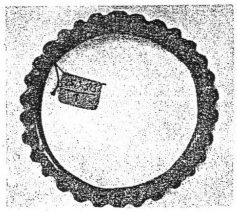

Karabağlar bilezikleri.

Ek 11- Levha XI

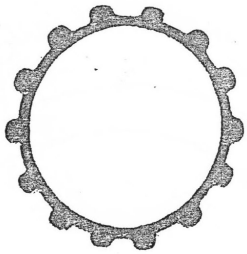
a

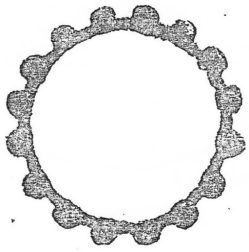
Nahçıvan Tarih Müzesi'nde bulunan boğumlu bilezikler.

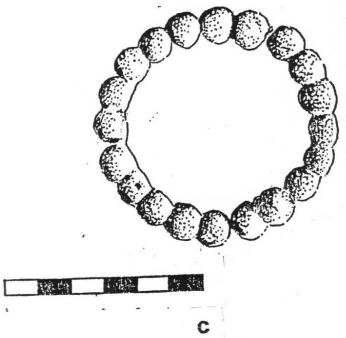

b

Adana Arkeoloji Müzesi'nde bulunan boğumlu bilezik.

c

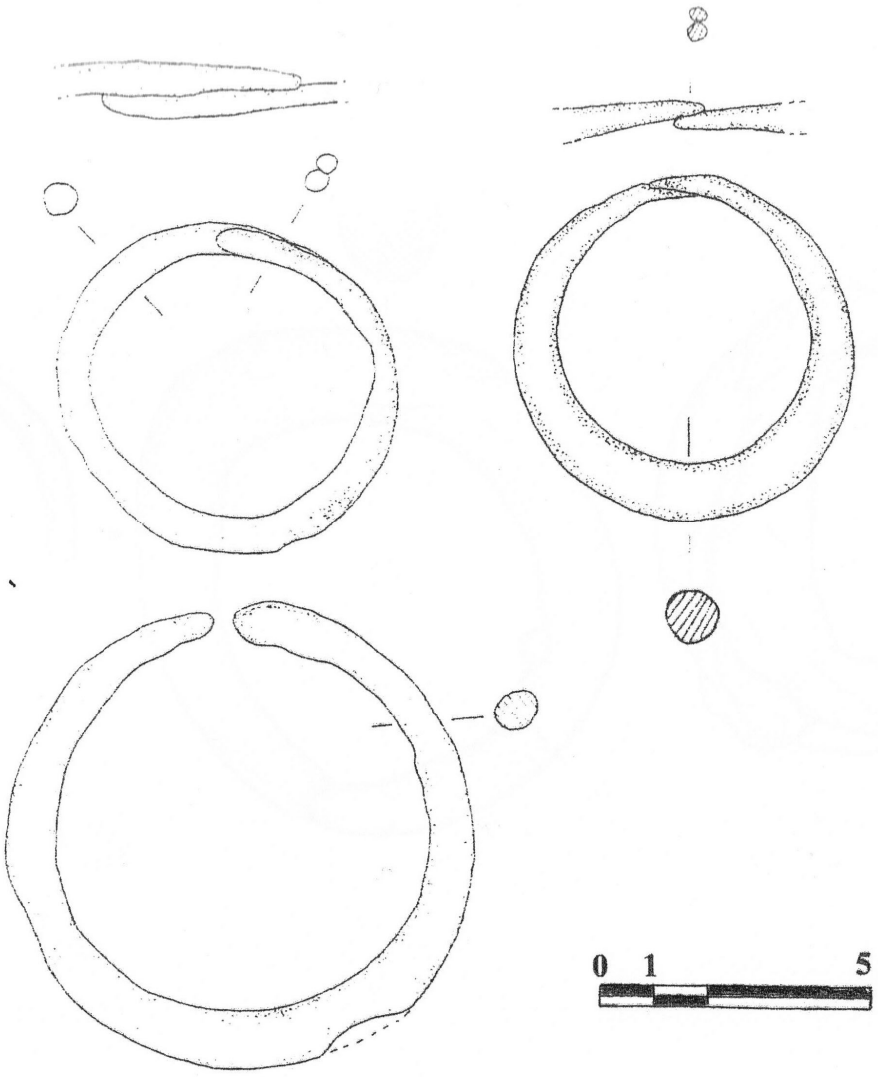
Iğdır boğumlu bileziği.

d

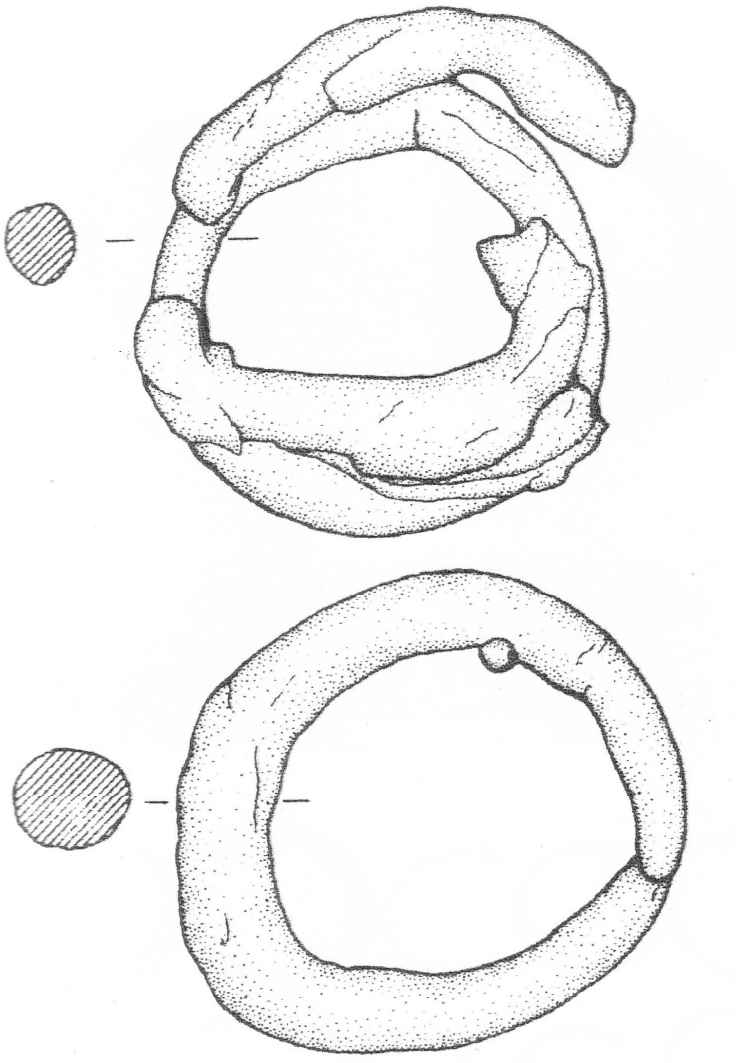
Hasanlu boğumlu bilezikleri.

Ek 12 - Levha XII

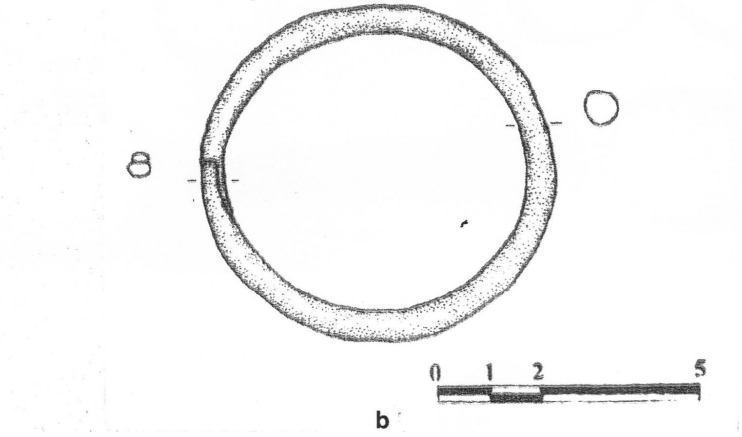

Ernis - Evditepe demir bilezikler.

Ek 13 - Levha XIII

a

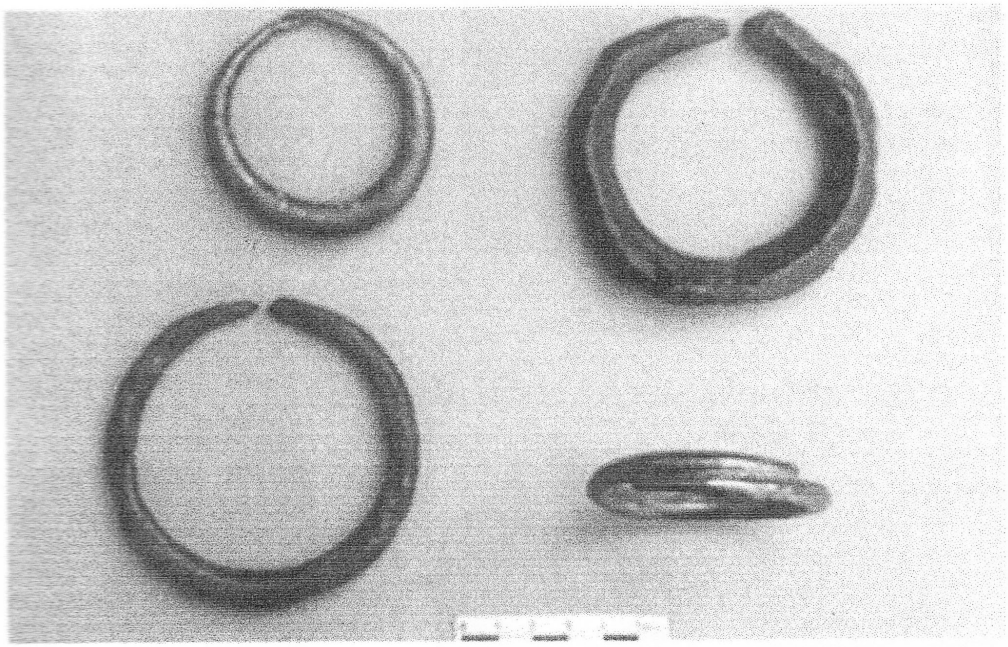
Karagündüz Nekropolü, demir bilezikler.

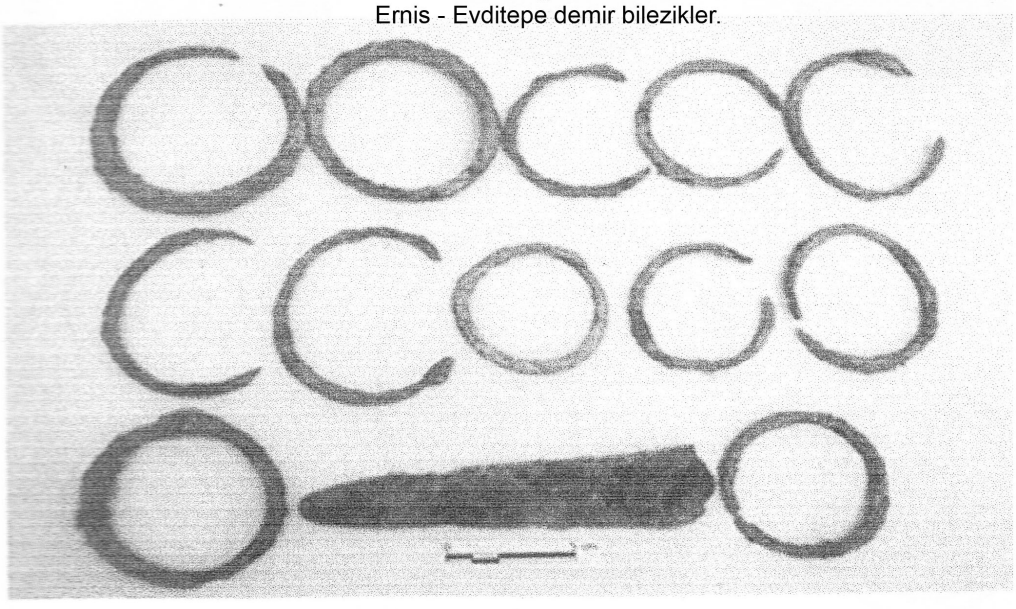

b

Yoncatepe Nekropolü demir bilezik.

Ek 14 - Levha XIV

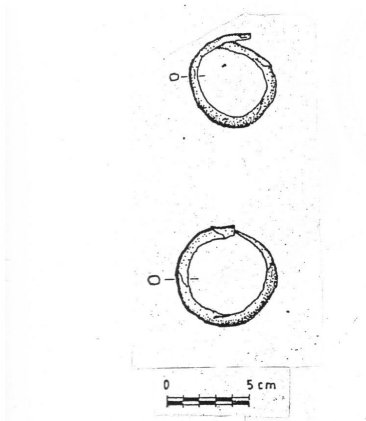

a
Ernis - Evditepe demir bilezikler.

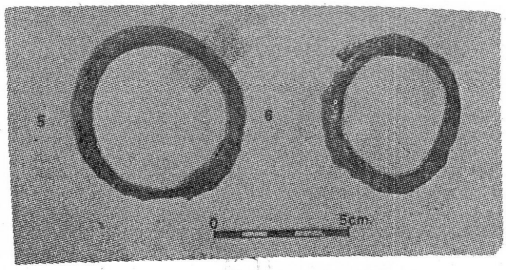
b
Hakkari mezarı demir bilezikler.

Ek 15 - Levha XV

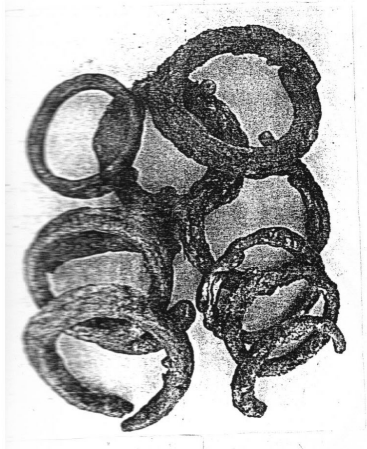

a

Ernis mezarları demir bilezikler (çiz.).

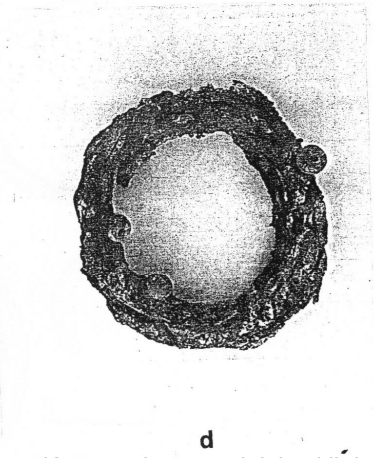

b

Ernis mezarları demir bilezikler.

c

Karagündüz yuvarlak kesitli demir bilezikler.

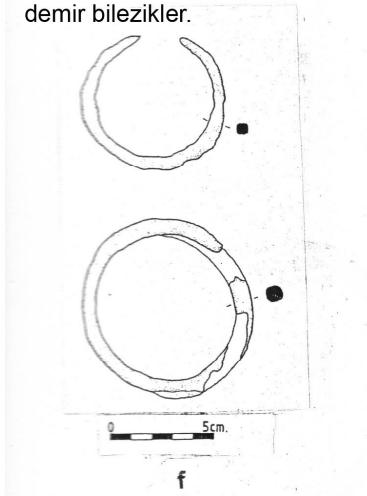
d

Karagündüz yuvarlak kesitli demir bilezik.

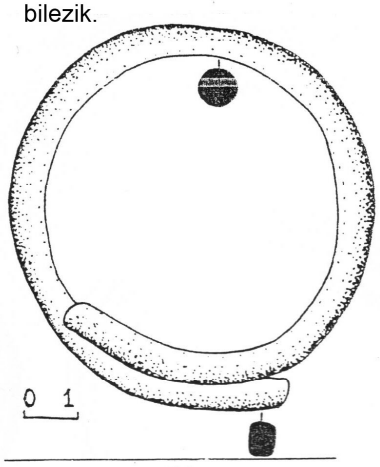
e

Karagündüz demir bilezikleri.

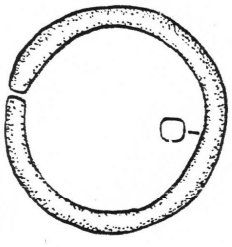

f

Hakkari mezarı bilezikleri.

g

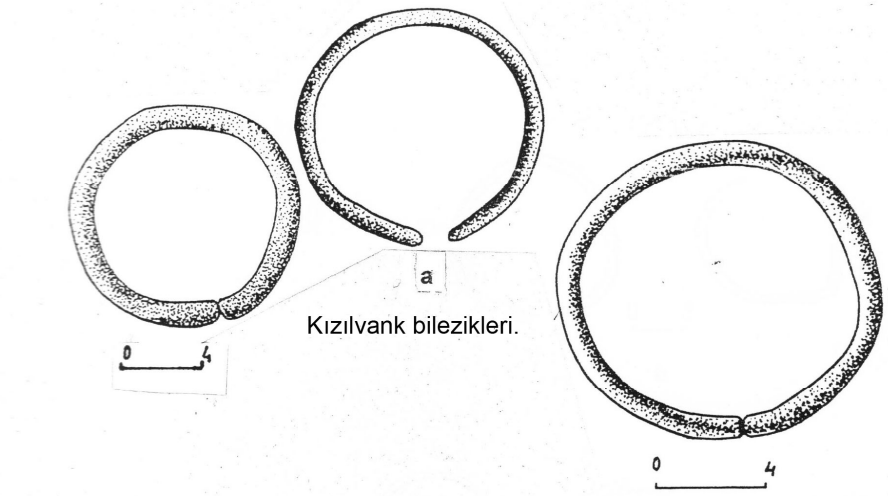
Kolanı nekropolü demir bileziği.

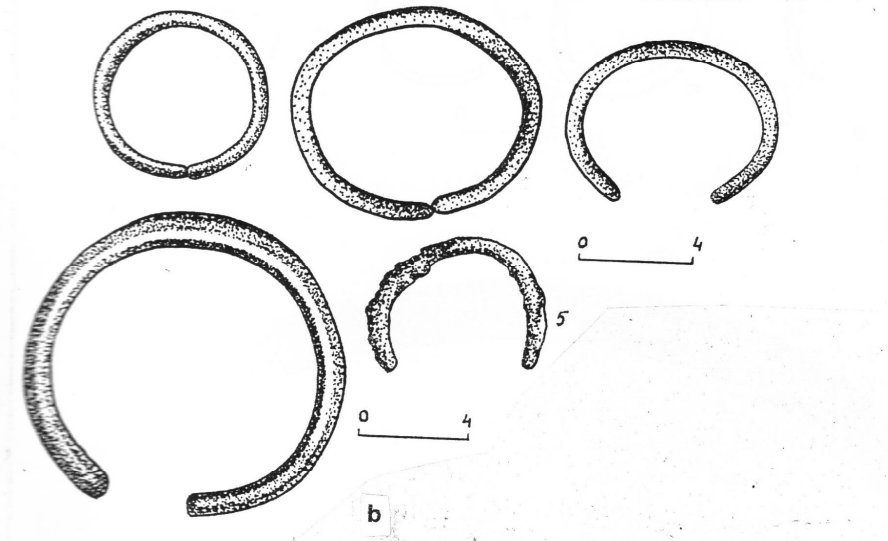
h

Sarıdere nekropolü bileziği.

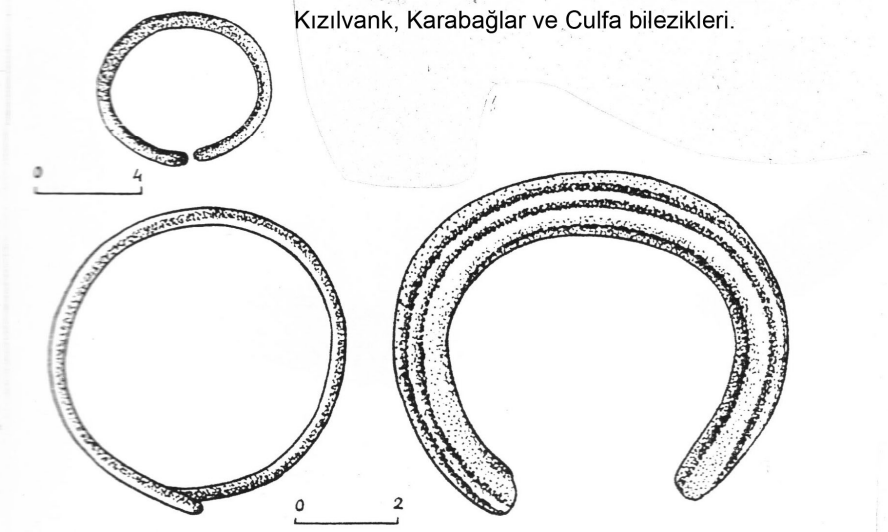
Ek 16 - Levha XVI

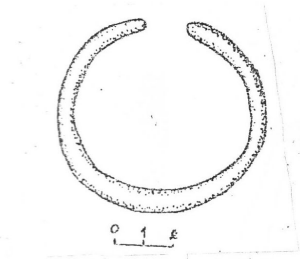

Kızılvank bilezikleri.

Kızılvank, Karabağlar ve Culfa bilezikleri.

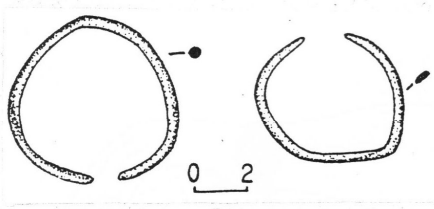

Ek 17 - Levha XVII

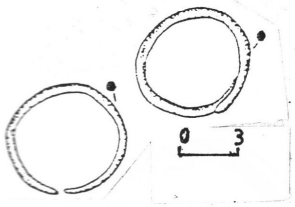
a

Şahtahtı nekropolü bileziği.

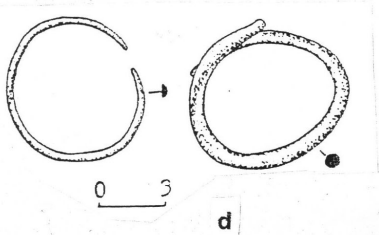
b

Kolanı nekropolünde İkinci mezarda bulunan bilezikler.

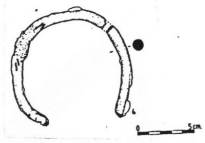
c

Kolanı nekropolünde üçüncü mezarda bulunan bilezikler.

d

Kolanı nekropolünde altıncı mezarda bulunan bilezikler.

e

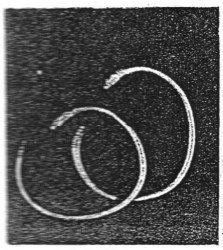
Van / Altıntepe Urartu Nekropolü bileziği.

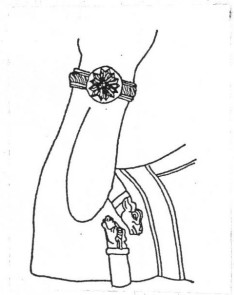
f

Van Müzesi'nde bulunan bronz bilezik.

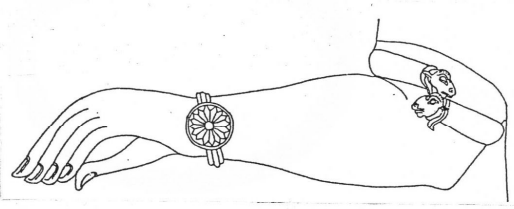
Ek 18 - Levha XVIII

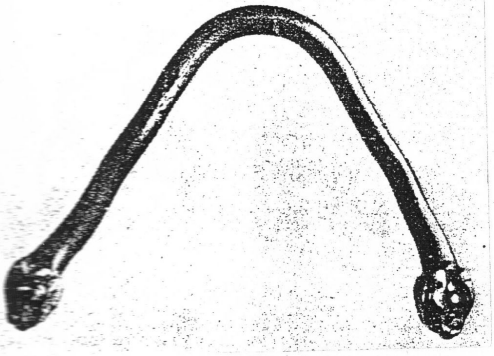
a
Ziviye buzağı başlı bilezikleri.

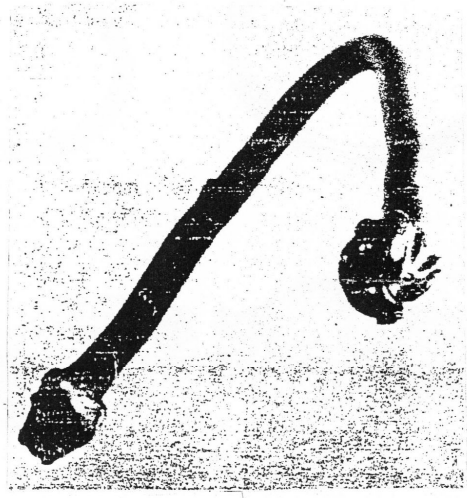
b
Assur kabartmasındaki buzağı başlı bilezik.

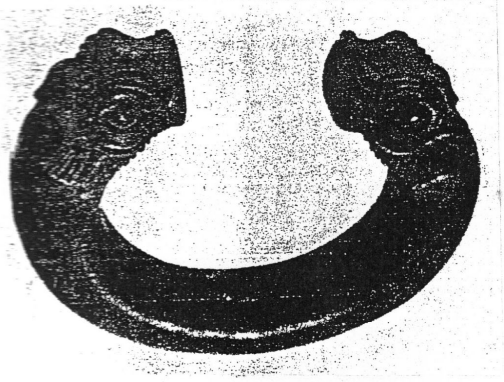
c
Assur kabartmasındaki buzağı başlı bilezik.

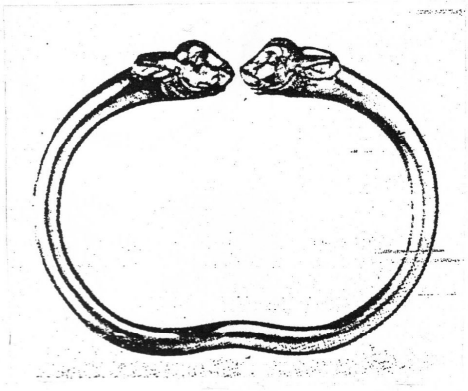
d
Berlin Müzesi'nde bulunan buzağı başlı bilezik.

e
Berlin Müzesi'nde bulunan buzağı başlı bilezik.

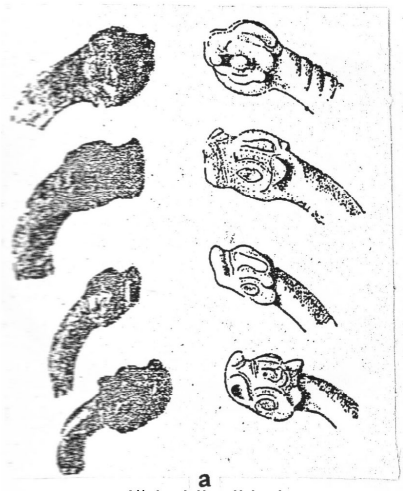

f
Louvre Müzesi'nde bulunan buzağı başlı bilezik.

g
Buzağı başlı bilezik.

Ek 19 - Levha XIX

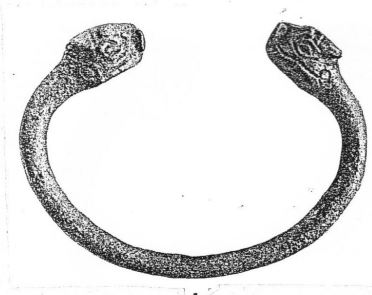
a

Iğdır bilezikleri.

c

Adana Arkeoloji Müzesi'nde bulunan bronz ve gümüş bilezikler.

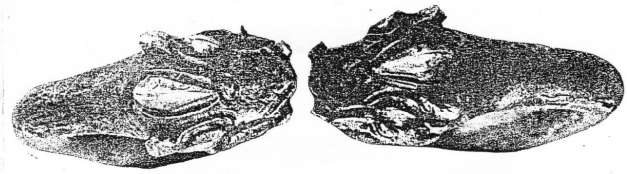
b

Adana Arkeoloji Müzesi'nde bulunan bronz bilezik.

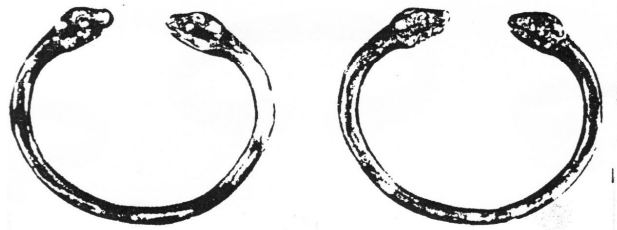
d

Adana Arkeoloji Müzesi'nde bulunan gümüş bilezikler.

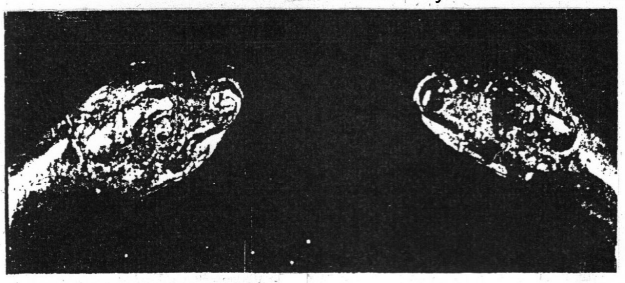
e

Adana Arkeoloji Müzesi'nde bulunan gümüş bilezik.

f

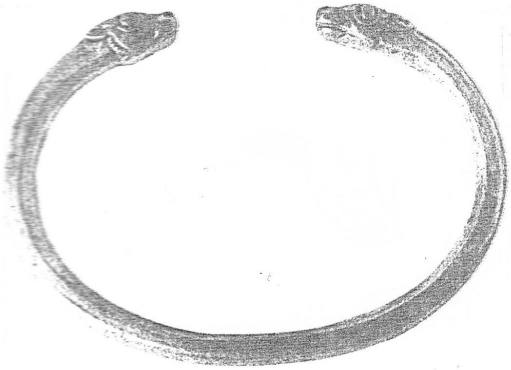
Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde bulunan bir çift bilezik.

g

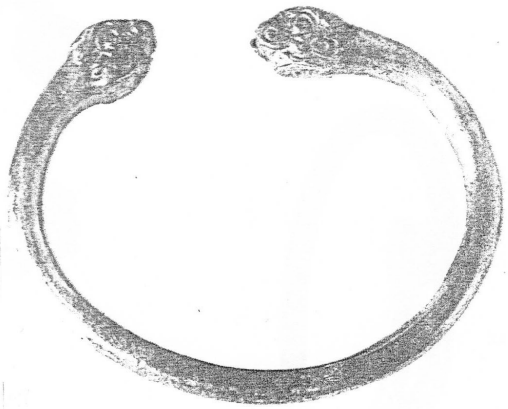
Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde bulunan bileziğin yüz hatlarına ait detay.

Ek 20 - Levha XX

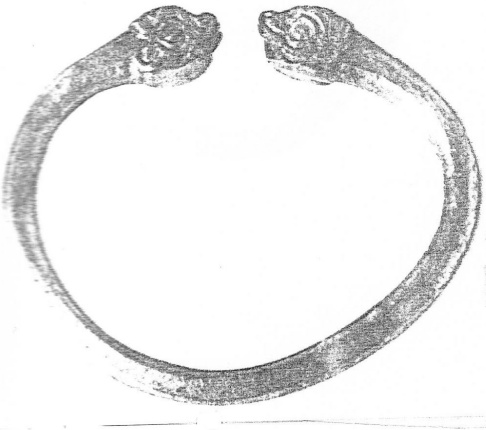
a

Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde bulunan gümüş bilezik.

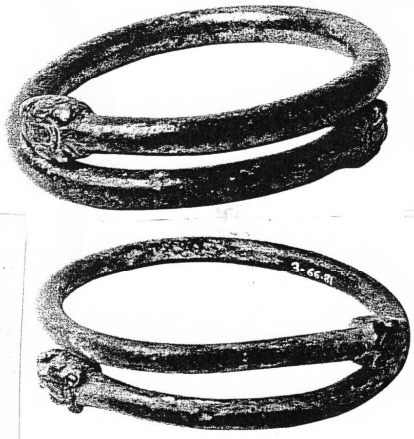
b

Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde bulunan gümüş bilezik.

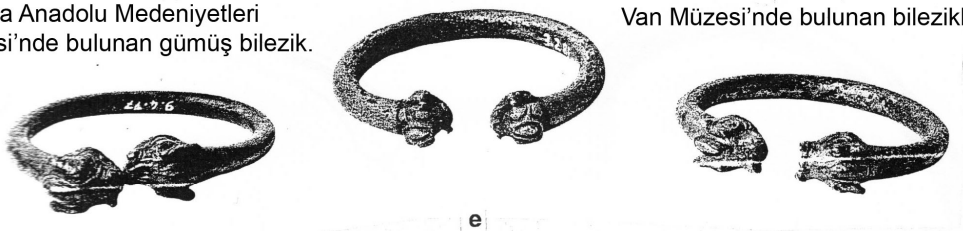
c

Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde bulunan gümüş bilezik.

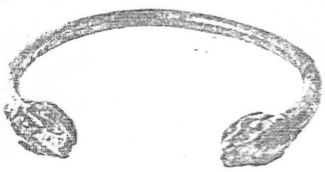
d

Van Müzesi'nde bulunan bilezikler.

e

Van Müzesi'nde bulunan bilezikler.

f

Van Müzesi'nde bulunan bilezik.

Ek 21 - Levha XXI

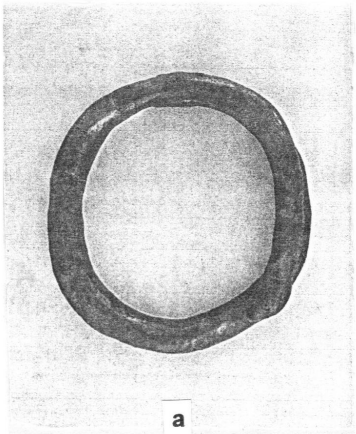
a
Sadberk Hanım Müzesi'nde bulunan bilezik.

b
Sadberk Hanım Müzesi'nde bulunan bilezik.

c
Haluk Perk Koleksiyonu'nda bulunan bilezik.

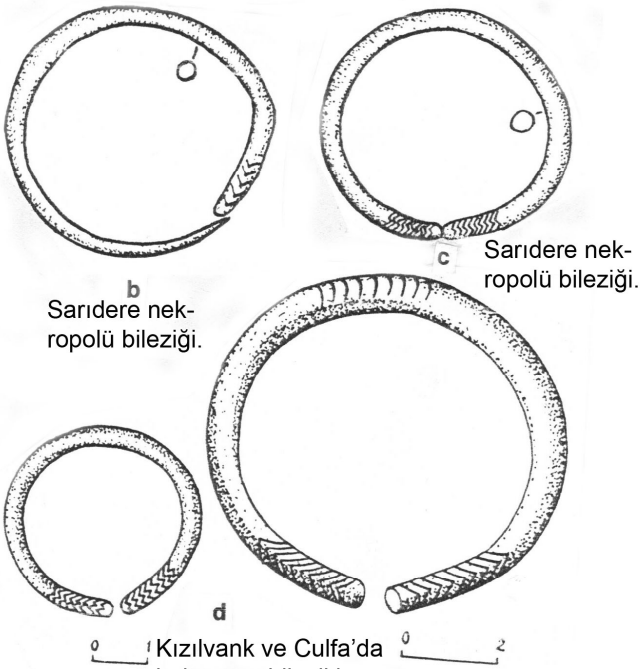
d
Selçuk Erez Koleksiyonu'nda bulunan bilezikler.

Ek 22 - Levha XXII

a

Van - Karagündüz Nekropolü yılan başlı demir bilezik.

b

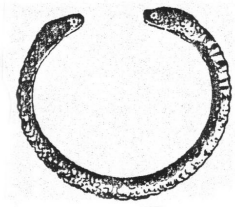
Sarıdere nekropolü bileziği.

c

Sarıdere nekropolü bileziği.

d

0 1 Kızılvank ve Culfa'da bulunmuş bilezikler. 0 2

e

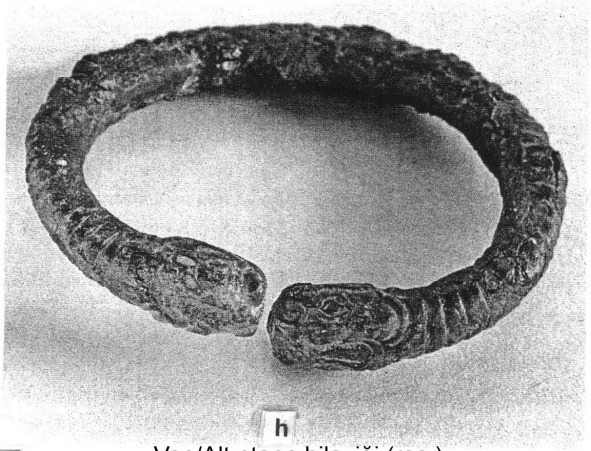
Iğdır bileziği.

g

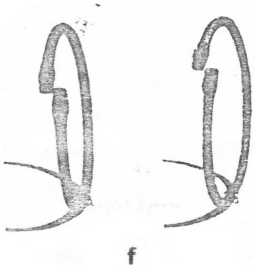
Van/Altıntepe bileziği (çiz.).

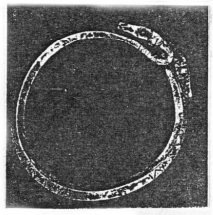
h

Van/Altıntepe bileziği (res.).

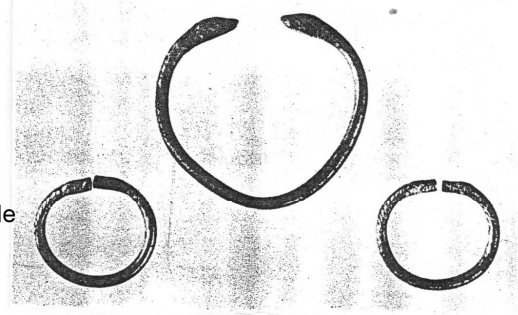
f

Hasanlu bilezikleri.

I

İran Batsam Müzesi'nde bulunan bilezik.

J

St Germain - en - Laye Müzesi'nde bulunan bilezikler.

Ek 23 - Levha XXIII

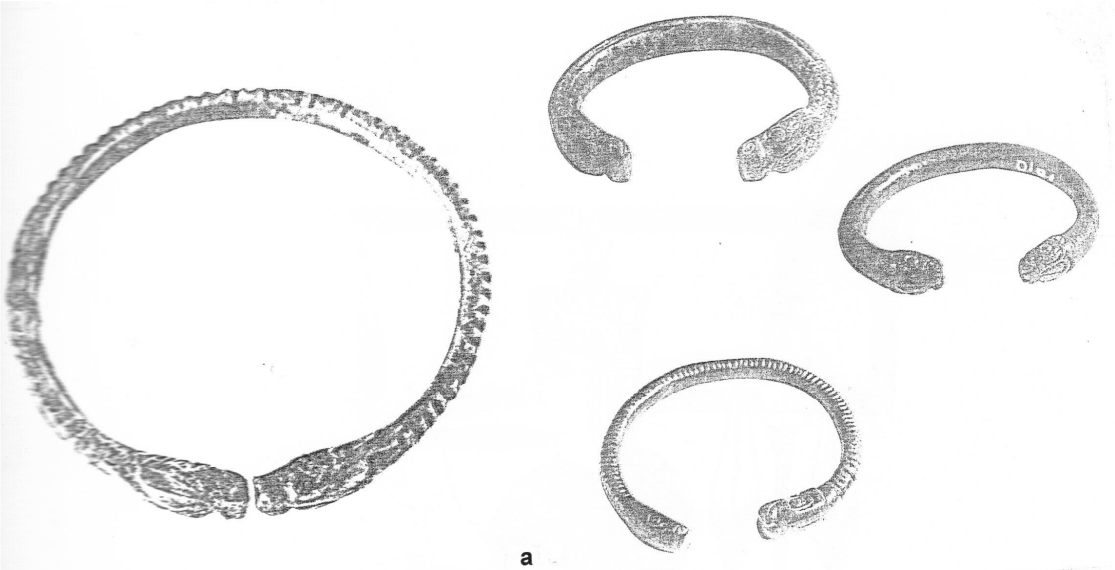
a
Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde bulunan bilezik.

b
Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde bulunan bir çift bilezik.

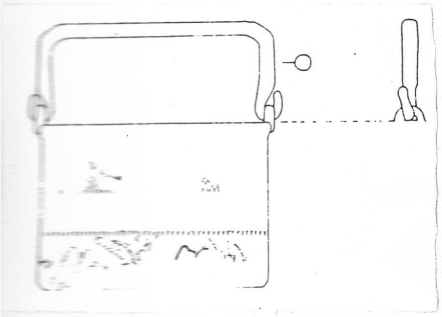
c
Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde bulunan bileziğin yüz detayı.

d
Berlin Vor - und - Fruhgeschichte Museum'da bulunan bilezikler.

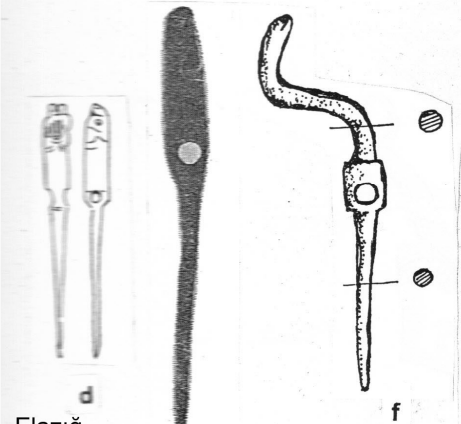
Ek 24 - Levha XXIV

a
Haluk Perk Koleksiyonu'nda bulunan bilezikler.

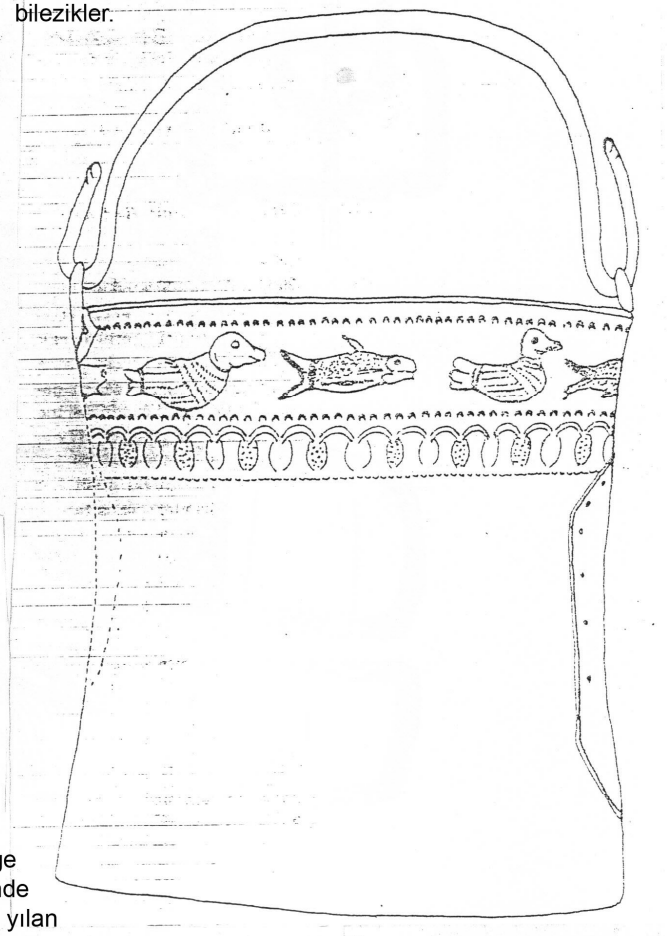
b
Hasanlu'da bulunmuş bronz kova.

d
Elazığ Müzesi'nde bulunan yılan başlı süs iğnesi.

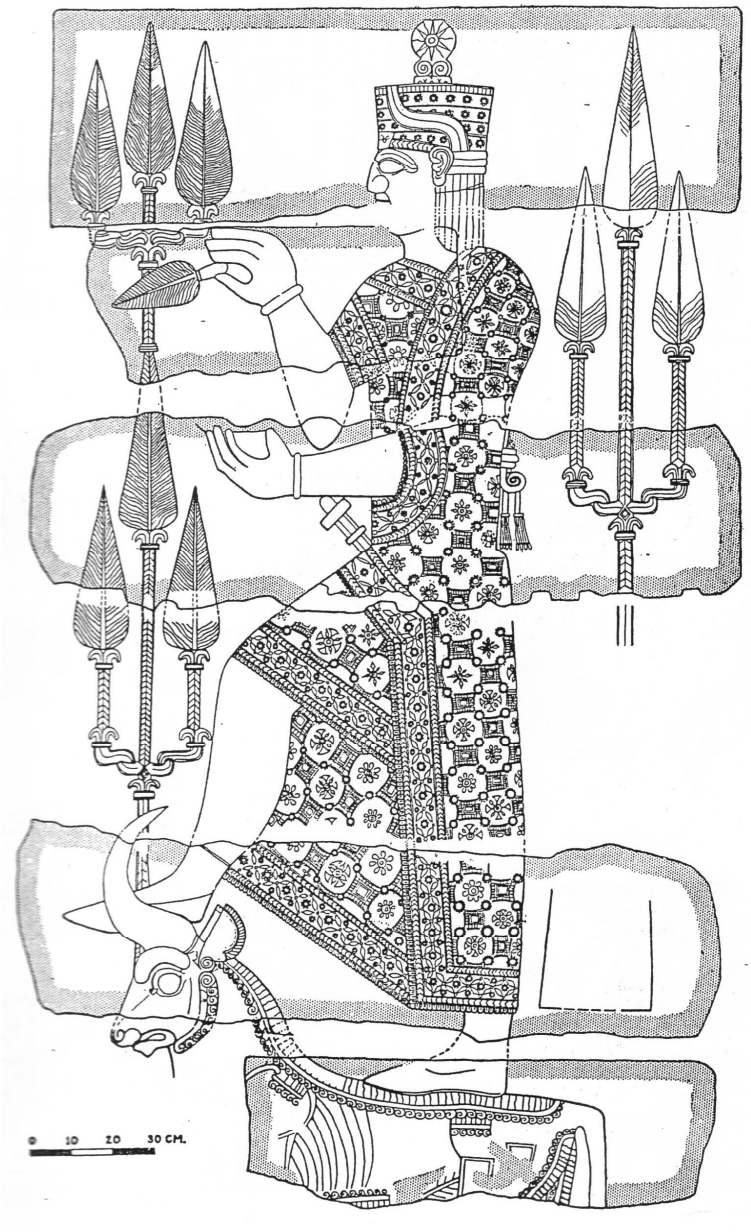
e
Elazığ Müzesi'nde bulunan yılan başlı süs iğnesi.

f
Van Bölge Müzesi'nde bulunan yılan başlı iğne.

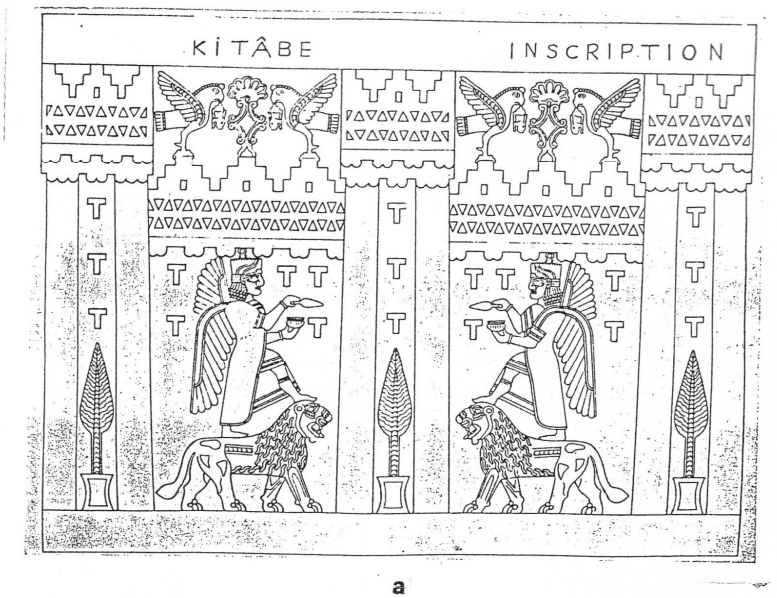
c
Van Bölge Müzesi'nde bulunan bakraç.

Ek 25 - Levha XXV

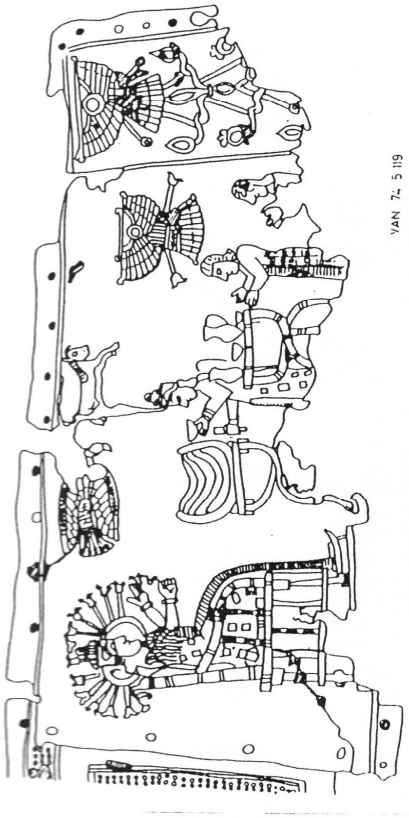

Adilcevaz kaya kabartması.

Ek 26 - Levha XXVI

a
Adilcevaz Kef Kalesi Kabartmaları.

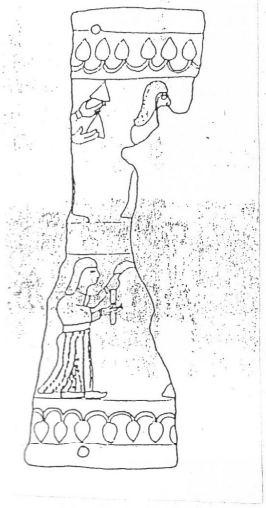

b
Ziyafet sahnesi tasvirli kemer parçası.

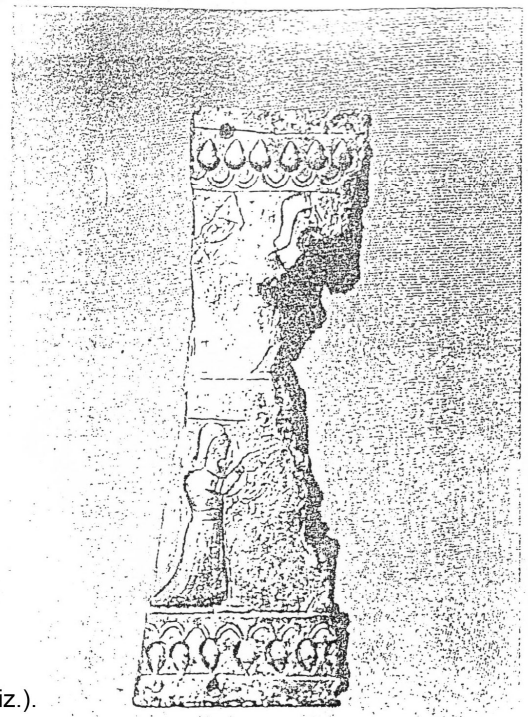

c
Tanrı ve tanrıça tasvirli kemer parçası.

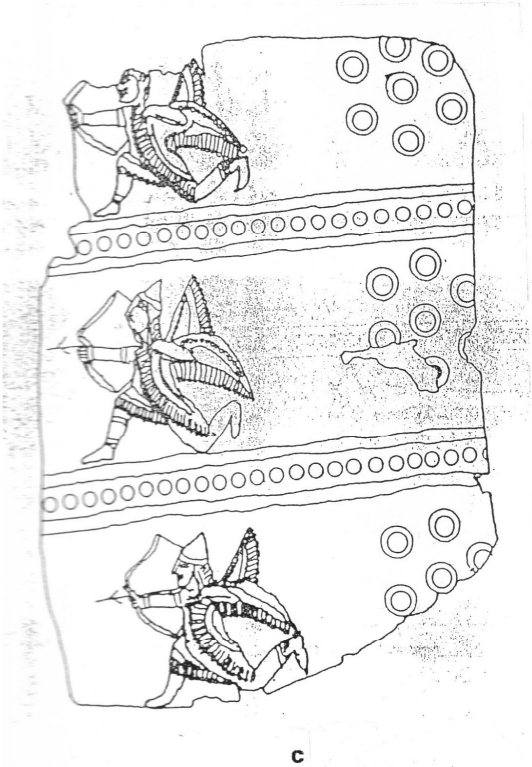
Ek 27 - Levha XXVII

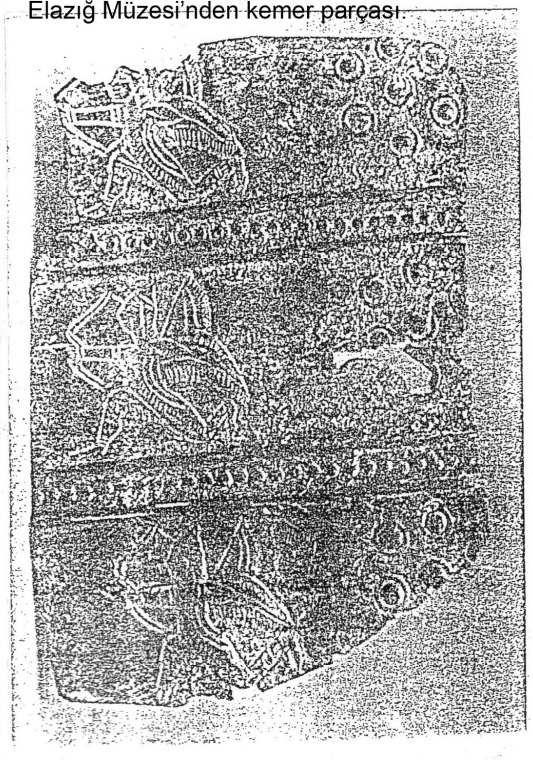
a
Elazığ Müzesi'nden kemer parçası (çiz.).

b
Elazığ Müzesi'nden kemer parçası.

c
Erzurum Arkeoloji Müzesi'nden kemer parçası (çiz.).

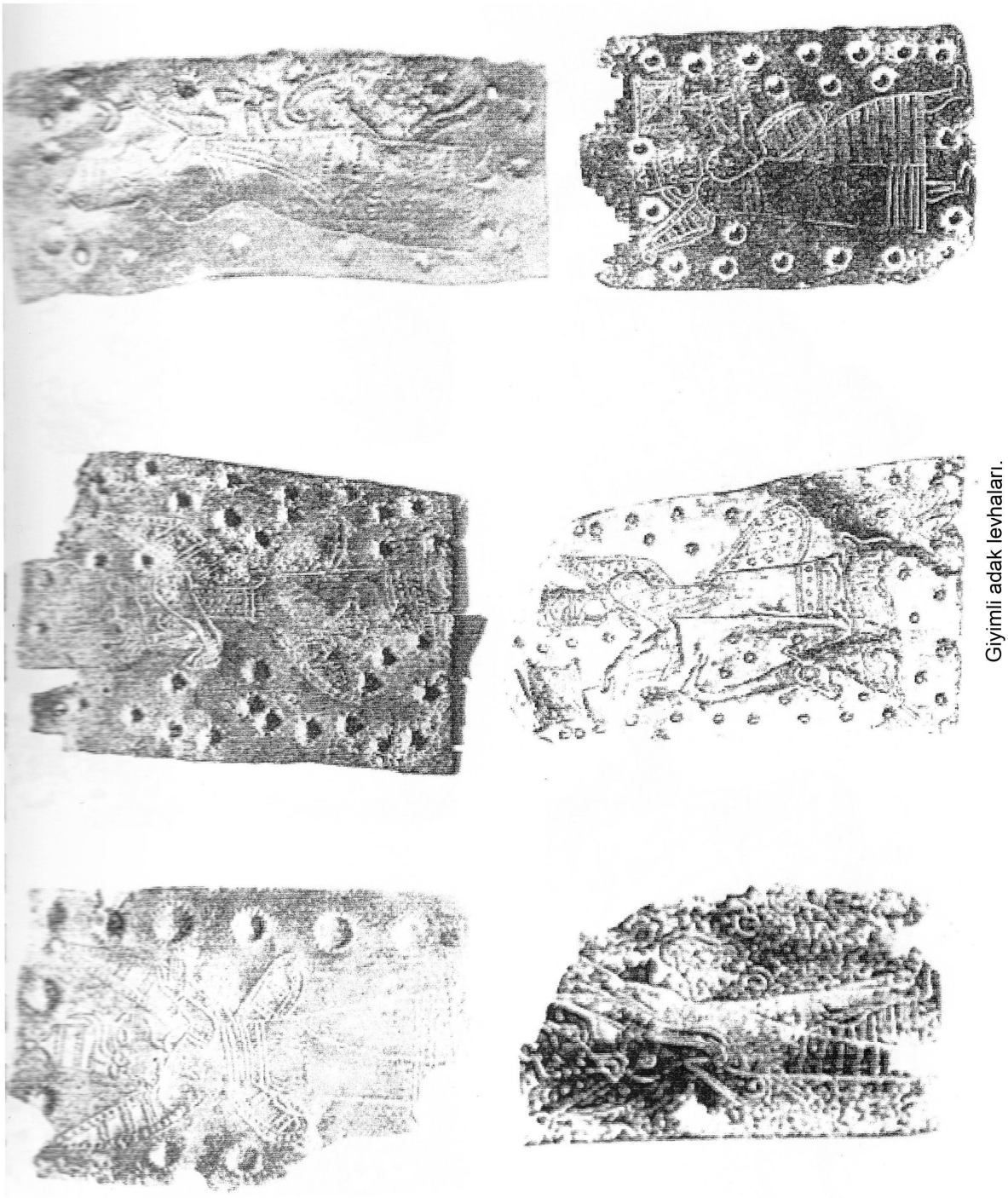
d
Erzurum Arkeoloji Müzesi'nden kemer parçası.

Ek 28 - Levha XXVIII

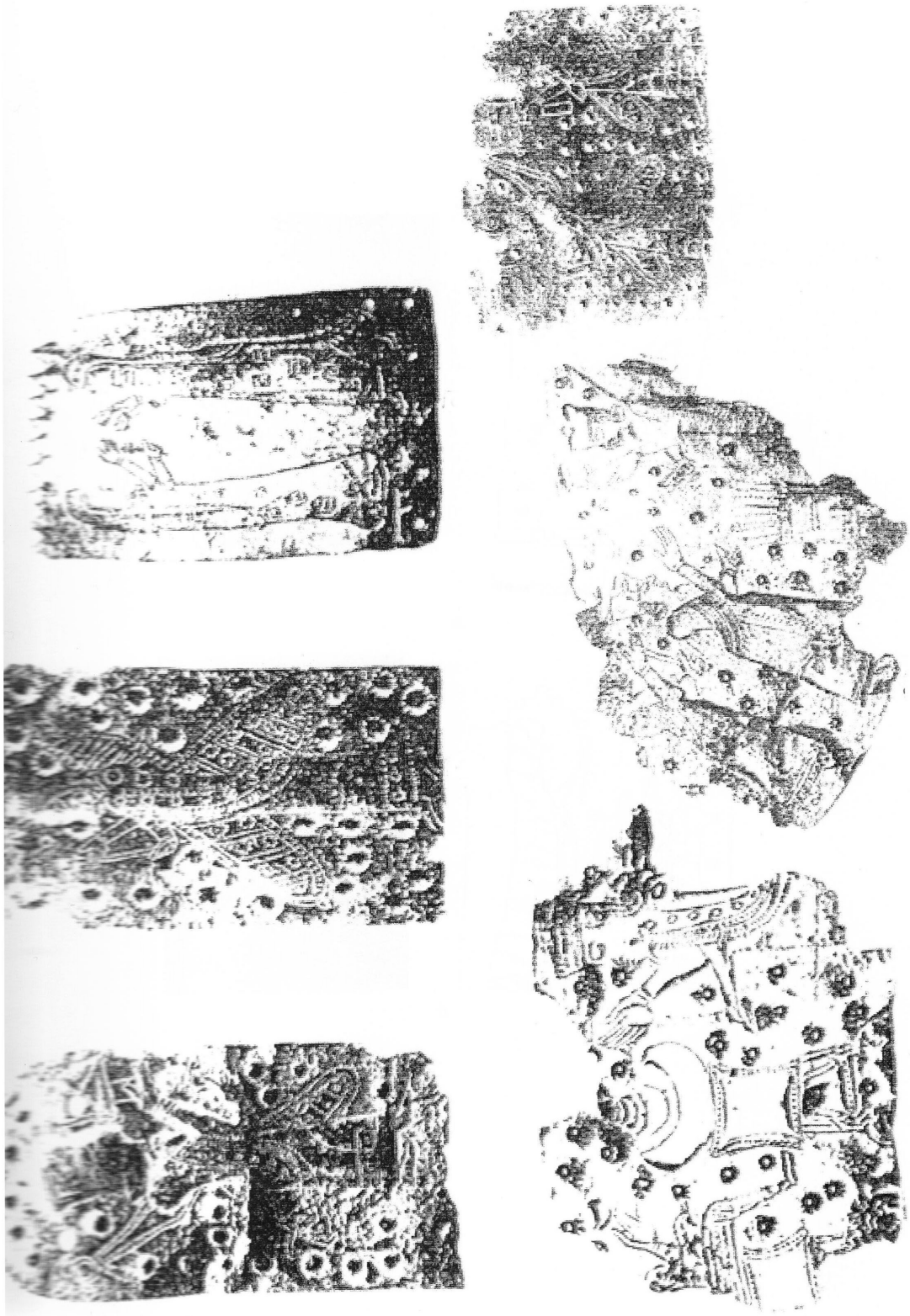
Giyimli adak levhaları.

Ek 29 - Levha XXIX

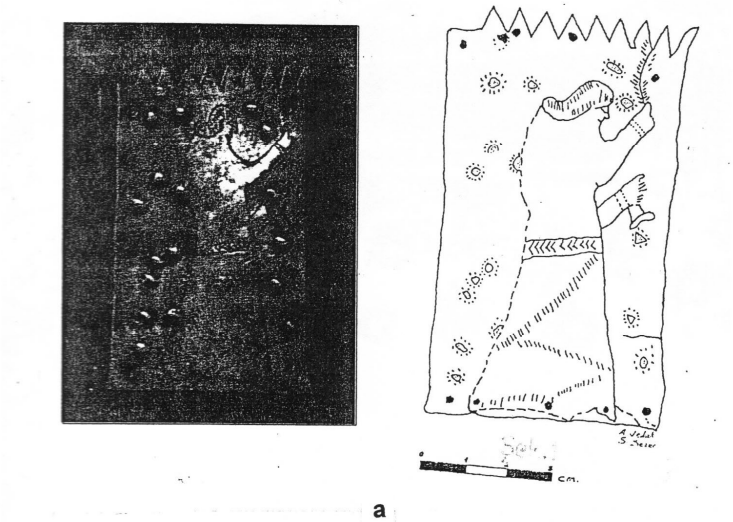
Giyimli adak levhaları.

Ek 30 - Levha XXX

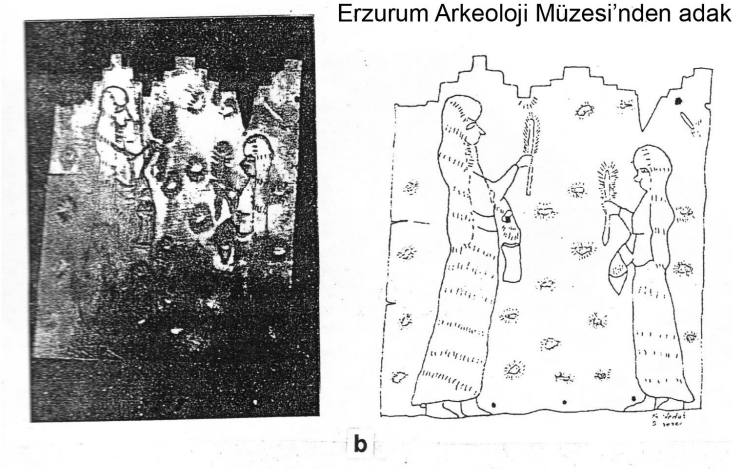
Giyimli adak levhaları.

Ek 31 - Levha XXXI

a

Erzurum Arkeoloji Müzesi'nden adak levhası.

b

Erzurum Arkeoloji Müzesi'nden adak levhası.

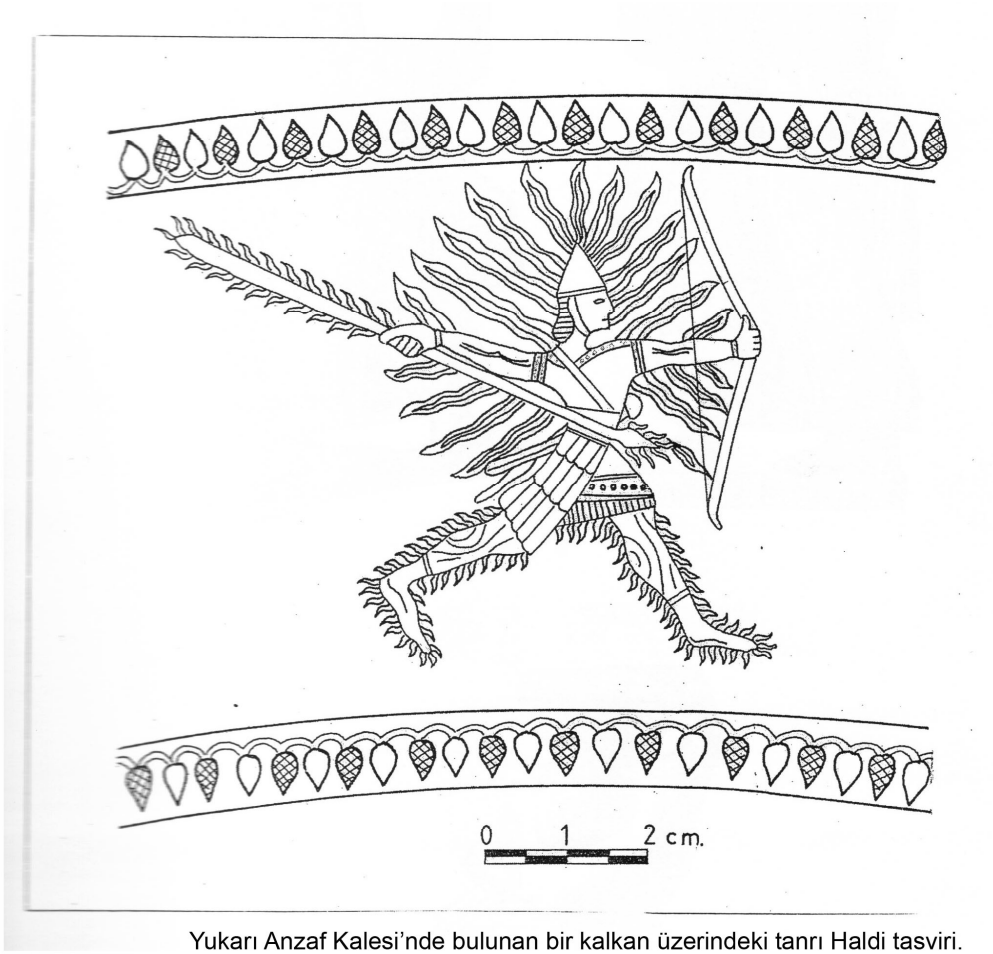
Ek 32 - Levha XXXII

b
Köln'de özel bir koleksiyonda bulunan
Urartu adak levhası.

a
Köln'de özel bir koleksiyonda bulunan
Urartu adak levhası.

Ek 33 - Levha XXXIII

Yukarı Anzaf Kalesi'nde bulunan bir kalkan üzerindeki tanrı Haldi tasviri.

Ek 34 - Levha XXXIV

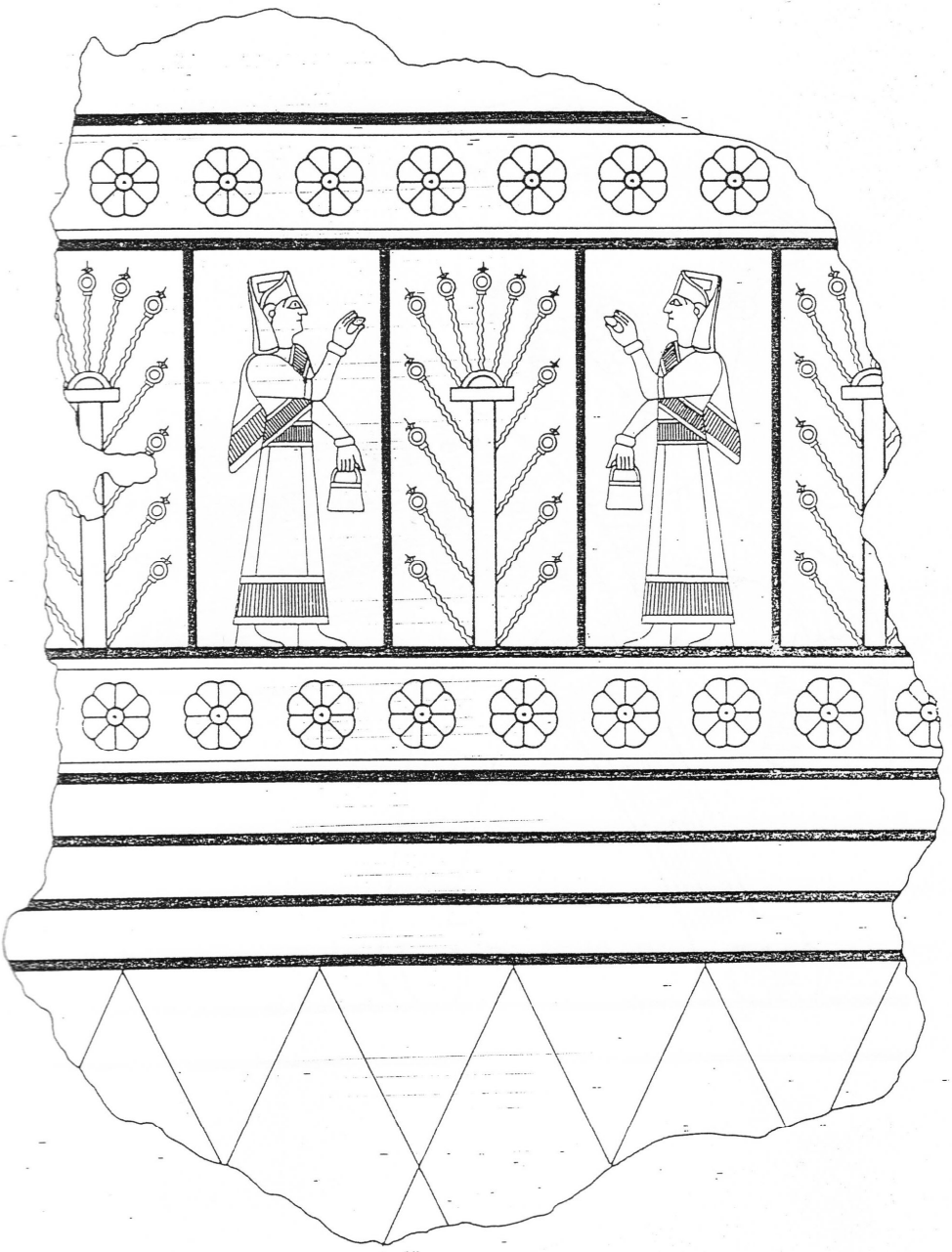

a
Altıntepe fildişi eserleri.

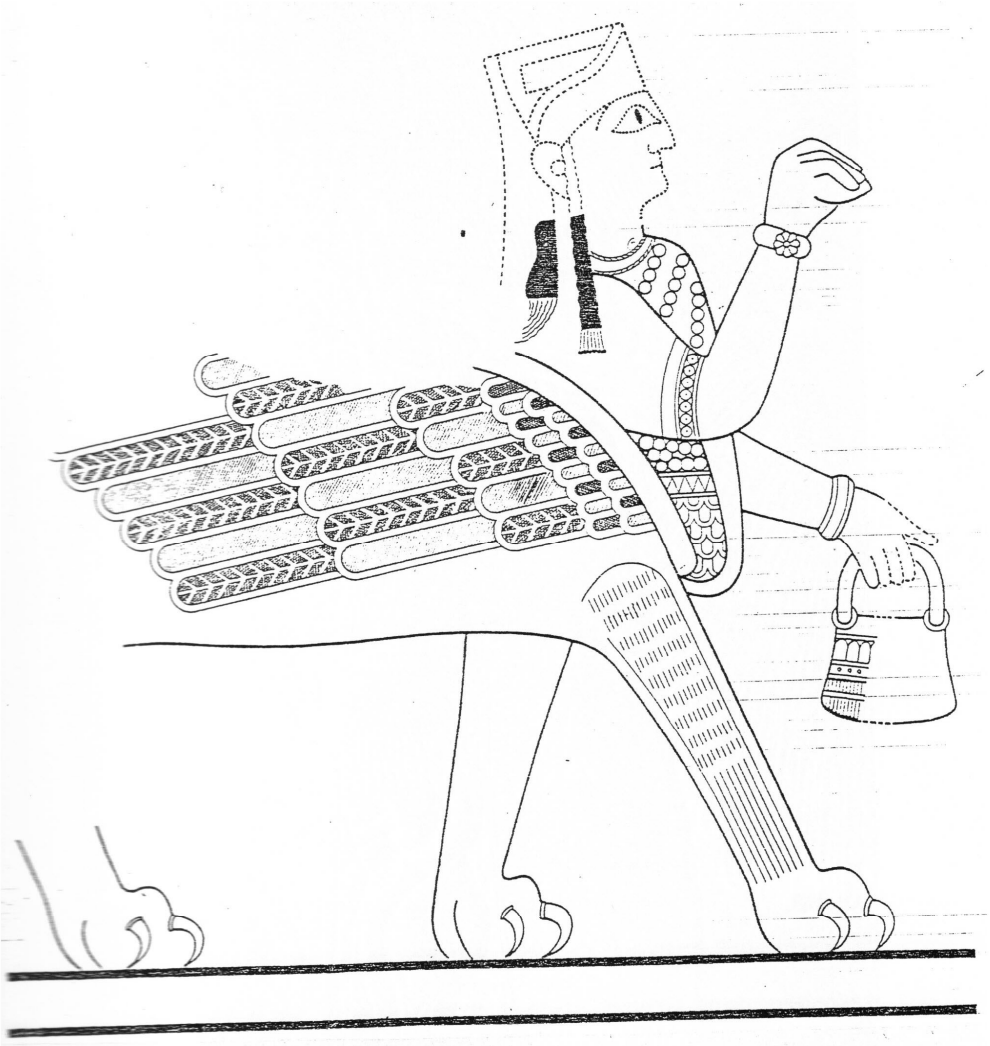
b
Toprakkale fildişi eseri.

Ek 35 - Levha XXXV

Altıntepe duvar resmi.

Ek 36 - Levha XXXVI

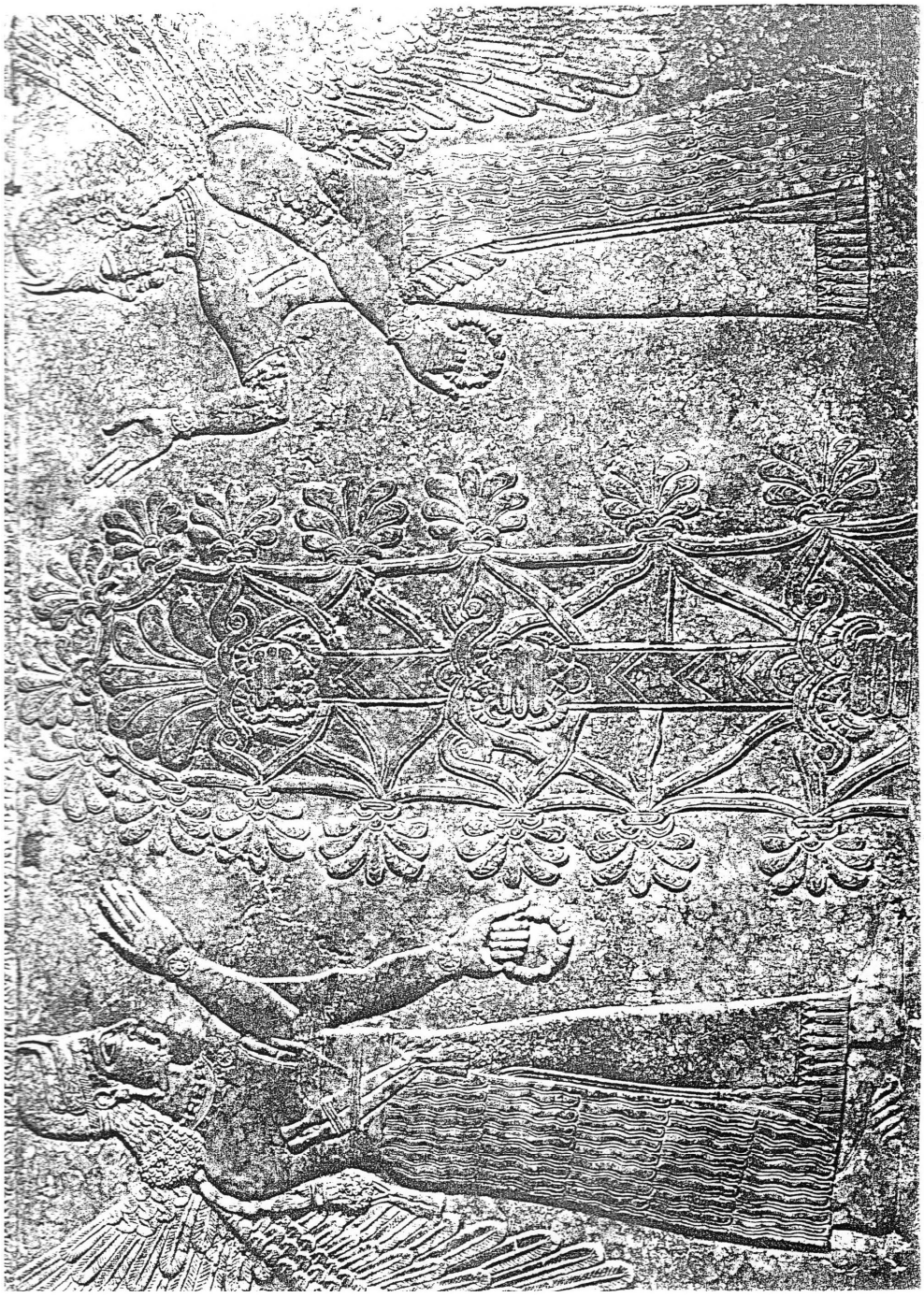
Altıntepe duvar resmi.

Ek 37 - Levha XXXVII

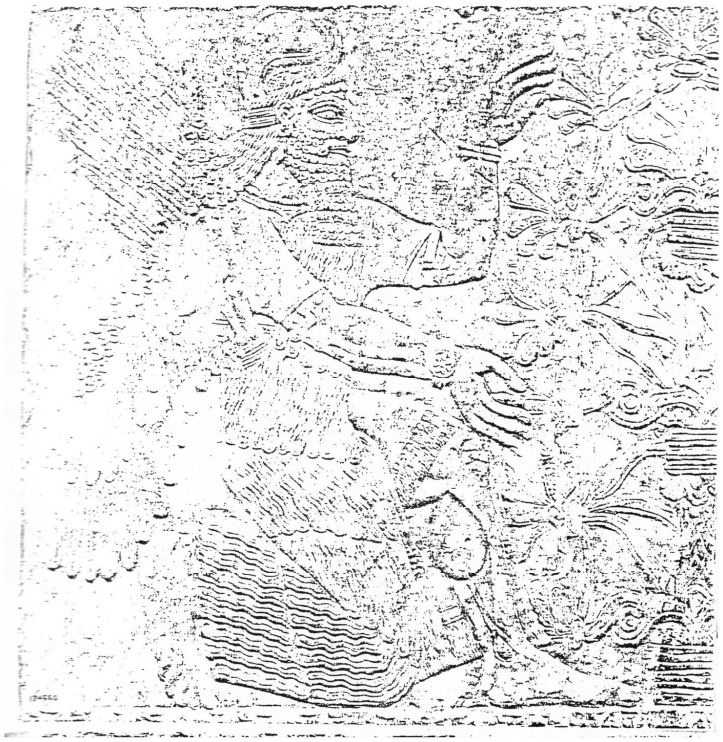
Nimrud Kuzeybatı Saray kabartması.

Ek 38 - Levha XXXVIII

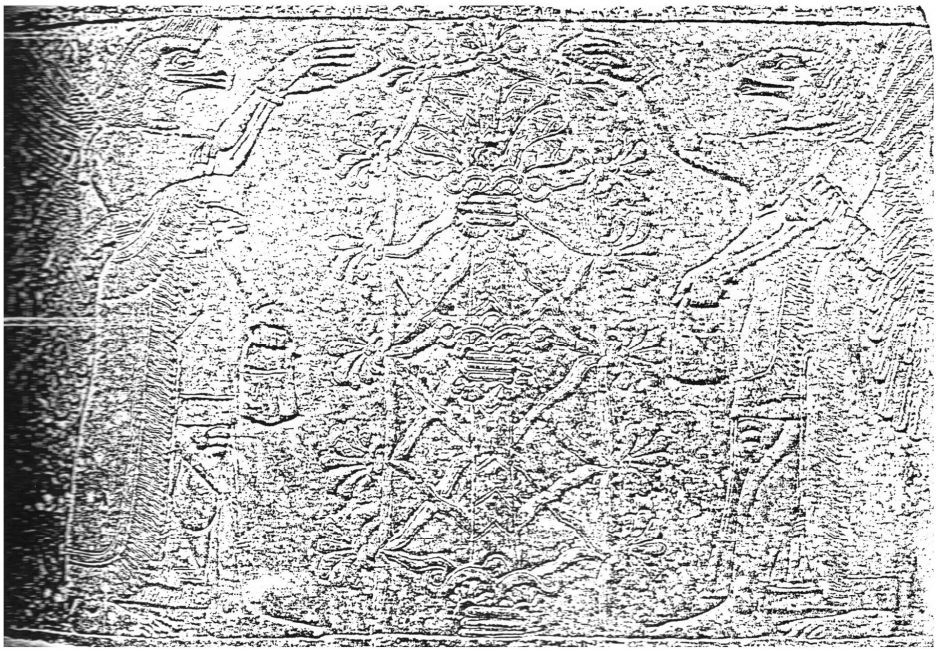

Nimrud Kuzeybatı Saray kabartması.

Ek 39 - Levha XXXIX

a
Nimrud Kuzeybatı Saray kabartması.

b
Nimrud Kuzeybatı Saray kabartması.

Ek 40 - Levha XL

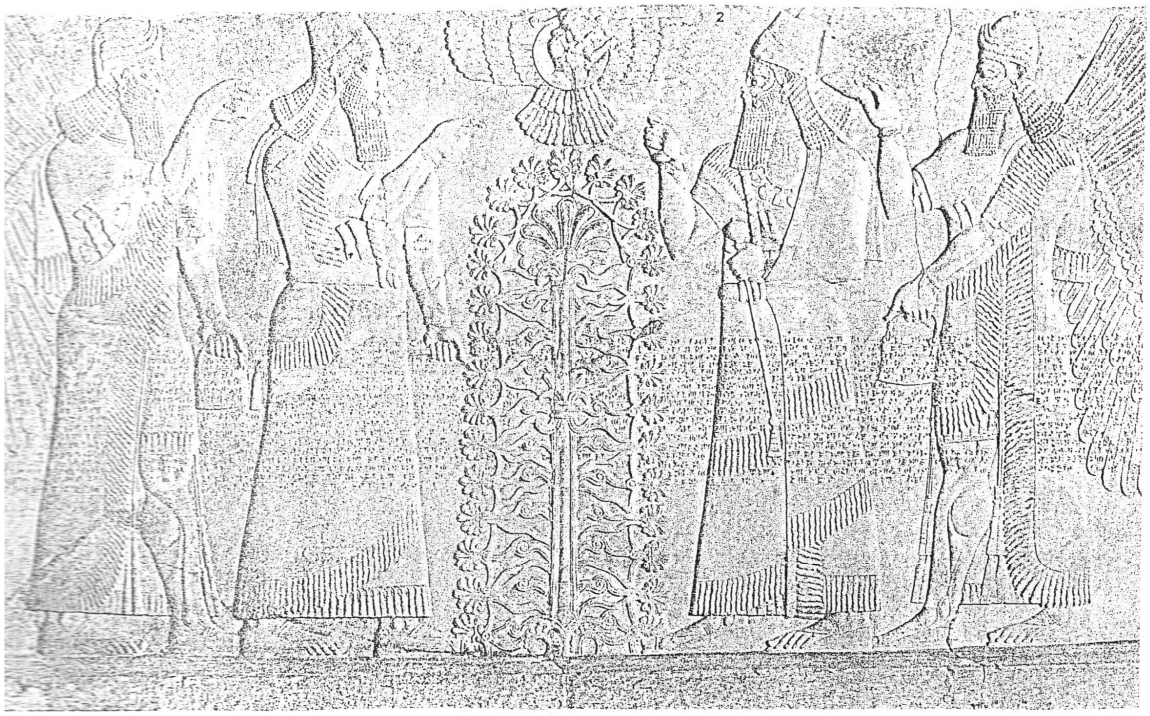
Nimrud Kuzeybatı Saray kabartması.

Ek 41 - Levha XLI

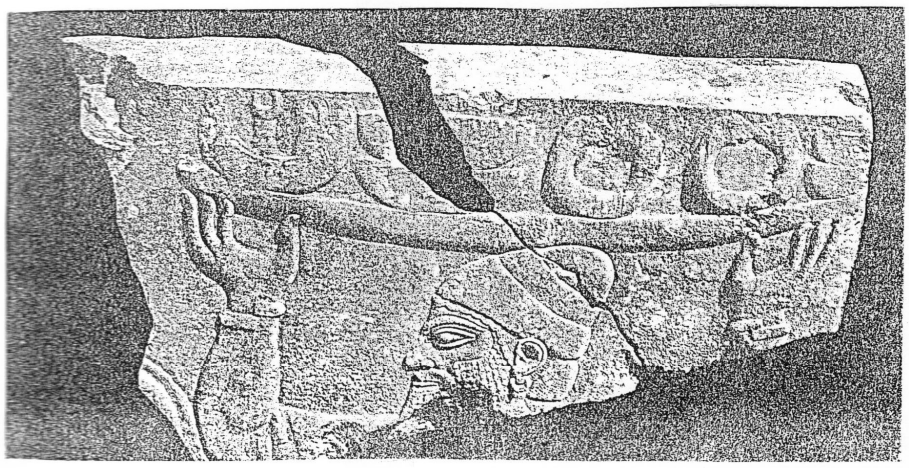
Nimrud Kuzeybatı Saray kabartması.

Ek 42 - Levha XLII

a

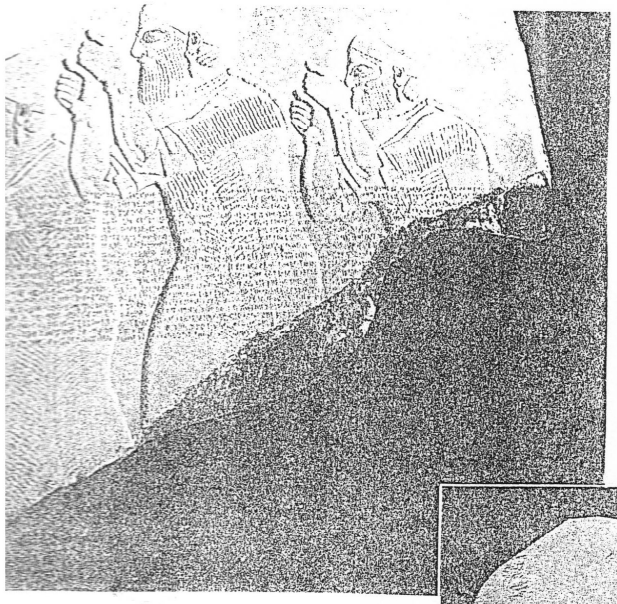
Nimrud Kuzeybatı Saray kabartması.

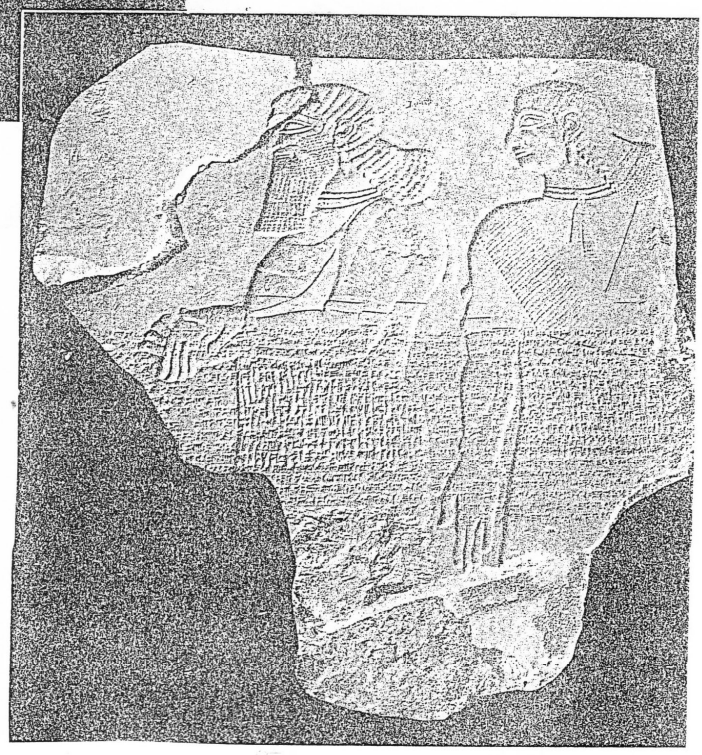
b

Nimrud Kuzeybatı Saray kabartması.

Ek 43 - Levha XLIII

a
Nimrud Kuzeybatı Saray kabartması.

b
Nimrud Kuzeybatı Saray kabartması.

Ek 44 - Levha XLIV

Nimrud Ninurta Tapınağı kabartması.

Ek 45 - Levha XLV

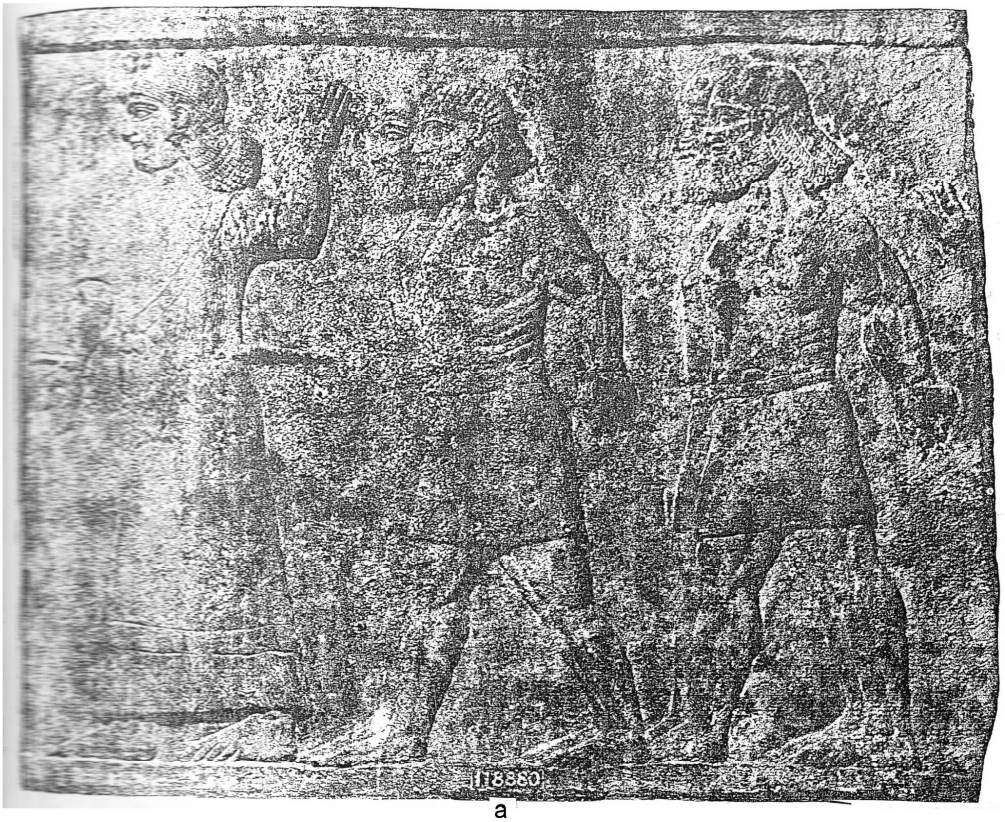
Nimrud Ninurta Tapınağı kabartması.

Ek 46 - Levha XLVI

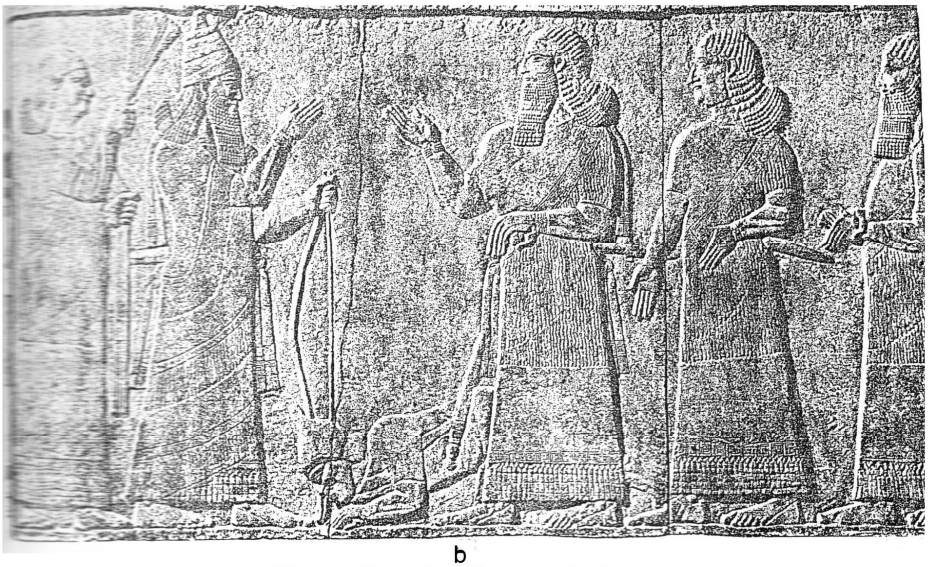

Nimrud Kuzeybatı Saray kabartması.

Ek 47 - Levha XLVII

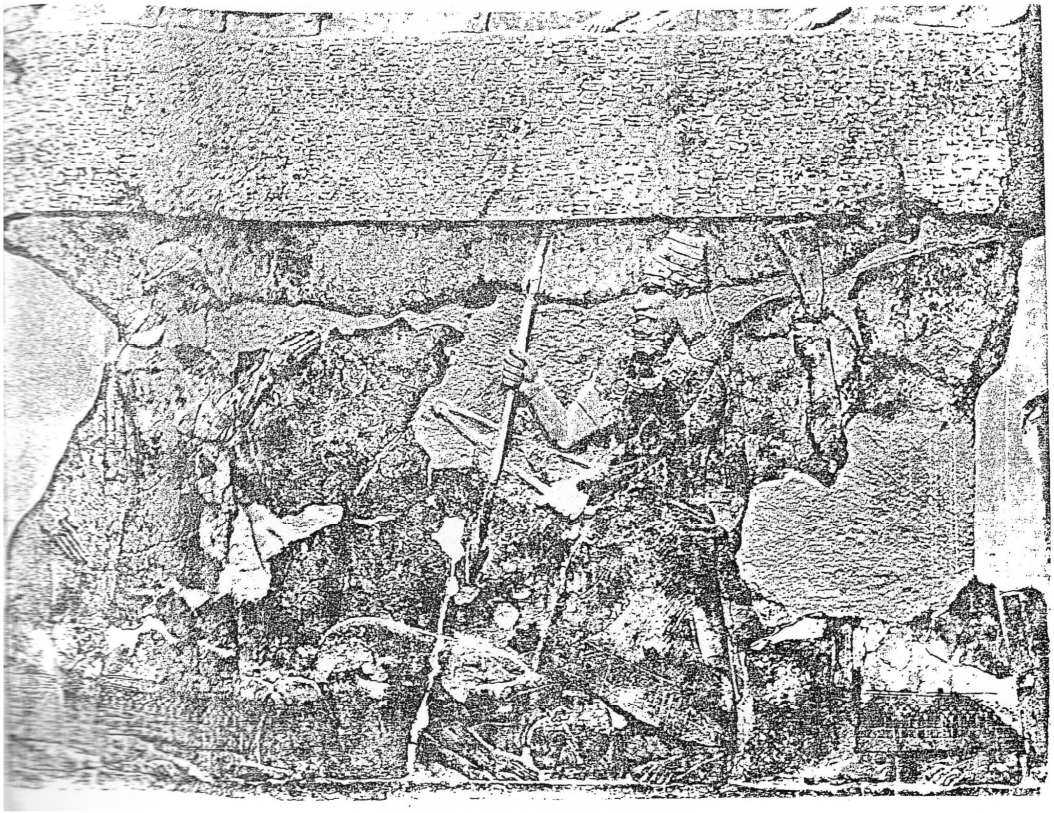

a
Nimrud Kuzeybatı Saray kabartması.

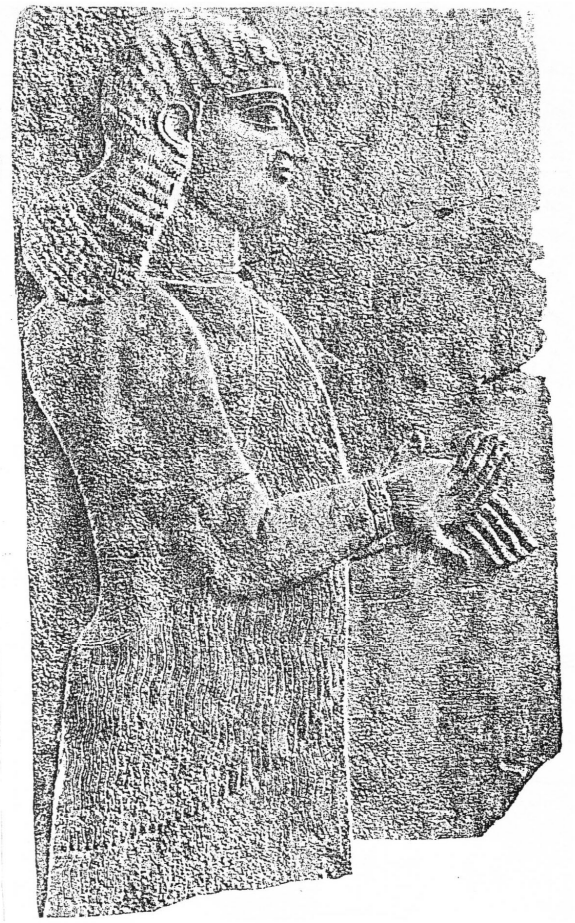
b
Nimrud Kuzeybatı Saray kabartması.

Ek 48 - Levha XLVIII

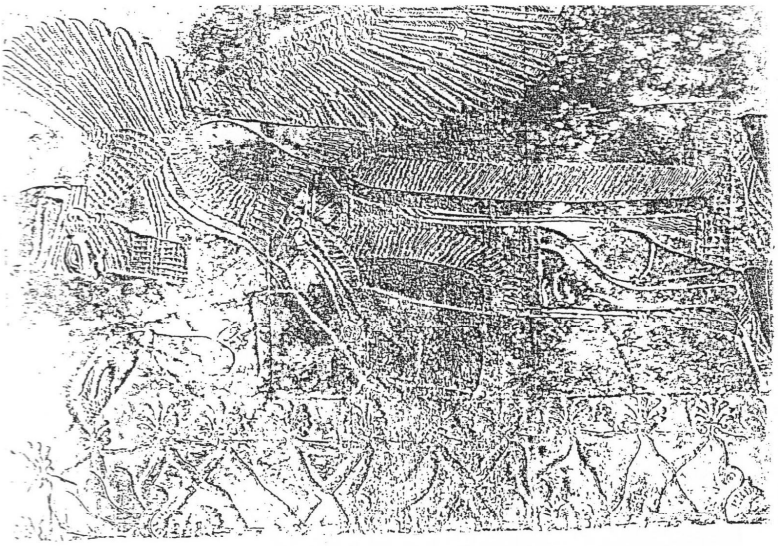
Nimrud Kuzeybatı Saray kabartması.

Ek 49 - Levha XLIX

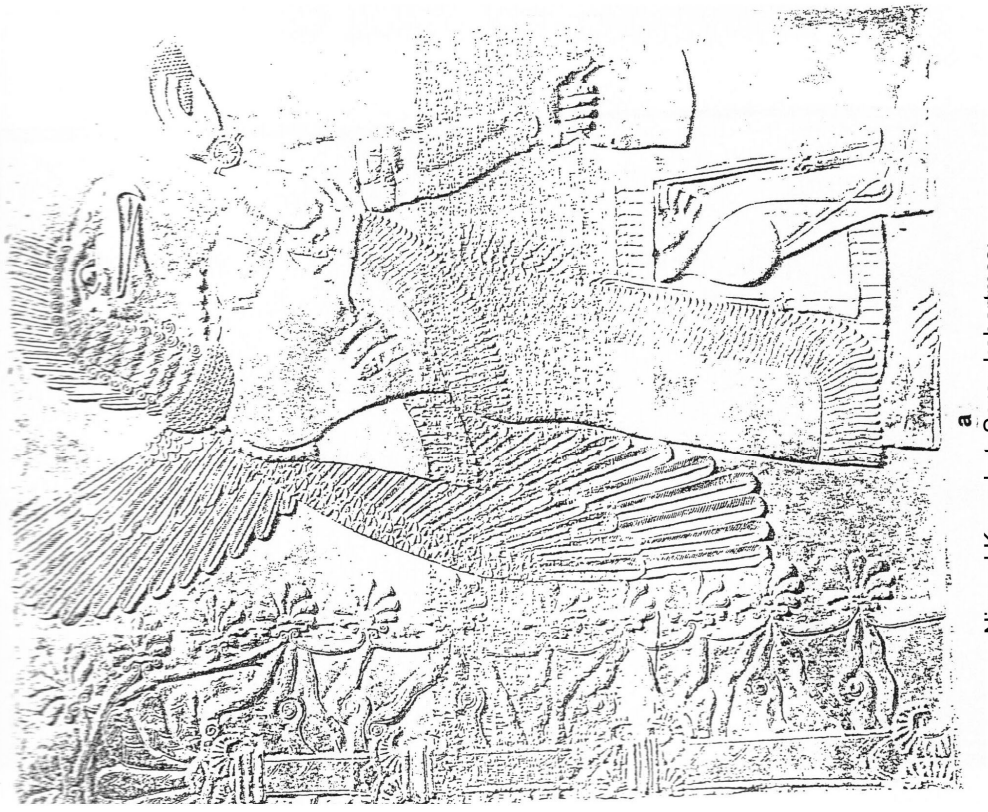

Nimrud Kuzeybatı Saray kabartması.

Ek 50 - Levha L

b
Nimrud Kuzeybatı Saray kabartması.

a
Nimrud Kuzeybatı Saray kabartması.

Ek 51 - Levha LI

a
Nimrud Kuzeybatı Saray kabartması.

b
Nimrud Kuzeybatı Saray kabartması.

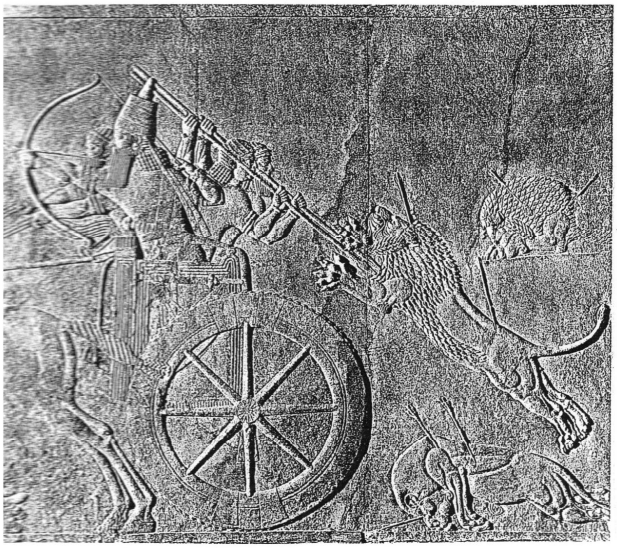

c
Nimrud Kuzeybatı Saray kabartması.

Ek 52 - Levha LII

a
Ninive Saray kabartması.

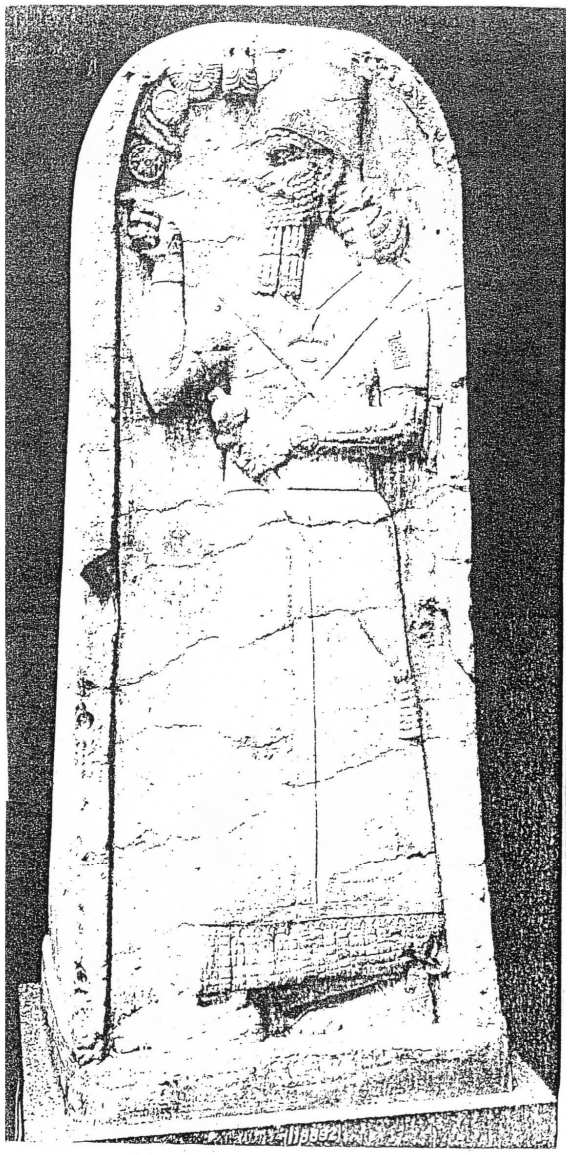

b
Ninive Saray kabartması.

c
Ninive Saray kabartması.

Ek 53 - Levha LIII

V. Shamshi - Adad steli.

Ek 54 - Levha LIV

a
Adak figürü.

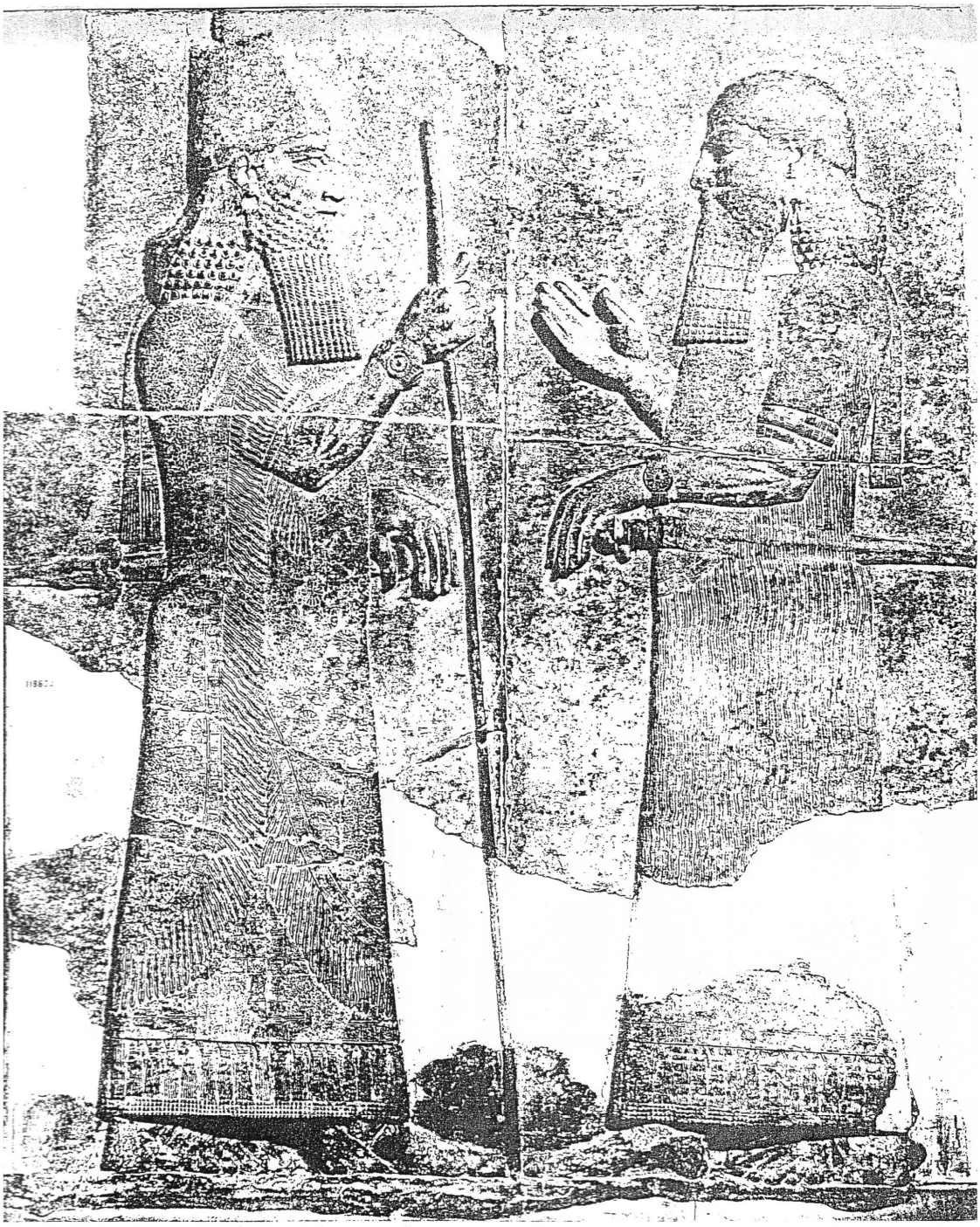

b
Adak figürü.

c
Kral tasviri.

Ek 55 - Levha LV

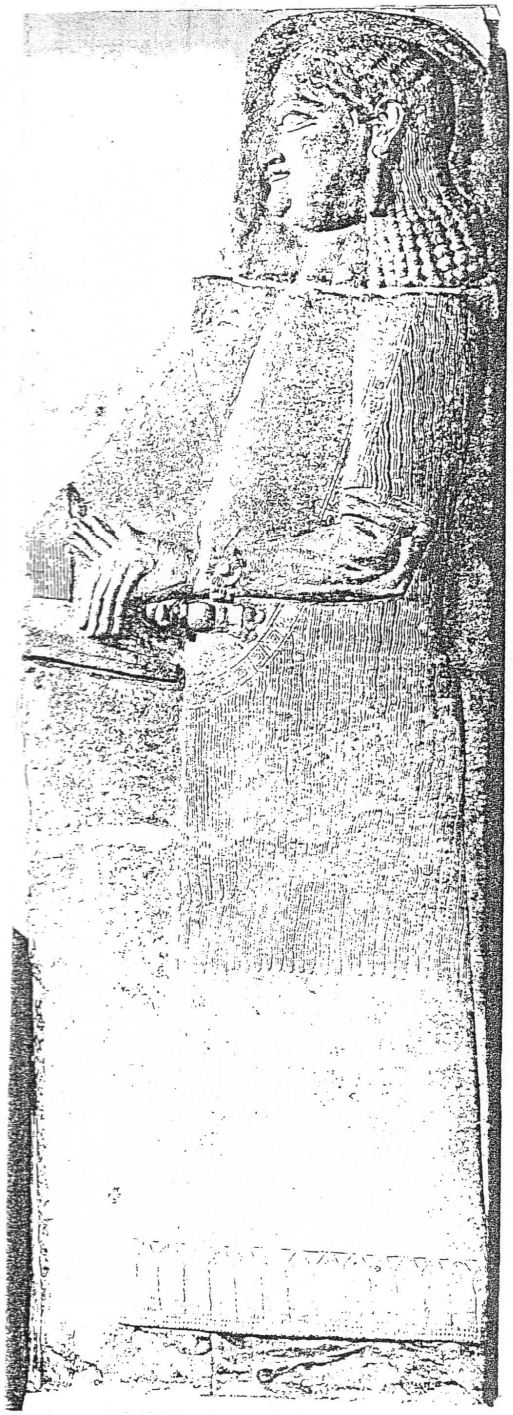
Kral ve subay tasviri.

Ek 56 - Levha LVI

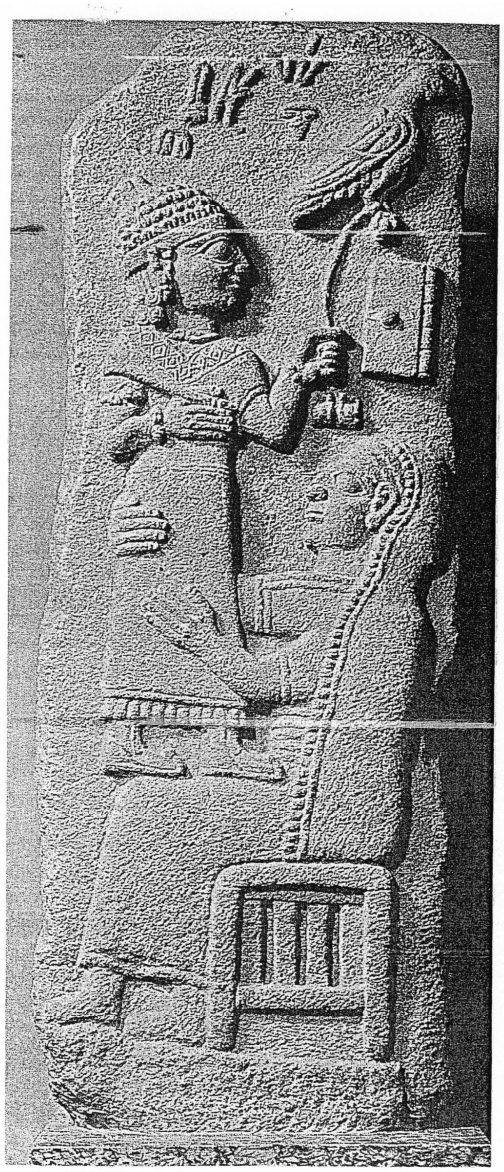
Ritüel tasvirindeki görevliler.

Ek 57 - Levha LVII

Kraliyet görevlisi tasviri.

Ek 58 - Levha LVIII

Maraş mezar taşı.

Ek 59 - Levha LIX

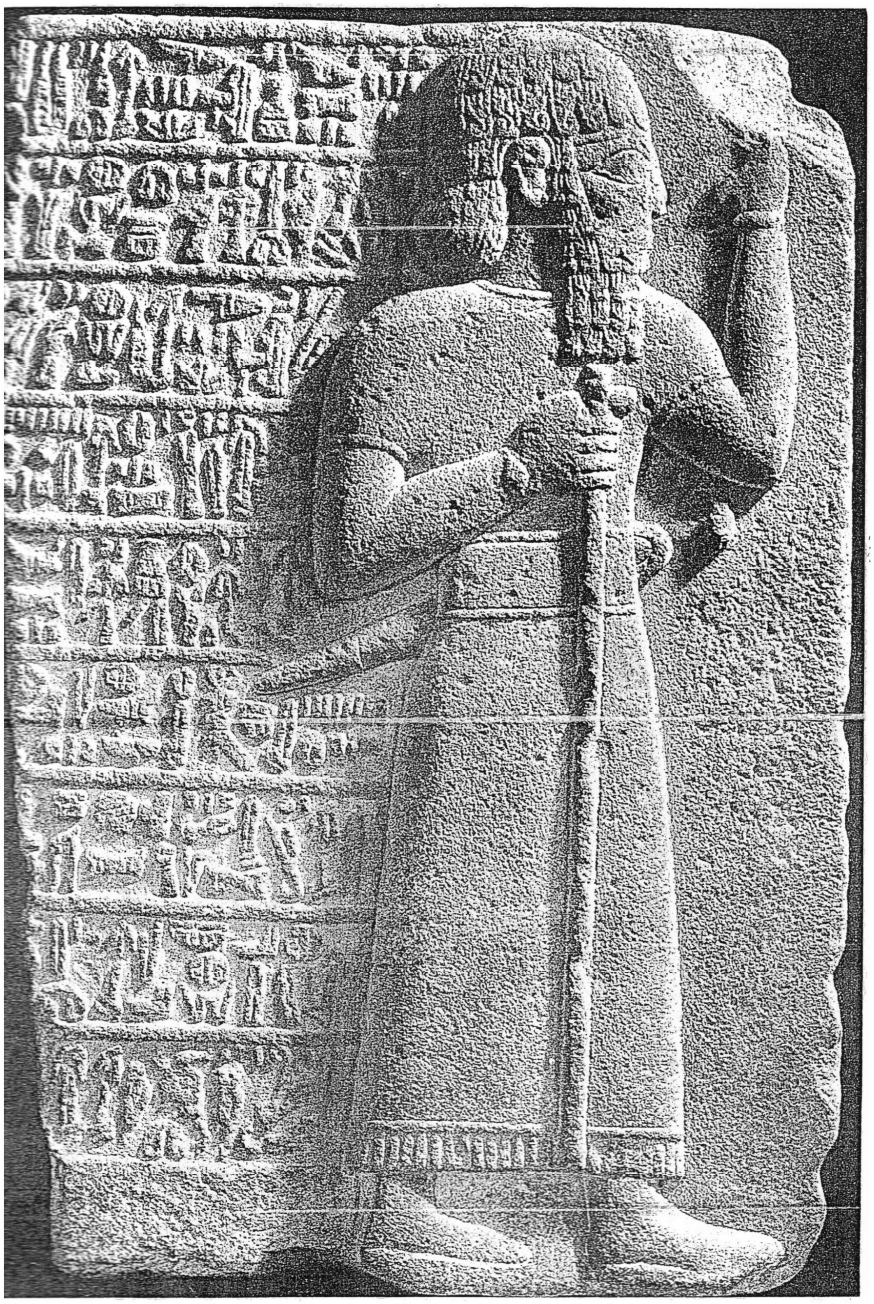
İvriz Kaya Kabartması.

Ek 60 - Levha LX

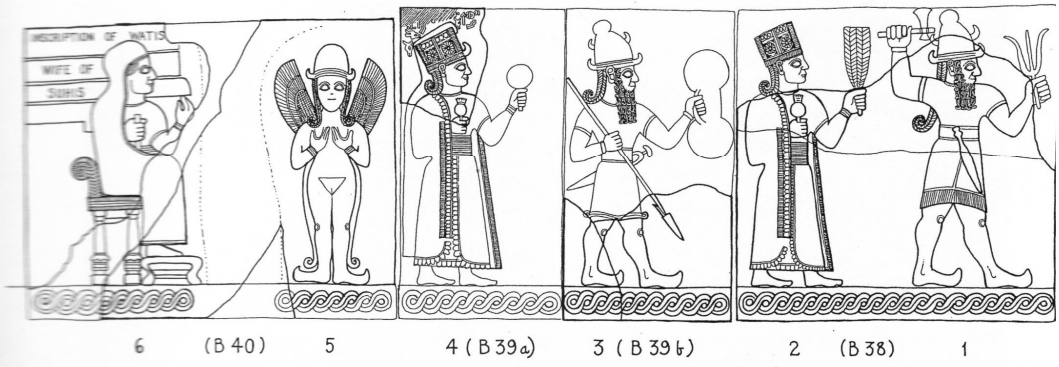
Kargamış'tan kral Araras ve oğlu Kamanas'ın kabartma tasviri.

Ek 61 - Levha LXI

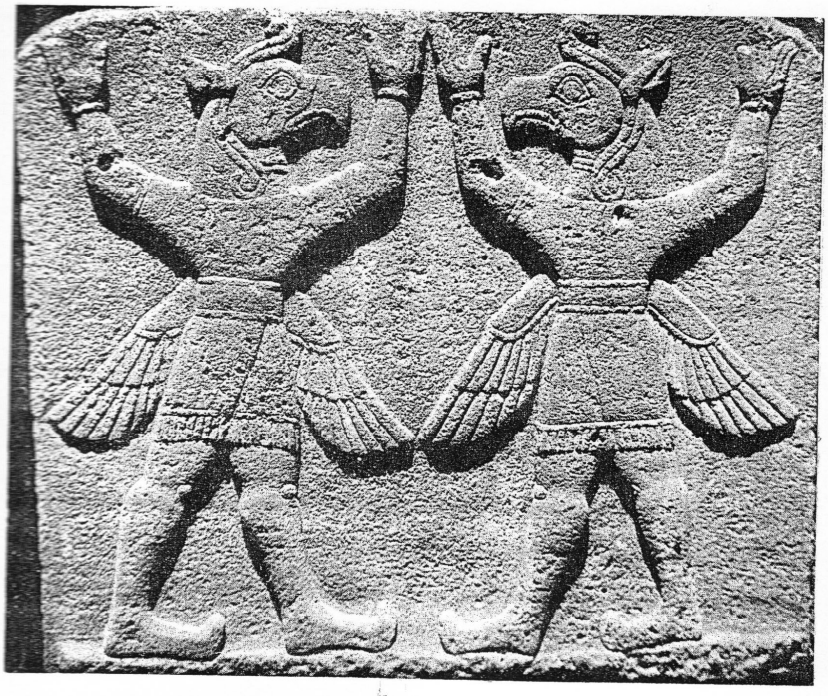
Kargamış'tan kral Katuwas'a ait kabartma tasviri.

Ek 62 - Levha LXII

a

Kargamış büyük duvar kabartması tanrılar alayı sahnesi.

b

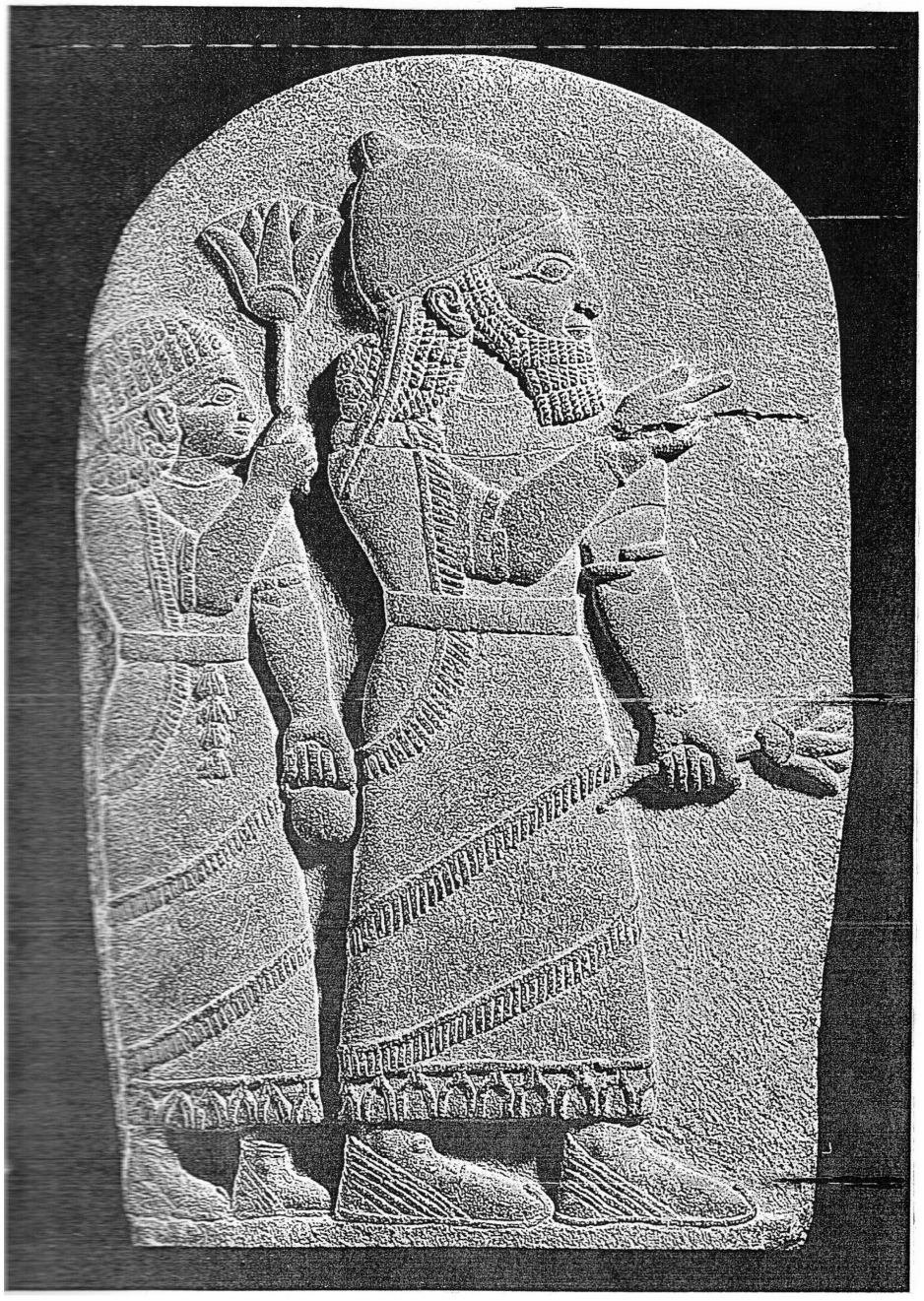
Kargamış'tan kuş başlı, kanatlı cin tasvirleri.

Ek 63 - Levha LXIII

Zincirli'den yemek sahnesi tasviri.

Ek 64 - Levha LXIV

Zincirli'den kral Kilamuva'nın tasviri.

Ek 65 - Levha LXV

Zincirli'den kral Bar - rekub tasviri.

Ek 66 - Levha LXVI

Sakçegözü'nden kral kabartması tasviri.

Ek 67 - Levha LXVII

Malatya’dan kral heykeli (cephe).

Ek 68 - Levha LXVIII

Malatya’dan kral heykeli (profil).

Ek 69 - Levha LXIX

a

Adana Arkeoloji Müzesi'nde bulunan Urartu kemeri.

b

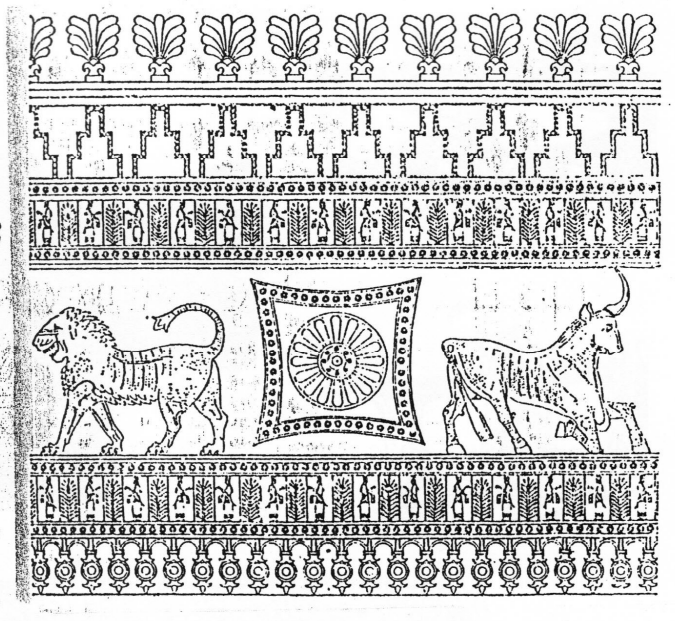
Gaziantep Müzesi'nde bulunan Urartu Miğferi.

Ek 70 - Levha LXX

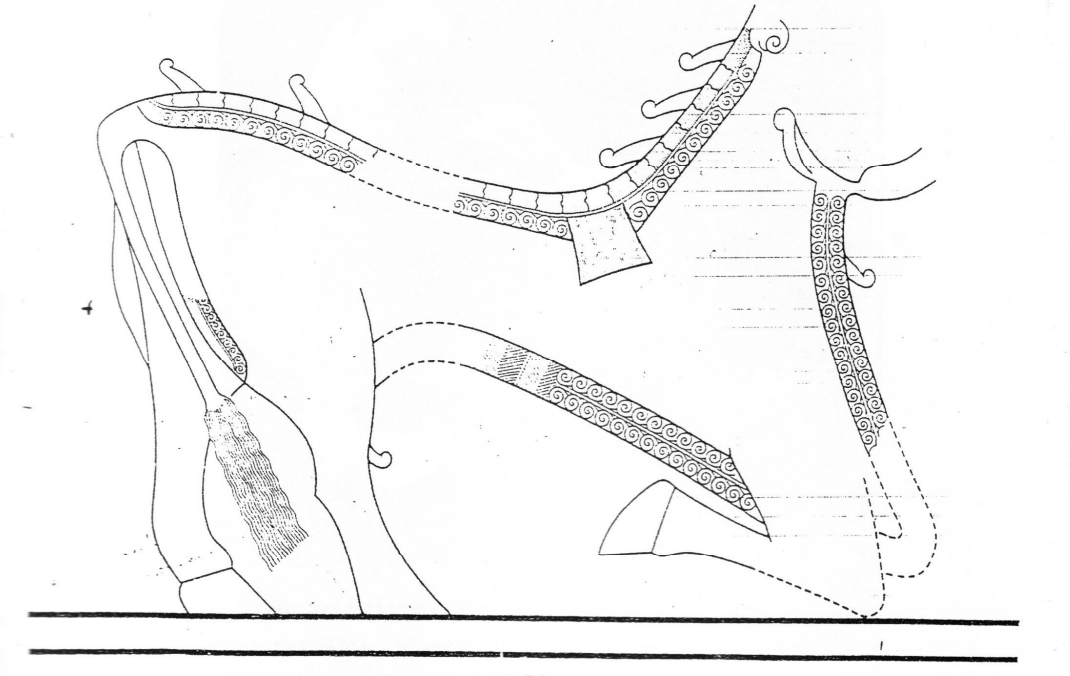
a

Boğa ve aslan tasvirli Urartu kemeri.

b

Arin - berd duvar boyamaları.

c

Altıntepe Apadana - kabul salonundaki duvar resmi.

Ek 71 - Levha LXXI

a
Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde bulunan Urartu kazanının boğa başlı tutamağı.

b
British Museum'da bulunan Urartu kazanının boğa başlı tutamağı.

c
Boğa ve aslan figürlü Urartu iğnesi.

Ek 72 - Levha LXXII

a

20 - 6 -74 no’lu pazıbent.

b

18 -78 no’lu pazıbent

Ek 73 - Levha LXXIII

a

25 - 3 -74 no’lu pazıbent.

b

117 - 78 no’lu bilezik.

Ek 74 - LevhaLXXIV

a

9 - 87 no’lu pazıbent (Fotoğraf: K. Serdar Girginer) .

b

24 - 24 -74 no’lu pazıbent.

Ek 75 - Levha LXXV

a

92 - 77 no’lu pazıbent (Fotoğraf: K. Serdar Girginer) .

b

93 - 77 no’lu pazıbent.

Ek 76 - Levha LXXVI

a
137 - 77 no’lu bilezik.

b
138 - 77 no’lu bilezik.

Ek 77 - Levha LXXVII

a
140 - 77 no’lu bilezik.

b
142 - 77 no’lu bilezik.

Ek 78 - Levha LXXVIII

a
8 - 2 -76 no’lu pazıbent (Fotoğraf: K. Serdar Girginer).

b
31 - 78 no’lu bilezik.

Ek 79 - Levha LXXIX

a
40 -79 no’lu pazıbent.

b
41 -79 no’lu bilezik.

Ek 80 - Levha LXXX

a
44 -12 -74 no'lu bilezik (Fotoğraf: K. Serdar Girginer).

b
44 - 44 -74 no'lu bilezik (Fotoğraf: K. Serdar Girginer).

Ek 81 - Levha LXXXI

a
45- 1 -74 no’lu bilezik (Fotoğraf: K. Serdar Girginer).

b
45 - 2 - 74 no’lu bilezik (Fotoğraf: K. Serdar Girginer).

Ek 82 - Levha LXXXII

a
55 -77 no’lu pazıbent.

b
62 - 79 no’lu pazıbent.

Ek 83 - Levha LXXXIII

a
73 -81 no’lu pazıbent (Fotoğraf: K. Serdar Girginer).

b
122 - 78 no’lu pazıbent.

Ek 84 - Levha LXXXIV

a
123 - 78 no’lu pazıbent.

b
129 - 78 no’lu bilezik.

Ek 85 - Levha LXXXV

a
135 - 78 no’lu pazıbent.

b
220 - 83 no’lu pazıbent.

Ek 86 - Levha LXXXVI

a
300 - 78 no'lu pazıbent (Fotoğraf: K. Serdar Girginer).

b
8 - 5 -76 no'lu pazıbent (Fotoğraf: K. Serdar Girginer).

Ek 87- Levha LXXXVII

a
12 - 18 - 76 no’lu pazıbent.

b
12 - 29 -76 no’lu bilezik.

Ek 88 - Levha LXXXVIII

a
19 - 77 no’lu pazıbent.

b
20 - 78 no’lu bilezik.

Ek 89 - Levha LXXXIX

a
22 - 77 no’lu bilezik (Fotoğraf: K. Serdar Girginer).

b
24 - 21 - 74 no’lu bilezik.

Ek 90 - Levha XC

a
24 - 27 - 74 no’lu pazıbent.

b
26 -78 no’lu pazıbent.

Ek 91 - Levha XCI

a
27 - 78 no’lu bilezik.

b
33 -78 no’lu bilezik.

Ek 92 - Levha XCII

a
38 - 79 no’lu bilezik.

b
44 - 3 - 74 no’lu bilezik.

Ek 93 - Levha XCIII

a
44 - 6 - 74 no’lu bilezik.

b
44 -11 - 74 no’lu bilezik (Fotoğraf: K. Serdar Girginer).

Ek 94 - Levha XCIV

a
44 - 43 - 74 no’lu pazıbent.

b
44 -79 no’lu bilezik.

Ek 95 - Levha XCV

a
45 - 3 -74 no'lu pazıbent.

b
45 - 4 - 74 no'lu pazıbent.

Ek 96 - Levha XCVI

a
57 - 77 no'lu pazıbent.

b
60 - 77 no'lu bilezik (Fotoğraf: K. Serdar Girginer).

Ek 97 - Levha XCVII

a
61 -77 no’lu bilezik (Fotoğraf: K. Serdar Girginer).

b
62 -77 no’lu bilezik (Fotoğraf: K. Serdar Girginer).

Ek 98 - Levha XCVIII

a
63 -77 no’lu bilezik.

b
68- 79 no’lu bilezik.

Ek 99 - Levha XCIX

a
87 - 77 no’lu bilezik (Fotoğraf: K. Serdar Girginer).

b
91 - 78 no’lu bilezik.

Ek 100 - Levha C

a
94 - 77 no'lu pazıbent (Fotoğraf: K. Serdar Girginer).

b
95 - 77 no'lu pazıbent (Fotoğraf: K. Serdar Girginer).

Ek 101 - Levha CI

a

96 - 77 no’lu pazıbent (Fotoğraf: K. Serdar Girginer).

b

97 - 77 no’lu pazıbent (Fotoğraf: K. Serdar Girginer).

Ek 102 - Levha CII

a
98 - 77 no’lu pazıbent.

b
99 - 77 no’lu pazıbent.

Ek 103 - Levha CIII

a
132 - 77 no’lu bilezik (Fotoğraf: K. Serdar Girginer).

b
133 - 77 no’lu bilezik.

Ek 104 - Levha CIV

a
134 - 77 no’lu bilezik.

b
135 - 77 no’lu bilezik (Fotoğraf: K. Serdar Girginer).

Ek 105 - Levha CV

a
136 - 77 no’lu bilezik.

b
139 - 77 no’lu bilezik.

Ek 106 - Levha CVI

a
141 - 77 no’lu bilezik (Fotoğraf: K. Serdar Girginer).

b
144 - 77 no’lu bilezik.

Ek 107 - Levha CVII

a

145 - 77 no’lu bilezik (Fotoğraf: K. Serdar Girginer).

b

146 -77 no’lu bilezik.

Ek 108 - Levha CVIII

a

149 -77 no’lu bilezik (Fotoğraf: K. Serdar Girginer) .

b

150 - 77 no’lu pazıbent (Fotoğraf: K. Serdar Girginer).

Ek 109 - Levha CIX

a
151 - 77 no’lu pazıbent.

b
152 -77 no’lu pazıbent.

Ek 110 - Levha CX

a

153 - 77 no’lu bilezik.

b

210 - 78 no’lu bilezik.

Ek 111 - Levha CXI

a

211 -78 no’lu bilezik.

b

218 - 83 no’lu pazıbent.

Ek 112 - Levha CXII

a

219 -83 no’lu pazıbent.

b

235 - 78 no’lu pazıbent.

Ek 113 - Levha CXIII

a
45 - 7 - 74 no’lu pazıbent.

b
45 - 8 - 74 no’lu bilezik.